De Gulden Passer. Jaargang 22

bron
De Gulden Passer. Jaargang 22. De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen 1944

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005194401_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

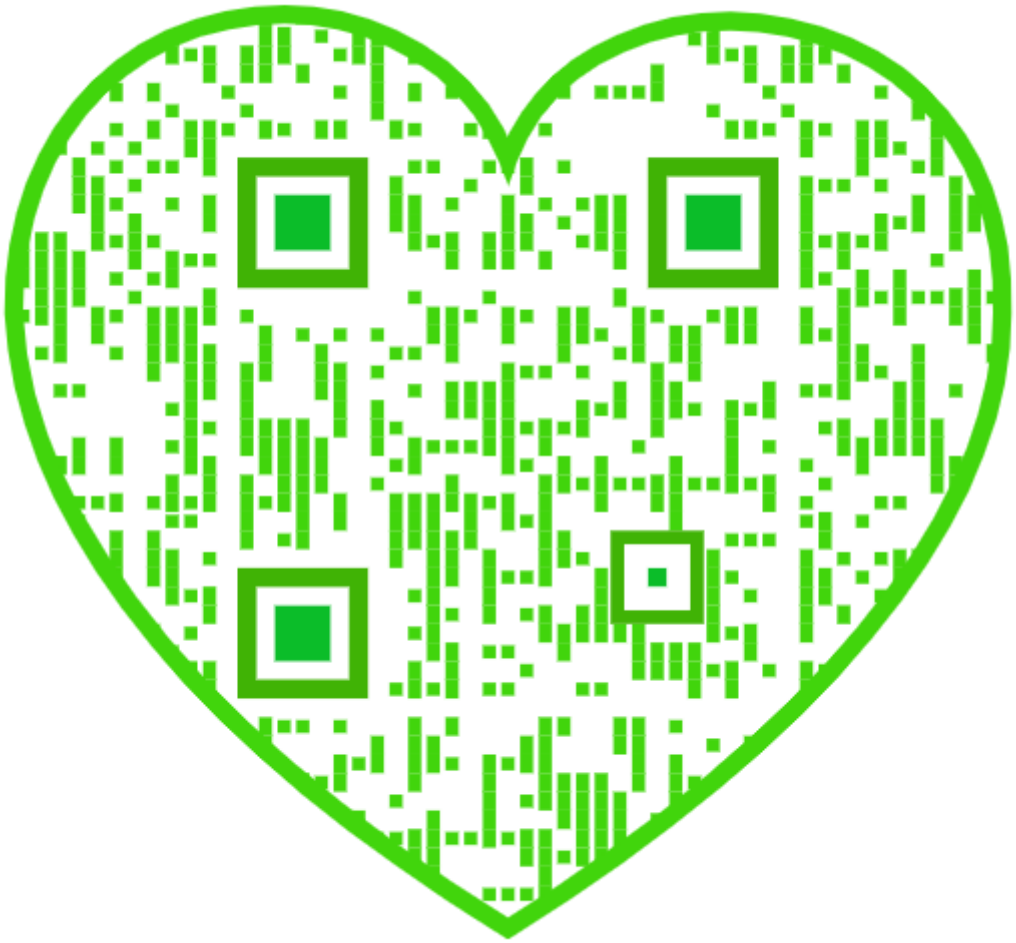

[De Gulden Passer 1944]

Afb. 1. Frontispice van den ‘Spieghel der Schrijfkonste’ (1605) van Jan vanden Velde

Wegens onvoorziene omstandigheden kan deze afbeelding niet afgedrukt worden. De lezer gelieve zich te behelpen met de vorige aflevering van ons tijdschrift, jaarg. XXI (1943), blz. 225, waar bedoelde afbeelding reeds werd

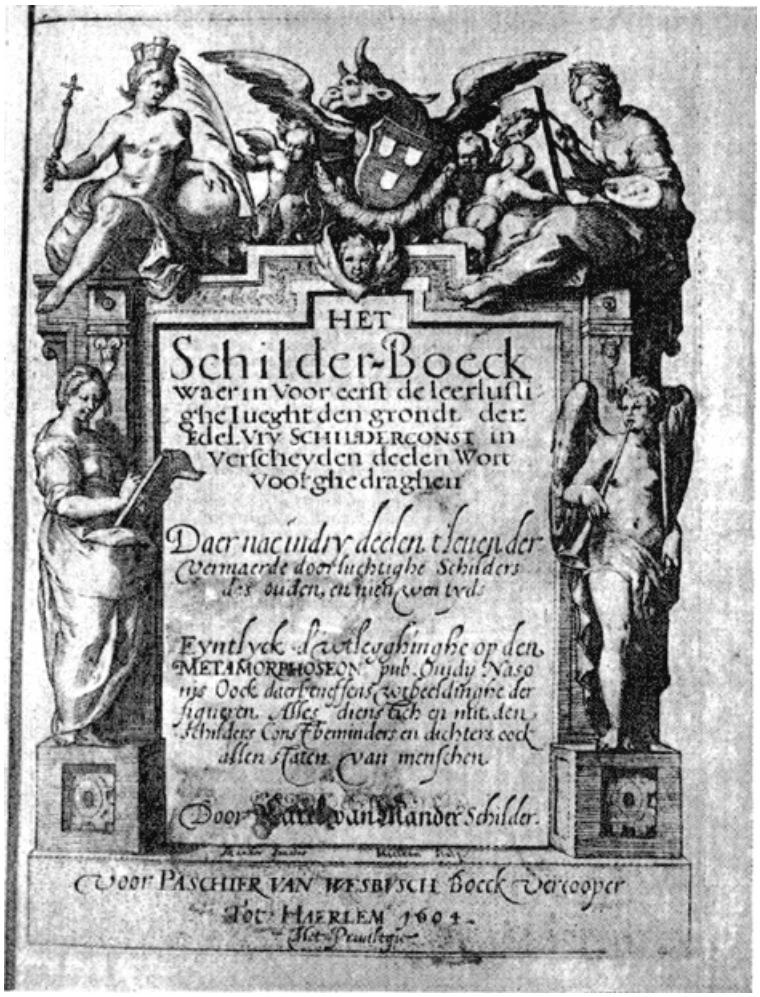
HET
Schilder-Boeck
waer in Voor eerst de leerlustighe Iueght den grondt der Edel Vry SCHILDERCONST in Verscheyden deelen Wort Voorghedraghen
Daer nae in dry deelen t'leuen der Vermaerde doorluchtighe Schilders des ouden, en hier in onsen tyd
Eyntlyck d'oorlogh inghe op den METAMORPHOSEON pub. Ouidij Nasonis Oock daer toe dienstich en nut den Schilders Cons Beminders en dochters ooc allen staten van menschen
Door Karel van Mander Schilder.
Voor PASCHIER VAN WESBUSCH Boeck Vercooper tot HAERLEM 1604.
Met Preuilegie
Afb. 2. Frontispice van ‘Het Schilder-Boeck’ (1604) van Karel van Mander.

Afb. 3. Frontispice van ‘Het Schilder-Boeck’ (1618) van Karel van Mander.

Een onbekende Titelblad-teekening van Karel van Mander: het Frontispice van den 'Spieghel der Schrijfkonste' (1605).

door Paul de Keyser

Een vergissing - felix culpa! - bij het afdrukken van het onderschrift van de plaat, die het titelblad van den 'Spieghel der Schrijfkonste' in het laatste n^{r} van den Gulden Passer weergeeft[(1)], biedt mij de welkome gelegenheid nog even de aandacht te trekken op dat alleszins belangwekkend kunstwerk en tevens aan Caesar terug te schenken wat hem toekomt.

Zooals thans het onderschrift luidt zou men kunnen denken dat het Frontispice in kwestie geteekend werd door den schrijfmeester Jan vanden Velde, wat niet het geval is. Het werd geteekend door niemand minder dan Karel van Mander en gegraveerd door Jacob Matham (ook Maetham gespeld). Enkel het opschrift, dat naar de gewoonte des tijds vrij uitvoerig is, werd in verschillende 'letteren' van zijn sierschrift geschreven door Velde. Aan het auteurschap van de plaat valt trouwens niet te twijfelen, daar in den linkerhoek van het blad op den zijkant van het blokje, waarop een putto zijn ganzepen 'versnijdt' op de door Velde in het 'Fondament-boeck' beschreven en aanbevolen manier[(2)], de namen van Mander en Maetham duidelijk staan te lezen, als volgt:

> KMander[(3)] Jnue[tor], 1. *Inventor.*
> IMaethem Sculp[tor][(4)].

Het frontispice van den 'Spieghel der Schrijfkonste' werd dus door Karel van Mander ontworpen en geteekend. Daar de 'Spieghel' in 1605 verscheen en Karel van Mander in 1606 overleed, behoort de teekening van dit titelblad tot zijn laatste werken. Het wordt nergens in zijn oeuvre[(5)] vermeld, zoodat we gerechtigd zijn het bewuste frontispice als een onbekende titelblad-teekening van de hand van den kunstenaar te beschouwen.

Een vergelijking met dergelijk graphisch werk van eenigszins vroegeren datum als het frontispice van het 'Schilder-Boeck' van 1604 dringt zich als vanzelf op. De compositie van beide bladen is, afgezien van het verschillend boekformaat, dat van de 'Schrijfkonste' is in 4° oblong tegenover het in 8° van het 'Schilder-

(1) Zie mijn bijdrage over den *Schrijfmeester Jan van den Velde* (1568-1623) *en zijn beteekenis als schrijfkunstenaar,* De Gulden Passer, 21^{e} jg (1943), n^{rs} 3-4, bl. 225.

(2) 'Om dan een goede Penne te snijden, zalmen den schacht nemen ende houden met twee vinghers, namelijc met den duym ende den voorsten vingher van de slincke handt, die latende rusten op den derden, ende het Penne-mes in de rechte handt tot eenen duym breet na vanden punte, want de Penne alzoo te zekerder ghesneden wordt...' (Grondich bericht om een goede Penne te maken).

(3) KM is het gewone monogram van Karel van Mander.

(4) Het frontispice van het 'Schilder-Boeck' van 1604 draagt eveneens op de bovenzijde van den porta-drempel beide namen: 'KMander Inuetor (voluit, 1. Inventor) IMaetham sculp.'.

(5) Bv. in de iconographische lijsten van E. VALENTINER, *Karel van Mander als Maler,* Strassburg, Heitz, 1930.

Boeck', zeer gelijkend. Ze is duidelijk aan éénzelfden decoratieven kunstwil ontsproten. In overeenstemming met het formaat richt de opbouw van het frontispice van het 'Schilder-Boeck' zich logisch naar de hoogte, die van de 'Schrijfkonste' in de breedte. Beide frontispicen hebben archaïsche, XVIe-eeuwsche, trekken bewaard: dat van het 'Schilder-Boeck' is een nog vrij strenge Renaissance-porta. De architectuur ervan is stijf en evenwichtig. De figuren van 'Historia'(6) en 'Fama', die de porta op hun regelmatige kubusvormige voetstukken flankeeren doen koel-klassiek aan. Zij zijn inderdaad weinig of niet bewogen, Historia is kalm schrijvende, Fama steekt loom een neerhangende trompet in den mond. Meer leven vertoonen de halfnaakte 'Neerlandia' of 'Stedenmaagd'(7) en de ijverig doende 'Pictura' die aan beide zijden gezeten van een gevleugeld en zeer dynamisch, als uit een Europa-roof geknipt, stierenbovenlijf met om den krachtigen hals het schild van het St. Lucasgild, een drietal spelende putti omheen een bloemenslinger met palmtak en olijfkrans gadeslaan. Deze schilderachtige bekroning stoort echter geenszins de sobere klassieke schikking van de bladvulling.

De grootere beweeglijkheid van het frontispice van de 'Schrijfkonste' is echter meer schijn dan werkelijkheid. Ze komt hoofdzakelijk voort door het aanwenden van een motief, ontleend aan de frontispicen van de XVIe-eeuwsche Exemplaar- of materieboeken, nl. de cartouche in den vorm van een zoogenaamd 'leder' (cuir) of rolwerk, b.v. in het 'Theatrum artis scribendi' van 1594 door Jodocus Hondius. Karel van Mander heeft zelfs het motief aangedikt door het 'leder' te verdubbelen: twee vellen met tegenover elkaar oprollende krullen, wat zonder twijfel door hun tegenstrijdigheid een grooter spanning te weeg brengt dan één enkel geometrisch geknipte groteske cartouche. Dit 'barok' element in het teekenwerk van Mander, zoo uitnemend in overeenstemming met de schriftproeven van Velde, heeft de al te starre Renaissancepoort van het 'Schilder-Boeck' verbroken. Nog flankeeren twee eerder 'realistische' naaktfiguren op soliede voetstukken de gansche compositie: rechts Hermes-Mercurius met vleugelhoed (caduceus), links Scriptura met ganzepen en schrijfrol, maar de schrijvende koning Salomon of David en de dito profeet Jeremias zweven reeds meer dan ze tronen op de onzichtbare kroonlijst. De putti in tegenstelling met de nog vrij kalm spelende engeltjes van het 'Schilder-Boeck' zijn heftig in de weer. In de hoeken van den bovenkant brengen ze schrijfgerief aan, in de benedenhoeken, waar ze paarsgewijs zijn afgebeeld, stellen ze rechts het hardhandig plukken van den pennevogel voor en links de vredelievende voorbereiding tot den arbeid met liniaal, passer, driehoek en ganzepen. Slechts één bijzonderheid is een herhaling van het frontispice van het 'Schilder-Boeck': nl. het gevleugelde engelkopje onder de wijzerplaat met de 'ghecroonde penne' en de schoonschrijversleus: Vive la Plume!

De rustige ordonnantie, die, afgezien van het grillige motief van het 'leder' van de 'Schrijfkonste', eigen is aan beide frontispicen versterkt den indruk dat in de

(6) E. Valentiner in haar zeer uitvoerige lijst van 'Kupferstiche nach van Manders Vorlagen' beschrijft onder n° 156 (voorlaatste n^{r}) het 'Titelblatt für die 1. Ausgabe des Malerbuches 1604' op bl. 118 van haar hierboven vermelde monographie. De allegorische figuren interpreteert zij als volgt: die van boven 'wohl Stadtgöttin von Haarlem und Göttin der Malerei', die van onder: 'Unten links Klio, rechts Fama.'

(7) Zooals 'Natura' of Moeder Natuur (cf. de vaak verbeelde Diana van Ephese) wordt ze voorgesteld met ettelijke borsten. Op de oorspronkelijke plaat heeft Mander er vijf aangeduid.

laatste jaren van zijn leven (de Amsterdamsche periode) Karel van Mander inderdaad vaarwel had gezegd aan het maniëristisch ideaal van zijn Haarlemschen tijd, toen hij sterk onder den invloed verkeerde van zijn Romeinschen vriend Bartholomeus Spranger. Meer zelfs, wellicht mag men het ‘barokke’ frontispice van de ‘Schrijf-

konste' met zijn realistischen inslag, vooral in de prachtig uitgevoerde naaktfiguren van Hermes-Mercurius en Scriptura, reeds als een eerste aankondiging van de Vlaamsche, XVIIe eeuwsche barok-graphiek(8) opvatten, als een soort van artistiek testament van den voortreffelijken Karel, '*die een Man-der Mannen wel mocht heeten*' naar de gevleugelde woordspeling van G.A. Bredero in het bekend sonnet van de 'Toegift' bij het 'Leven van Karel van Mander' en de editie van het 'Schilder-Boeck' van 1618.

Dit mocht, mij dunkt, bij de onbekendheid van het auteurschap van de titelbladteekening van den 'Spieghel der Schrijfkonste' en de 'gelukkige' vergissing van het onderschrift hier wel eens onderstreept, terwijl terzelfdertijd mag gewezen worden hoezeer Jan van den Velde op dat frontispice van zijn vriend Mander was gesteld. Immers onder de bewaarde brieven(9) van Velde aan Jacob Maetham, 'excellent Plaetsnijder tot Haerlem' en meester van zijn beroemden zoon, den graveur Jan II van de Velde, is er één, de oudste, die precies over het frontispice handelt. Het graveeren van de plaat ging blijkbaar te langzaam naar zijn zin en hij had ze broodnoodig voor zijn klaargekomen 'materie-boeck': de 'Spieghel der Schrijfkonste', waarvan de letters 'met het pinsoen na der pennen-aert' in koper waren gestoken door een Haarlemschen collega van Matham: Simon de Vries of Frisius(10). Het portret van

(8) Leerrijk is de vergelijking van de frontispicen van de samen met het 'Schilder-Boeck' verschenen werken van Van Mander, bv. de 'Wtlegghingh op den Metamorphosis Pub. Ouidij Nasonis' en de volop barokke omwerking van het frontispice van Mander voor het 'Schilder-boeck' van 1604 in de editie van 1618: de strenge architectuur is volkomen verbroken, de porta-drempel is verdwenen, de Historia- en Fama-figuren zijn karyatiden geworden en verdriedubbeld. Er zit weliswaar meer leven in. Ze torsen een naar de diepte uitwijkend fronton, zwaar behangen met slingers, waaraan tallooze requisieten van schrijf- en schilderkunst hangen. Stedenmaagd en Pictura zijn gezellig gezeten aan beide zijden van den gevleugelden stierenkop met St Lucasschild omringd door putti en engeltjes. Onderaan zijn eveneens de schrijvende en schilderende putti vermeerderd. Op de basis der voetstukken leest men de namen van teekenaar en graveur: 'W. Val Inue[ntor], N. Las Sculp[tor].'

(9) Voor het eerst gepubliceerd in *Obreens Archief voor Kunstgeschiedenis,* II, bl. 97 en later door D. FRANKEN en J.PH. VANDER KELLEN (met Fransche vertaling), *L'oeuvre de Jean van de Velde,* A'dam, 1883, bl. 8.

(10) In het werk van P.H. VAN GESTEL en G.C.F. VAN DER LAAN: *Schrijven en Schrijfonderwijs,* Groeningen, J.B. Wolters, 1919^{3}, dat ik eerst na de publicatie van mijn bijdrage over den schrijfmeester Jan van den Velde kon inzien, dank zij de tusschenkomst van Dr R. Merecy, waarvoor ik hem hier mijn erkentelijkheid uitdruk, wordt Jan van den Velde onder de rubriek: Onze Penkunstenaars behandeld. Hij wordt door de auteurs, o.a. op het gezag van Vondel, die hem 'Fenix van den Velde' had genoemd, zeer geroemd, zonder evenwel in zijn beteekenis als kunstenaar te worden gewaardeerd. Jammer genoeg, al brengt het werk overvloedige illustratie, treft men in hun werk geen enkele bibliographische referentie aan. Zoo wordt de graveur van den 'Spieghel' Frysius voor Symon Wijnhoots *Fries* van Harlingen, 'een ander vermaard calligraaf' gehouden (op bl. 151). In een der bewaarde brieven van Velde (van 27 April 1613) aan zijn zoon, den leerling-graveur, is er spraak van 'Mons Frisius' (zonder vermelding evenwel van zijn verblijfplaats): 'Mon fils. Ick hebbe advys van Mons Frisius gecregen, maer geheel vreemt en absurd, syn woorden sijn geheel variabel en ongestadich. Hij gelaet hem nu of hyt niet doen en conde, my latende weten dat hy te veel te doen heeft en derhalven my qualyck zoude connen geholpen, maer dat ick wel zoude doen en U E daertoe employeren, zout mettertyd wel leeren en daerin genoech ervaren worden om my te gerieven. In somma tzijn maer blau blomme en niet dan wint. Ick en zal oock naer hem niet meer talen oft moest anders bycomen.' Op dat oogenblik was de zoon leerling van Jacob Matham. Had Frisius de voorkeur van vader Van den Velde kwalijk genomen?

Jan van den Velde was echter van de hand van Jacob Matham. We laten den brief hier volgen, ook omdat hij licht werpt op de hartelijke betrekkingen die tusschen Velde en Matham en ongetwijfeld ook tusschen hem en Karel van Mander en zijn Haarlemschen kring hebben bestaan:

> ‘Sr Jacomo Maetham. Alzoo ick groot gebreck lyde by mijnen Tittel [frontispice], zoo hebick door dese U E wel vriendelyck willen bidden, dat U Ed believen denzelven metten eersten te depescheren en my sal sonderlinghe vrientschap geschieden, die ick bereyt ben wedrom tuwaerts t'erkennen in tghene U Ed op my soude moghen van ghelycke versoeken. Tgene U E belooft is zal U Ed metten eerste ghewerden, my latende weten wanneer den selve sal ghedaen wesen. Waert mogelyck dat ick denselven binnen tien of twaelf daghen hebben moght, oft eer, my zou grooten dienst gheschieden.
> Bevelende vriendelyck noch een mael, dat U E gelieve my hierinne te gherieven zal als voren.
> Hiermede Sr Jacomo den Almoghende in genade bevolen. Metter haest uyt Rotterd. desen 9 february 1605.
> Uzd. dienstwilligen,
> Velde.

Eersame Wijse Voorsienige Sr Jacomo Maetham, woonende bij de Vischbrughe naest den Calckhoven, Tot Haerlem. Loont den brenger.’[11]

Een ergerlijke vergissing van Van Gestel en Van der Laan is de toeschrijving van de ‘Deliciae variarum insignum. Scriptuarum’ aan den 72-jarigen Velde? (bl. 152). Het jaar 1640 is blijkbaar een drukfout voor 1604. De 2e druk van den ‘Spieghel’ in 1608, de 3e in 1620, die Van Gestel en Van der Laan aanhalen zonder eenige toelichting, bleven mij jammer genoeg onbekend.

(11) Ten tijde van de vervaardiging van de frontispice-teekening verbleef van Mander metterwoon te Amsterdam (sedert 1604) en onderhield vriendschapsbetrekkingen met de uitgeweken Vlamingen Hans Bol, Jacob Savery, Philip Vinckeboons en zijn zoon David en Gillis van Coninxloo, die ook wel artistieken invloed op hem hebben uitgeoefend. Hij overleed te Amsterdam, waar hij familie had wonen, o.a. zijn jongsten broeder Adam van Mander, in 1606.

Miscellanea typographica belgica(*)
door L. le Clercq

1. - Spaansche uitgaven in de Nederlanden verschenen

In dit tijdschrift verscheen vroeger een omvangrijke lijst van Spaansche werken in de Nederlanden gedrukt. De volgende oorkonden sluiten aan bij enkele, in deze *Bibliographie* vermelde werken(1).

1. - 'Le Resveil de l'Ame' in het Spaansch vertaald (1617).

Tot het publiceeren van een Spaansche vertaling van het hierboven vermeld godsdienstig boekje werd door het Hof te Brussel, op 27 November 1617, toelating gegeven aan Adrian Reston. Deze had de vertaling ondernomen 'pour satisffaire à l'importunité et dévotion de quelques uns'. Het oorspronkelijk werk werd opgesteld door de Paters Miniemen te Antwerpen en droeg als volledigen titel: 'Le Resveil de l'Ame ou Mémorial pour proufycter en la vertu et se conserver en grâce'.

2. - Het plakkaat tot het bewaren der zeeduinen (2 Mei 1613) vertaald in 1623.

Het dossier dit Spaansch plakkaat betreffend, bevat nog naast het hieronder afgedrukte smeekschrift, een oorspronkelijk stuk in het Spaansch(2), het officieel Vlaamsch plakkaat(3) en de handschriftelijke vertaling ervan.

Het smeekschrift leert ons den naam van den uitgever, die ook de vertaling deed bewerken, en de reden die deze wenschelijk maakte. Wie echter de drukker en de vertaler waren, blijft onbekend.

Hier volgt de aanvraag met, op de gewone wijze, onderaan de gewenschte toelating:

(*) Brussel en Antwerpen uitgezonderd. - Uit het ALGEMEEN RIJKSARCHIEF BRUSSEL, Geheime Spaansche Raad, Doos 1277. Over den oorsprong en den omvang van dit fonds, zie Pr. VERHEYDEN, *Drukkersoctrooien in de 16e eeuw* in Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen, VIII, 1910, p. 269. In plaats van drie bestaan er nu vijf doozen gemerkt 'Impression et vente de livres', nrs 1276-1280. De oorkonden waren nog niet genummerd toen wij ze raadpleegden.

(1) [J. PEETERS-FONTAINAS], *Bibliographie des impressions espagnoles des Pays-Bas* in *De Gulden Passer*, XI (1933).

(2) Dit onbenuttigd geschrift bevestigt hetgeen door Pr. Verheyden reeds werd opgemerkt (*Drukkersoctrooien in de 16e eeuw* in *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen*, 1910, p. 24 van overdruk), t.w. dat de requesten alsdan door de klerken werden opgesteld.

(3) Placcaet ende Ordon- // nantie van haere doorluchtichste Hooc- // heden / angaende (sic) de bewaerenisse ende toe- // sicht / vande Zee Duynen / ende Wa- // randen van Vlaendren / ende de Conynen daerinne wesende. Ghe- // geven te Bruessel den twee- / den van Mey / 1613 (*Wapens der Aarsthertogen*). Te Ghendt, // Ghedruckt by Ian vanden Steene... 1613. In-8o, 4 ongen. bll. (Bij VANDERHAEGHEN, *Bibliogr. Gantoise,* I, p. 332, nr 601).

Sur la remonstrance faite au Roy en son Conseil Privé de la part de Marc Cassetta fermier des garennes et parcs a conins (c o r r e c t i e : laprins) entre Ostende et

Blanquenberg, et pour faire mieux observer le Placcart dressé sur le fait desdictes garennes, et publié au nom des Ser.mes Archiducqz en l'an 1613 auroit trouvé convenir le faire traduire en langue Espanole, afin que les garnisons de la alentour qui sont pour la pluspart Espanols, n'ayent occasion d'en pretendre cause d'ignorance, suppliant atant qu'il pleust a Sa Majesté lui permettre de la faire imprimer. Sadicte Ma^te^... luy a permis... qu'il puist et pourra faire imprimer la susd. traduction... par tel imprimeur juré qu'il voudra a ce choisir. Fait audit Conseil privé tenu a Bruxelles le 10 du mois de Novembre 1623.(4)

II. - De Antwerpenaar Henry Usselinx, boekdrukker te Dowaai (1620)

Sedert omstreeks 1592 was Henry Usselinx te Dowaai als boekverkooper gevestigd, maar hij maakte niet veel vooruitgang in zijn zaken. Acht-en-twintig jaar later besloot hij zijn geluk als drukker te beproeven en richtte daartoe het volgend request aan het Hof:

Aux Archiducqz,

Remonstre en deue révérence Henry Usselinx natif de votre ville d'Anvers et libraire juré demourant en votre ville et Université de Douay passez vingt huict ans; que comme jusques a présent il trouve qu'il n'at faict guere de prouffict par la vente des livres, par faulte qu'il n'avoit pas d' Imprimerie chez soy, et désire présentement pour sa plus grande commodité ériger une imprimerie...

In margine staat geschreven: ‘Advis du Recteur de l'Université de Douay, lequel auparavant le rendre fera les débvoirs ordonnez par le placcart sur ce publié. Fait à Brusselle 10 de Juin 1619. Ma. vt. Le Comte’.

Nadat een gunstig advies van ‘Gaspar Nemius S.Th. Doctor Almae Universitatis Duacensis pro tempore Rector’ werd ontvangen, verkreeg de nieuwe drukker zijn ‘lettres patentes, le 29 de febvrier 1620’.

De naam van Henry Usselinx wordt niet vermeld door P. Bergmans(5) noch door F. Van Ortroy(6).

(4) Verder bevat hetzelfde fonds nog de volgende onbekende privilegiën voor Spaansche uitgaven (n^rs^ 1-4, *doos 1276*; 5, *doos 1277*): 1) *Colloquia sive formulae quatuor linguarum* (priv. 28 April 1592; bij J. PEETERS, *op. cit.*, te plaatsen tusschen n^rs^ 324-325). 2) Fr. Andrés DE SOTO, *Declaración de los bienes y excelencias de la paz* (priv. 27 April 1602; J.P., n^r^ 1354, met latere jaartal 1621). 3) Diego DE BARREDA, ‘chapelain majeur de l'église du chasteau d'Anvers’, *Catechismo y exposicion breve de la doctrina...* (dat. van priv. ontbreekt: [ca 1600]). 4) ‘Exercices dévots en l'honneur de Saint Joseph’, in het Spaansch overgezet door DE PENDAGUS ‘du Conseil d'Etat et chief des finances’ (priv. 17 Nov. 1609, aan Jean Maes [Leuven?]). 5) Pedro Andrea CANONERIO, *Introducion a la practica del buen govierno* (dat. van priv. door ons overgeslagen).

(5) *Les imprimeurs belges à l'étranger. Nouvelle édition* [Gand]. 1922 (*Publ. par la Soc. des bibliophiles et iconophiles de Belgique*).

(6) *Contribution à l'histoire des imprimeurs et des libraires belges établis à l'étranger.* Paris, 1924-1926 in *Revue des Bibliothèques.*

Omtrent het einde der XVIIe eeuw (7 Oct. 1698), verkreeg een Jan Usselincx een octrooi ‘om binnen Brussele oock te moeghen houden boeck-binders & boeck-vercoopers winckel’[7].

(7) Zie L. LE CLERCQ, *Drukkersoctrooien in de XVIIe en XVIIIe eeuw* in *Het Boek*, 's Grav., 1931, p. 191. Bij A. VINCENT, *La typographie bruxelloise au XVIIe et au XVIIIe siècle*, Brux., 1925-26 (*Publ. du Musée du Livre*), leest men verkeerdelijk ‘Ursselincx’.

III. - De boekhandel te Aalst in de XVIIe eeuw

Aalst, dat in 1473 de eer genoot de allereerste voortbrengselen van de drukpers in de Nederlanden te zien ontstaan, wordt, na het vertrek van Dirk Martens in 1493, nog nauwelijks genoemd in de geschiedenis van de drukkunst.

De volgende bescheiden geven voor het eerst enkele inlichtingen over de boekverkoopers te Aalst, in het eerste kwart van de XVIIe eeuw. Van een drukker was er toen nog geen sprake, dat zal pas een eeuw later geschieden[(8)].

1. - Jan Van Meerbeeck, boekverkooper (2 Juni 1620).

Jan Van Meerbeeck begon het drukkersvak te leeren te Antwerpen bij Hieronymus Verdussen, den stamvader van dit drukkersgeslacht. Omtrent Februari 1620, kwam hij te Aalst aan en verhuurde zich voor een half jaar als leerjongen bij den boekverkooper Joos Vander Straeten.[(9)]

Doch pas waren twee maanden verloopen of hij werd het juk moe en wilde zijn eigen baas spelen. Zijn meester in den brand latend, vertrok hij naar Brussel en richtte er het volgend smeekschrift tot het hof, waarin hij zijn verbintenis met Vander Straeten doodzwijgt:

Aan hunne Hoogheden

Vertoont in alder eerbiedinge Ian Van Meerbeeck inwoonder der stede van Aelst hoe dat hij na sijne studien hem heeft begeven om te leeren de neiringe ende handel van boecken te drucken ende vercoopen tot Antwerpen bij Hieronymus Verdussen gesworen drucker ende boeck-vercooper, gelijcket blijckt bij de attestatie hier mede gaende. Ende alsoo hij nu selve soude willen winckel houden ende boecken vercoopen ende metter tijdt drucken...

Dit gebeurde in begin van Mei zooals blijkt uit een aanteekening in den rand van de aanvraag:

Advis tant de l'Archevesque de Malines que de ceux du magistrat de la ville d'Alost. Fait à Bruxelle le 7 de may 1620. Ma. v^{t}.

Toen de meester op de hoogte werd gebracht van deze stappen, teekende hij verzet aan tegen de benoeming van zijn leerjongen, wijl hij ‘zijne huer niet en heeft volbrocht

(8) Zie J.B. VINCENT, *Essai sur l'histoire de l'imprimerie en Belgique,* Br., 1867, p. 197: *Table chronologique des imprimeurs. Alost, 1730. Gilles D'Hert. - 1767. Josse-Louis D'Hert (octr. 18 février).* - In den *Cataloog der tentoonstelling van het boek*, Gent, 2-31 Juli 1904 (uitgegeven door het *Syndicaat der boeknijverheden van Oost-Vlaanderen*) [met inleiding door A. SIFFER], wordt het stadje alleen vermeld voor de XVe en de XIXe eeuw, p. 23-26; p. 59.

(9) Een Kortrijkenaar met zelfden naam verkreeg, op 3^{n} Maart 1599, octrooi om te Kortrijk als boekverkooper en boekbinder zijn nering voort te zetten (Pr. Verheyden, *op. cit.*, p. 275). Wellicht hebben we hier met zijn zoon te doen.

noch betaelt volgende de accorde tsamen ghemaect' (18 Mei). Doch het diende tot niets. Aangezien de vereischte adviezen (Aalst, 23 Mei en Affligem 26 Mei 1620) gunstig waren, werd het octrooi toegestaan op 2 Juni 1620[10]. Twintig dagen later stuurde de meester een tweede terugvordering; ook deze liep op niets uit.

(10) De aartsbisschoppelijke toestemming werd geheel geschreven door den secretaris R. Meynaerts, die daarvan tevens de reden opgeeft: 'Monseigneur l'Archevesque de Malines estant hélas malade à la mort en l'abbaye d'Affligem et nayant la force de former sa signature'. Mathias Hovius overleed immers op 30^{n} Mei 1620, te midden der benediktijner monikken van Affligem.

Een Jan Van Meerbeecq was in 1627 te Antwerpen werkzaam als boekhandelaar[11]; mogelijk is dit de vroegere leerjongen der Verdussen's, wien de Fortuin te Aalst wellicht niet gunstig was geweest en wien het stille en levenloos stadje vervelend toescheen, na zijn verblijf in de grootstad, de Koningin der Schelde, die toen haar luister de wereld door verspreidde.

2. - Aanvraag tot het boekverkoopen afgewezen (1623).

Zekere Joachim Vanden Bleecke, overigens een onbekende, had zich tot den Geheimen Raad gericht om zijn aanstelling als boekverkooper te Aalst te verkrijgen. Volgens de toen heerschende gewoonte, verzocht de Raad bisschop en magistraat om inlichtingen over den aanvrager en advies over zijn smeekschrift. Beide antwoorden waren ongunstig. Kortweg verzochten op 12 November 1622, burgemeester en schepenen van Aalst de aanvraag af te wijzen, wijl de man noch het drukken noch het binden der boeken had geleerd. Overigens, er waren toen reeds twee gezworen boekverkoopers in de stad[12]. Het eigenhandig advies van den aartsbisschop Jacobus Boonen (Aalst behoorde toen tot het bisdom Mechelen) scheept den kandidaat af ‘parce que peu entendu et courrant de place en place, a raison de quoy l'on craind qu'il pourroit estre facilement deceu et es lieux ou il seroit incogneu aussy tromper les gens. D'ailleurs... il y a desia deux libraires de sorte que cestuycy, n'y est d'aucun besoing... (15 Déc. 1622). Diensvolgens werd de aanvraag afgewezen op 6^{n} Februari 1623.

IV. - Zeldzame gentsche almanakken

1. - Lieven van Thuynen's Almanak (Gent, Gaultier Manilius, 1612-1620).

In verband met dezen almanak, door F. Vander Haeghen niet beschreven[13] en waarvan de Gentsche Bibliotheek geen exemplaar bezit, bleef het volgend smeekschrift, met het daarop geschreven privilegie om te drukken, bewaard:

Aende Eertshertoghen

(11) Fr. OLTHOFF, *De boekdrukkers*, p. 66, echter alleen steunend op een mededeeling en niet op de registers van de Sint-Lucasgilde.

(12) Omtrent dit tijdperk woonden aldaar als boekverkoopers: 1) Joos De Vos (1619). In 1647, diende zijn weduwe, Anna Letteens een smeekschrift in om aanstelling van haar schoonzoon Arens als boekverkooper; 2) Joos Vander Straeten (1620), cf. hierboven p. 7; 3) Jan Van Meerbeeck, aangenomen op 2 Juni 1620, cf. hierboven p. 7. Later (1645) vindt men nog te Aalst den boekverkooper Joos Geubels (*hetzelfde fonds*, *doos 1278*).

(13) In de *Bibliographie Gantoise,* I, 234 teekent hij het bestaan ervan aan, op grond van A. SANDERUS, *de Gandav. claris.*, p. 91. Over Gaultier Manilius, zie aldaar: I, p. 207-290; VI, p. 27-39.

Supplierende verthooght met alder oodtmoet Gaultier Manilius gheswoorne bouckdrucker der Stede van Ghendt hoe dat hij met voorgaende Octroye van uwe Ser.me Hoocheden zes continuelle jaeren ghedruckt heeft den Almmanack ende prognosticatie ghecalculeert opden meridiaen der voorschrevene Stadt van Ghendt ghemaeckt bij meester Lieven van Thuynen Mathematicus ende ghesworen Geometrist der zelver Stede tot Gherieve ende sonder cost vande ghemeene insetenen des Graeffschappe van Vlaenderen, ende alzoo den suppliant van intentie is daerinne te continueren voor het toecommende jaer...

Het privilegie werd, op de aanvraag, in apostille geschreven:

Lettres d'octroy pour imprimer l'almanach et prononstication (sic) cy joincte pour l'année suyvante de 1618. Fait à Bruxelles ce 14 d' aoust 1617. Ma vt.

Voor het jaar 1619 is het octrooi gedagteekend 27 Augustus 1618; voor 1620, 13 Aug. 1619 en geteekend F. de Groote. Dit bewijst voor dezen almanach minstens een negenjarig bestaan.

De almanak werd goedgekeurd door 'Willem Arents, chanoine et pénitencier de Saint Bavon' (in 1618, teekent hij 'chanoine et archidiacre'). Het werkje bevatte tevens, volgens de approbatie, 'de historie vande geschiedenissen midts den cours ende loop vande goude ende zilvere munten'.(14)

2. - Pieter vander Meeren's Almanak (Gent, Jan van den Steenen, 1619-23; Joos Dooms, 1624-1631). Het geding tusschen deze drukkers.

Almanakken, catechismussen en schoolboeken waren voor de drukkers van het oud regiem een trilogie waaruit gedurig oneenigheden ontstonden. Over een geschil, door de almanakken veroorzaakt, werd in dit tijdschrift reeds een fraaie en breedvoerige uiteenzetting gegeven(15). Wat hierna volgt is een minder ingewikkelde zaak, nl. het sluiten van een auteurscontract bij concurreerende drukkers. Nu is dergelijk conflict 'n alledaagsch feitje, doch vroeger kon het alleen door officieele tusschenkomst opgelost worden.

Jan van den Steene(16), uit een bekend drukkersgeslacht, had een contract geteekend met 'Meester Pieter vander Meere franchoysche scholmeestere hem voorts employerende met het doceren van Cijferboeck te houden, landmeten, zonnewyseren te trecken ende andere vrye consten in mathematica binnen derzelver stede' voor het drukken, vijf jaar lang, van 'eenen Almanach ende pronosticatie'. Het akkoord liep over de jaren 1619-1623, voor dewelke men een privilegie verkreeg, op 7 December 1618.

(14) Uit deze approbatie en dit bijvoegsel blijkt dat er twee uitgaven bestonden. Immers, ze werden niet afgedrukt op de in-folio-uitgave, waarvan de heer R. Apers, hoofdbibliothecaris te Gent ons welwillend de beschrijving bezorgde, die we hierna laten volgen. Er verscheen dus een tweede uitgave, zooals gewoonlijk, in boekvorm in-8°, lang en smal. Hetzelfde zetsel zal wel voor de twee formaten gediend hebben.
Almanach ende Prognosticatie / vanden jaere ons Heeren / M.DC.XVJJ.
Almanach = plakalmanak: hoogte: 0.325 × 0.420 m breed.
7 kolommen, elke kolom = 0.580 m. breed, 0.312 m. hoog.
Roode en zwarte gothieke letter.
Beneden 7e kolom:
Ghemaeckt en□ ghecalculeert op den Meridiaen der ver- // maerde stadt vā Ghendt / met haer omlighēde Provinciē // door Meester Lieven van Thuyne // Mathematicus / en□ ghezworen Geometrist ofte // Landmeter der voorseyde Stede. //
[Volgt de Maagd van Gent in haar besloten hof.]
Te Ghendt / Bij Gaultier Manilius / wonende te Putte // inde witte Duyue / uyt Belfort. An□o 1617. // Met Gratie ende Previlegie. F. de Groote. [UB. Gent, nr g. 14777].
De bibliotheek bezit ook de almanakken voor 1618 en 1619, volgens dezelfde schikking gedrukt.

(15) J.A. GORIS, *Het monopool der almanakken van H. Verdussen (1619-1630)* in *De Gulden Passer*, III (1925), p. 114-122. - Zie ook: V. DELA MONTAGNE, *Een almanakken-trust in de 17e eeuw* in *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen,* V (1907), p. 216-219.

(16) Drukte van 1596 tot 1625. Zie *Bibliographie Gantoise*, I, p. 304-354; VI, p. 41-48.

Ondertusschen had Joos Dooms, een leerjongen van Jan van den Steene, zijn aanstelling verkregen tot drukker te Gent[17]. Tot groot spijt van zijn vroegeren meester, gelukte hij er in een nieuw akkoord met vander Meeren voor de volgende jaren te sluiten, in dezer voege:

(17) Joos Dooms, te Merchtem in Brabant geboren in 1587, leerde het drukkersvak gedurende acht jaar bij Jan Mommaert te Brussel en gedurende zeven jaar bij Jan vanden Steene. Hij verkreeg zijn drukkersoctrooi op 12 Juni 1618 en drukte tot het jaar 1636. Zie PR. VERHEYDEN, *Aanstelling van Gentsche drukkers en boekverkoopers in de 17e eeuw* in *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen* V (1907), p. 284-288. - Voor de uitgaven, *Bibl. Gant.* II, p. 99-105; VI, p. 74-78.

Hedent desen derden Ougste XVIe tweeentwintich so sijn wij onderschreven Ioos Dooms ende Pr. vander Meeren veraccordeert te weten dat den voorn. Dooms sal drucken t'sijnen proffijte acht jaeren ghedurende, de copie ofte almanach vanden voorn. vander Meeren, danof den eersten sal wesen van t' jaer XVIe vierentwintig... tot ende met tjaer XVIe eenendertich als wesende t' leste jaer van desen pacht, ende dit voor de somme van seven ponden grooten[(18)] tjaers de voorn. acht jaeren ghedurende ende twelf vergulden exemplairen elc jaer...[(19)]

Met dit akkoord in handen, begaf J. Dooms zich naar Brussel om toelating te vragen voor het drukken van den almanach gedurende de jaren 1624-1631. Hij maakte meteen bekend dat ook van den Steene, die beweerde daartoe een algemeen privilegie te bezitten, van plan was denzelfden almanach op de markt te brengen.

Deze verklaring was een misslag. Nu kon het nieuw octrooi niet vergund worden, vooraleer men van den Steene aanhoord had en de reden kende van zijn oppositie. Dooms mocht over acht dagen terug komen.

Het geschil duurde echter bijna een jaar lang, daar de opponent weigerde te verschijnen en door zijn inertie den vooruitgang van de zaak belemmerde. Dooms werd dan verplicht de gewone rechtsmiddelen te gebruiken, tot hij eindelijk, in Oogst 1624, het octrooi in zijn bezit kreeg. Het dossier bevat alzoo niet minder dan twaalf akten, die we hier kortheidshalve eenvoudig vermelden.

1. - Contract tusschen Joos Dooms en Pieter vander Meeren tot het drukken van dezes almanak voor de jaren 1624-31 (3 Oogst 1622).
2. - Joos Dooms vraagt te Brussel octrooi voor het drukken van den almanak (23 October 1623).
3. - Nieuw request van J. Dooms (26 October 1623).

4-6. - Drie ‘diversche appoincten’ door notaris Sevecote, om Jan van den Steene te doen compareeren, vertoond aan zijn vrouw en zijn zoon Jan (30 Oct. en 10 Nov.) en aan den drukker zelf (14 Nov.).

7-8. - Daar J. van den Steene niet verschijnt, verkrijgt J. Dooms octrooi voor een jaar (20 Dec. 1623). Minuut en op perkament, met den zegel van Philippus IV.

9. - Nieuw request van J. Dooms (5 Juli 1624). J. van den Steene wil zijn eisch niet intrekken noch de kosten van het geding betalen.
10. - Nieuwe ‘insinuatie’ van notaris Sevecote, aan de vrouw en den zoon van den Steene vertoond (27 Juli 1624).

11-12 - Laatste aanvraag en gunstig besluit: ‘Le tout veu fiant lettres d'octroy pour huit ans’ (26 Oogst 1624).

(18) Het pond grooten bevatte 20 schellingen of 240 denieren (penningen, grooten) of 480 oordjes.

(19) Hieruit blijkt dat deze almanak ook in boekvorm verscheen (Zie hierboven noot 14). In dit formaat is hij evenmin bekend als de vorige. Als plakalmanak, bewaard de U.B. Gent een exemplaar ervan voor het schrikkeljaar 1620 [n^{r} g. 1477^{3}].

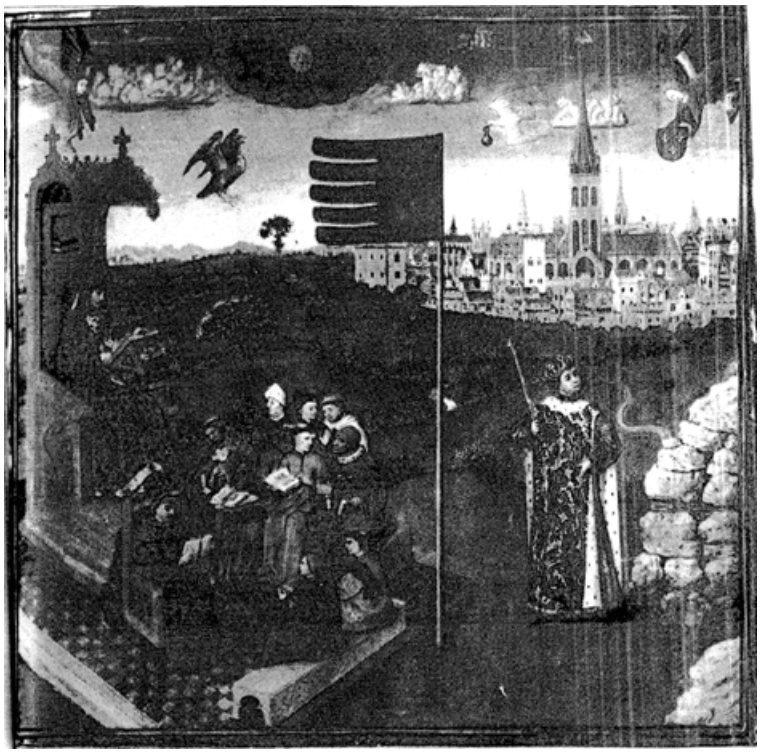

K.B. Hs. 9015, fol. 1 r°. De H. Augustinus exposeert zijn leerstellingen.

K.B. Hs. 9015, fol. 96 v°. Mithridates laat de Romeinen mishandelen.

K.B. Hs. 9015, fol 177 r°. De rechtvaardigheid.

K.B. Hs. 9015, fol. 388 r°. Het monotheïsme.

K.B. Hs. 9016, fol. 1 r°. Karel V ontvangt de vertaling van Raoul de Presles.

K.B. Hs. 9016, fol. 82 v°. Adam en Eva, samen met hun nakomelingschap, verlaten de Hel om Christus te volgen.

K.B. Hs. 9016, fol. 163 r°. Het offer van Abraham.

De verluchting van een handschrift der Civitas Dei (Kon. Bibliotheek van België, hs. 9015-9016.) door Dr J.-L. Broeckx

In hun wijsgeerige of theologische verdieping keerden de Middeleeuwers graag terug tot de werken van de groote bekeerlingen uit de eerste eeuwen van het Christendom, meer in het bijzonder tot deze van Augustinus. Zijn 'Civitas Dei' was zeer verspreid, en vele exemplaren, met zorg overgeschreven en verlucht, zijn heden ten dage nog in menige bibliotheek terug te vinden. Moderne geschiedschrijvers hebben zelfs, zoowel wat den tekst als wat de artistieke uitwerking van de verluchting betreft, werken gewijd aan de classificeering en onderlinge vergelijking van de overgebleven exemplaren.(1)

Ook de Koninklijke Bibliotheek van België te Brussel, bezit dergelijke exemplaren, waaronder één (hs. 9015/9016), dat ons in het bijzonder belang inboezemt. Reeds enkele malen werd er de aandacht op gevestigd, vooral in verband tot de illustratie(2), die inderdaad, zoowel door de over het algemeen hoogstaande qualiteit der uitwerking, als door de vraagstukken van auteurschap en stylistische verhouding tot gelijktijdige handschriften, die zij opwerpt, ten volle de aandacht verdient. Hier wenschen wij enkele van deze vraagstukken nader te belichten, en, na de status quaestionis te hebben omschreven, en na een onderzoek der voornaamste miniaturen, onze eigen meening in dat verband naar voren te brengen.

Beschouwen wij vooreerst het algemeene uitzicht en den inhoud van het werk, waarbij een eerste woord over de dafeering kan worden gezegd.

Het eerste deel bevat 449 beschreven bladen perkament, plus één wit vooraan en één wit achteraan. De titel luidt 'De Civitate Dei'.

Het schrift van het eerste deel is uitgevoerd in de zgn. kleine bâtarde, die in het Zuiden van België vooral vóór 1440 in gebruik was, maar die toch ook daarna, samen met de groote bâtarde van het Bourgondisch Hof, blijft voortbestaan. In het tweede deel is het schrift van een andere hand, de inkt is bleeker, en de vorm der letters komt dichter bij de 'lettre de forme', die in de XV^{de} eeuw voor devotie-werken nog gebruikt werd.

De inhoud is als volgt over de beide deelen verdeeld: 1^{e} deel (hs. 9015) de presentatierede, de proloog en de eerste tien boeken. Bij ieder hoofdstuk is eerst de latijnsche tekst geschreven. Daarna volgt, hoofdstuk na hoofdstuk, de fransche vertaling en de commentaar. Het II^{de} deel (hs. 9016) bevat de laatste twaalf boeken.

De verluchting is steeds zooveel mogelijk aan den naastbijliggenden tekst aangepast. Het eerste deel bevat tien miniaturen, het tweede deel is voorzien van twaalf stories.

Zoowel wat dateering als wat vermoedelijk auteurschap, en zelfs tot op zekere hoogte, wat stylistische verwezenlijking betreft, moet onderscheid gemaakt worden tusschen het eerste en het tweede deel. Op het einde van het eerste deel wijst een

(1) cf. A. DE LABORDE, *Les manuscrits à peinture de la Cité de Dieu*, Paris 1909.
(2) o.a. door EUG. BACHA, *Les très belles miniatures de la Bibliothèque Royale de Belgique*, Bruxelles-Paris 1911, p. 42-43.

inscriptie duidelijk en onbetwijfelbaar uit, dat het werk in 1445 tot stand kwam,[3]. Ook de stijl van de miniaturen, evenals sommige technische verwezenlijkingen, vooral in de voorstelling der landschappen, schijnen aan te toonen, dat de verluchting eveneens rond datzelfde tijdstip werd afgewerkt. De dateering van het tweede deel is minder nauwkeurig na te gaan, maar weer eens naar de verluchting te oordeelen, moet het ofwel gelijktijdig - dit is de meening van Fr. Winkler[4] - ofwel korten tijd nadien[5] zijn tot stand gekomen.

De stories van het eerste deel (hs. 9015) stellen de volgende tooneelen voor:

fol. I r°: De H. Augustinus exposeert zijn leerstellingen aan een groep toehoorders. Daaronder bevindt zich, rechts, Clovis, die naar een engel kijkt. Volgens Hulin de Loo[6] en Fr. Winkler[7] zou de stad die in de verte te zien is, gecopieerd zijn naar de stad die afgebeeld werd op het paneel van de H. Maagd van Jan Van Eyck, uit de verzameling Rothschild te Parijs.

Fol. 43 v°: De H. Augustinus wijst een idool aan, dat wankelt op een voetstuk.

Fol. 96 v°: Mithridates laat de Romeinen mishandelen.

Fol. 177 r°: De Rechtvaardigheid.

Fol. 226 v°: Het werk op den akker.

Fol. 279 r°: Seneca en Varro redetwisten.

Fol. 306 v°: Vier wijzen redetwisten over de heidensche godheden.

Fol. 348 v°: Redetwistende wijsgeeren.

Fol. 388 r°: Het monotheïsme. Negen personen liggen geknield, waaronder een Paus, een Bisschop en een Koning.

Fol. 412 v°: De nieuwe en de oude Wet: links het misoffer, rechts het offer van den geitebok.

De stories van het tweede deel (hs. 9016) stellen voor:

Fol. 1 r°: Karel V op zijn troon, omringd door hoogwaardigheidsbekleeders, ontvangt de vertaling van Raoul de Presles.

Fol. 32 v°: Twee steden, de hemelsche stad, en de stad van Satan.

Fol. 58 r°: Verleiding van Adam en Eva.

(3) ‘Hoc opus ex duobus conflatur et scriptum est per manum fratris Nicolaï Cotin, ordinis predicatorum ad expensas reverendissimi in Christo, patris ac domini Johannis divina misericatione Tornacensis episcopi anno Domini millesimo quadringentesimo quadragesimo quinto in translatione Martini finitum.

(4) Fr. Winkler, *Die Flämische Buchmalerei des XV. und XVI. Jahrhunderts*, Leipzig 1925, p. 163.

(5) C. Gaspar et Lyna, *Les principaux manuscrits à peintures de la B.R. de Belgique II*, (nog in handschrift).

(6) G. Hulin de Loo, *Heures de Milan*, Bruxelles-Paris, 1911, p. 42. ‘...en effet, la vue de la ville, qui occupe l'arrière-plan de la miniature est exactement la même que l'on trouve dans le tableau de la Vierge au Chartreux, de la coll. Rothschild, Paris.

(7) Fr. Winkler, *op. cit.* p. 163 ‘Titelblatt des I. Bds. angeblich Stadtansicht von Tournai, ist kopie der Madonna die Jan Van Eyck zugeschrieben wird (Samml. v. Rothschild, Paris).

Fol. 82 v°: De Verlosser: Adam en Eva samen met hun nakomelingschap, verlaten de Hel, om Christus te volgen.

Fol 116 v°: Caïn en Abel.

Fol. 163 r°: Het offer van Abraham.

Fol. 216 v°: David speelt op de harp.

Fol. 258 v°: De Geboorte.

Fol. 329 r°: De uitverkorenen en de verdoemden. In den hemel de Goddelijke stad, op aarde de bekeerden, onderaan de verdoemden.

Fol. 372 v°: De verrijzenis der dooden (Compositie verwant aan deze van hetzelfde onderwerp in hs. K.B. 10772 en 9006.)

Fol. 422 v°: De Hel.

Fol. 467 v°: De kroning van de H. Maagd.

De twee voornaamste problemen die in verband met dit exemplaar der C i v i t a s D e i oprijzen zijn:

1) welke naam, of welke namen, kunnen aan de verluchting worden verbonden;
2) welke plaats neemt de verluchting in, in het algemeen kader van de Zuidnederlandsche miniatuurkunst.

Terwille van de geleidelijkheid van het onderzoek, en voor de duidelijkheid der redeneering is het geboden, een onderscheid te maken tusschen het eerste en het tweede deel, en vooreerst hs. 9015 nauwkeurig te onderzoeken. Hier zal de vaste dateering ons reeds ten deele behulpzaam kunnen zijn.

De belangrijkste aanwijzingen en bevindingen in verband tot de illustratie van dit hs. zijn uitgegaan van Georges Hulin de Loo, P. Durrieu, Fr. Winkler en Fr. Lyna. De eerste twee hebben zich in hoofdzaak bepaald tot de studie van de eerste miniatuur, op fol. 1 r°.

G. Hulin de Loo was de eerste die de verluchting daarvan toeschreef aan een anonymus, dien hij gelijkstelde met den meester, die het 'TURIJNSCH-MILANEESCH GETIJDENBOEK' zou hebben voleind[8], of die in ieder geval met de kunst van dien meester in uiterst nauwe betrekking stond. Bovendien wees hij erop dat het stadsgezicht op den achtergrond een copie is van het stadsgezicht op de 'H. MAAGD' uit de collectie Rothschild te Parijs, toegeschreven aan JAN VAN EYCK (zie hierboven) zoodat hij langs dien weg om tracht aan te toonen, dat JAN VAN EYCK in nauwe betrekking moet hebben gestaan met de verluchting van het 'TURIJNSCH-MILANEESCH GETIJDENBOEK', ja, daaraan persoonlijk moet hebben deelgenomen.[9]

Zoowel P. Durrieu[10] als Fr. Winkler[11] steunden zijn stelling, zonder daar echter dezelfde gevolgtrekkingen uit te maken. Inderdaad, het zou mogelijk zijn dat de meester J. de kunst van JAN VAN EYCK zou hebben gekend en nagevolgd, zonder dat daarom JAN VAN EYCK aan de verluchting van het 'TURIJNSCH-MILANEESCH GETIJDENBOEK' zou hebben meegewerkt.

Bovendien is het nog niet onomstootelijk bewezen, zooals o.a. Fr. Lyna[12] aantoont, dat de meester J. en de verluchter van het titelblad der C i v i t a s D e i een en dezelfde kunstenaar is. Wel is er een zekere verwantschap, maar er zijn ook afwijkingen, die ons veeleer tot het besluit doen overhellen, dat de verhouding tusschen den meester J. en den verluchter van de titelminiatuur van hs. 9015, deze is van model tot navolging, misschien van leermeester tot discipel.

Wellicht ook, en dit lijkt ons het meest waarschijnlijk, berust de schijnbare overeenkomst in den stijl, op een algemeen procédé van den tijd. Deze meening

(8) G. HULIN DE LOO, *Les Heures de Milan, troisième partie des Très belles heures de Notre Dame*, Bruxelles-Paris, 1911, p. 41: 'En effet, j'ai réussi à trouver dans un manuscrit postérieur en date, une page, fort intéressante, qui est d'un style très semblable a celui de J.' - p. 42: 'Les rapports entre les peintures du groupe J. et la miniature à laquelle je fais allusion, sont extrêmement étroits. Il s'agit de la page de titre de la Cité de Dieu de Saint Augustin, conservée à la Bibliothèque Royale de Bruxelles (ms. 9015/9016). Dans cette miniature le paysage..., les types et toutes les particularités du style se rattachent directement à l'art des frères Van Eyck. Mais les ressemblances avec I. et J. sont encore plus intimes.'

(9) G. HULIN DE LOO, *op. cit.*, p. 42.

(10) P. DURRIEU, *La miniature flamande du temps de la cour de Bourgogne,* Bruxelles 1921, p. 42.

(11) FR. WINKLER, *op. cit.*, p. 23.

(12) FR. LYNA, *op. cit. II*, nog in handschrift, zonder pagineering.

wordt bevestigd, wanneer men er rekening mee houdt dat bv. de aanleg van het landschap aan dezelfde technische en aesthetische inzichten beantwoordt in verschillende, ongeveer gelijktijdig ontstane hss., zoo o.a. in het ‘TURIJNSCH-MILANEESCH GETIJDEN-

BOEK'[13], en in het eerste deel van de 'CHRONIQUES DE HAINAUT'[14].

Onderzoeken wij vooreerst fol. 1 v° van het hs. 9015, en trachten wij zoo nauwgezet mogelijk de verhouding tot den meester J. te omschrijven. Op het voorplan links onderwijst de H. Augustinus zijn discipelen. Hij is gezeten op een monumentalen, laat-Gothischen katheder met baldakijn. Vóór hem zijn zijn volgelingen, met schijnbare onachtzaamheid, verspreid over twee lage steenen banken. In het midden van den voorgrond staat een rood vaandel, met groene banden omzoomd, en dooraderd met goudranken. Dergelijke goudranken, meestal gebruikt voor de vulling der achtergronden, komen op in de tweede helft der XIV^{de} eeuw[15], en het gebruik wordt alhoewel op kleiner schaal, voortgezet in de eerste helft der XV^{de} eeuw. Winkler spreekt[16] in dit verband van een MEESTER DER GOUDRANKEN GEBEDENBOEKEN.

Het voorplan rechts wordt ingenomen door een weide, die op middel- en achtergrond doorloopt, maar nochtans aan de rechterzijde eindigt in de voorstelling van een stad. Van een logische verbinding tusschen de groep personages rond den H. Augustinus en de omringende natuur is er geen sprake. De katheder en de banken zijn op een geruiten steenen vloer geplaatst, die op zijn beurt, op een willekeurige wijze in het landschap is opgenomen. Twee werelden, deze van de vrije natuur en die van de personages, zijn gejuxtaposeerd, zonder de minste bekommernis om natuurlijke afsluiting van de een of de ander.

Het landschap zelve is niet bevolkt, behalve door de groote figuur van Clovis op den voorgrond rechts. Hij kijkt naar een engel die uit den rechterbovenhoek naar beneden hangt, en een schild met drie lelies draagt. Op symmetrische wijze wordt deze figuur beantwoord door en anderen engel, die vanuit den bovenhoek links naar den katheder van Augustinus wijst.

De achtergrond, een verre horizont, bestaat uit lichtblauwe bergen tegen een lichtblauwe lucht. Er is geen versmelting van lucht en aarde, maar toch is, in het vervagen der omtrekken, de hoedanigheidsperspectief geëerbiedigd. Aan den horizont is de lucht lichtblauw, maar naar het zenith toe verdonkert zij. Op tamelijk verre afstanden zijn enkele gelijkvormige, decoratieve wolken aangebracht. Ter linkerzijde van de breedte-as en tegen den bovenrand der compositie is een donkerblauwe, door compacte wolken omsloten nachthemel weergegeven, op decoratieve wijze gevuld met gouden sterren en een volle maan.

Het coloriet steunt in hoofdzaak op het donkergroen van de weide, overdekt met lichtgroene stippelingen (middelplan links) en met grijsgroene kruinen (middelplan rechts). Tegenover dit groen dat driekwart van de compositie beheerscht, staat het veel meer genuanceerde blauw op den achtergrond, dat van donkerblauw tot bijna wit evolueert.

De meest treffende kenmerken van de compositie zijn de weidschheid en het lichtgolvende van het terrein. De indruk van de diepte wordt opgewekt door het heuvelende van het landschap, en door de dwarsliggende, golvende plooien, door

(13) Volgens DVORAK: *Das Rätsel der Kunst der Brüder VAN EYCK,* Jahrb. der Kunstl. Samml. des a.h. K.H., XXIV. (1904) ten deele ontstaan tusschen 1430 en 1440.

(14) FR. WINKLER, *op. cit.*, p. 44, ontstaan rond 1446-49.

(15) vgl. o.a. Politiques et économiques d'Aristote. K.B. 11121/2, fol. 241 r° e.a., school van den Maître aux Boqueteaux.

(16) FR. WINKLER, *op. cit.*, p. 25.

pennetrekken aangeduid, die het landschap in verschillende achter elkaar liggende regionen onderverdeelen.

Twee korte kronkelwegen dragen er toe bij de beweging naar de verte toe te versterken, evenals de van afstand tot afstand verspreide boomen die den weg naar de diepte schijnen aan te duiden. Op den voorgrond zijn zware elementen aangebracht, zooals rotsen (die op den rechtervoorgrond tegen de lijst aanleunen) en personages.

De rotsen zijn merkwaardig door hun vorm en hun samenstelling. Zij zijn niet scherp en puntig, met vooruitspringend bovendeel, zooals de meeste rotsen uit de eerste helft der XV^{de} eeuw[17] die naar GIOTTO's voorbeeld[18], schijnen opgetrokken te zijn. Op de titelpagina van hs. 9015 zijn zij bovenaan afgerond, en hun algemeene vorm is zwaar en log. Zij zijn niet uit één stuk gezien, maar zij zijn samengesteld uit afzonderlijke blokken, die opeengestapeld zijn, en waarvan de spleten met nadruk zijn aangegeven.

De boomen zijn in hoofdzaak beperkt tot enkele soorten: eiken en wilgen, met daarbij een zeer eigenaardigen fruitboom, waarschijnlijk een bloeienden appelaar (middelplan links). Soms verschijnen deze boomen als struiken, doordat de stammen op illusionnistische wijze achter de inzinkingen van den golvenden bodem verborgen blijven, en enkel de kruin te zien is. In vele gevallen echter zijn de boomen in hun geheel voorgesteld, en voorts zijn zij in kleine groepjes van twee of drie - zelden méér - bijeen geplaatst. De stammen zijn duidelijk, en op lineaire wijze weergegeven, maar de kruinen, als onduidelijk omlijste kleurballen, loopen gewoonlijk ineen, en zijn op impressionnistische wijze in korte, losse vegen uitgewerkt.

De stad, rechts op den achtergrond, is op zeer levendige wijze voorgesteld, met zin voor kleurcontrast in de afwisseling der roode en lei-grijze daken. Ook de teekening is zeer vinnig en geestig, door de scherpe omlijstingen der vensters en deuren en door de vele torens, die deze stad als een dynamisch complex laten verschijnen. De overeenkomst met de stad op de ‘MADONNA’ (uit de verz. Rothschild) van VAN EYCK is inderdaad treffend.

De personages hebben over het algemeen een monumentaal uitzicht, en onder de gewaden kan men een zekere lichamelijkheid vermoeden. De drapeering is eenigszins conventioneel door de ronde plooien, die soms gemaniëreerd schijnen, bv. in de pij van den monnik aan den voet van den H. Augustinus en in deze van Clovis, waar de rijkdom der stof op zorgvuldige wijze is uitgewerkt.

Het gelaat der personages is zeer kenschetsend voor de werkwijze van den miniator. De algemeene vorm is driehoekig (zelfs in het dikke, breede gelaat van sommige discipelen is dit volgehouden). De kin is goed uitgesproken maar nogal scherp en smal. De neus is een lange, rechte streep, de wenkbrauwen zijn volledig symmetrisch, het oor, daar waar het zichtbaar is, lijkt wel op het gelaat geplakt, is er niet altijd organisch mee verbonden, en heeft eveneens een scherpen vorm, vooral onderaan waar het in een punt uitloopt. De onderlip is tamelijk dik en hangt soms ietwat omlaag.

De uitdrukking van het gelaat is bij de meeste personages alhoewel vol aandacht, zeer kalm en bedaard. Er is geen opwinding te bespeuren, maar wel een groote, gespannen belangstelling. Die belangstelling schijnt niet op een bepaald punt in de zichtbare ruimte te worden geconcentreerd, maar de blik verliest zich in de verte, wat wijst op de abstracte begrippen, waarvan de geest van Augustinus' discipelen vervuld is. Soms zijn de houdingen en bewegingen niet in overeenstemming met de gelaatsuitdrukking: sommige personages schijnen, naar de gebaren te oordeelen, met elkaar in gesprek, wat echter door de afwezige blikken niet te verklaren is.

Ook de handen zijn karakteristiek: meestal zijn vier vingers bijeen gehouden, terwijl er een nogal groote afstand is tusschen den duim en de overige vingers. De

(17) Zie o.a. ‘Les très belles heures du duc de Berry, K.B. 11060/61, p. 106, en, ‘Les heures de Turin’ P. Durrieu, Paris 1902, pl. 31.

(18) Zie o.a. Arenakapel, Padua, de Vlucht naar Egypte.

rug der hand is glad, de vingers zijn dun en in één stuk gezien, de palm is echter met lijnen en kleurschakeeringen doorploegd, terwijl ieder lid van de vingers aan de binnenzijde duidelijk te onderscheiden valt.

Wanneer wij aldus nadruk legden op de materieele bijzonderheden van deze

miniatuur, en de werkwijze van den miniator in detail onderzochten, was dat om, door vergelijking, den juisten afstand met den meester J. in het 'TURIJNSCH-MILANEESCH GETIJDENBOEK' te kunnen aanduiden.

Inderdaad, mag de algemeene compositie van de bovenbeschreven miniatuur gelijkenis vertoonen met het werk van den voleinder van het 'TURIJNSCH-MILANEESCH GETIJDENBOEK', in de details zijn er zoovele afwijkingen, dat wij gerust durven verklaren, hier met een andere, alhoewel verwante hand te doen te hebben. Het komt ons zelfs voor dat niet, zooals G. Hulin de Loo het meent[19], de formeele details tusschen beide overeenkomen, maar dat de gelijkenis enkel te zoeken is in de algemeene compositorische werkwijze.

Ziehier in hoeverre de directe materieele bijzonderheden van de uitwerking der details, in het werk van den zgn. meester J. en van den meester der titelpagina van hs. 9015 van elkaar afwijken. Alhoewel over het algemeen dezelfde weidschheid in de compositie is op te merken, en soms dezelfde plooien in het terrein zijn aangebracht[20], toch is in de meeste gevallen bij den meester J. de diepte bereikt op andere wijze. Hij maakt veel minder gebruik van een golvenden bodem, maar is vlakker in de compositie[21], waarbij de diepte bereikt wordt, niet door dwarse plooien, maar door diagonalen, zoo bv. een in de verte loopenden, de compositie schuin doorsnijdenden weg[22]. Daar waar het golvende ook bij den meester J. te merken is, valt het op, dat bij lang niet zoo soepel is in het aanduiden van de heuvellijnen, maar veeleer strak, zonder buigzaamheid[23]. Langs den anderen kont bereikt de meester van fol. 1 r°, hs. 9015, lang niet dezelfde verfijning in het aanduiden van het nevelachtige verschiet[24].

Niet alleen in de compositie, maar ook in de afzonderlijke landschapfragmenten (en daar zelfs nog duidelijker) is de afstand tusschen beide meesters vast te stellen. De gebruikte boomsoorten zijn ongeveer dezelfde, maar daar waar de hoogstammige boomen in fol. 1 r°, hs. 9015, zelden of nooit een begroeiden stam hebben, komt dat in het werk van den meester J. zeer dikwijls voor[25]. Ook de plaatsing der boomen is verschillend. Terwijl in 9015 de bosschages uiterst klein zijn, en zelden meer dan twee of drie boomen tellen, beeft de meester J. herhaaldelijk uigestrekte bosschen weergegeven[26].

Soms beeldt de meester J. (wat men niet bij den meester van fol. I, r° hs. 9015 aantreft) een boom uit,, op den rand van een rots[27], een overigens niet persoonlijk, maar vaak gebruikt motief.

(19) G. HULIN DE LOO, *Les Heures de Milan*, Bruxelles-Paris, 1911, p. 42.
(20) cf. P. DURRIEU, *Les Heures de Turin*, Paris, 1902, p. 41.
(21) Behalve in P. DURRIEU, *Les Heures de Turin,* Paris 1902, pl. 38, de storie 'Christus leest het Onze Vader aan de discipelen'.
(22) P. DURRIEU, *op. cit.* pl. 34. randlijst. De moord op de onnoozele kinderen.
(23) G HULIN DE LOO, *op. cit.* pl. 24, randlijst. Het offer van Israël (misschien hand I).
(24) G. HULIN DE LOO, *op. cit.* pl. 18, randlijst, Jonas door den walvisch uitgespuwd.
(25) o.a. G HULIN DE LOO, *op cit.* pl. 7, randlijst. Mozes overhandigt den Israëlieten de Wetstafelen.
(26) G. HULIN DE LOO, *op. cit.* pl. 24, randlijst. P. DURRIEU, *op. cit.* pl. 35, randlijst. Drie eremyten. Ibid. pl. 39, randlijst, een engel wijst twee eremyten den weg.
(27) G. HULIN DE LOO, *op. cit.* pl. 24, randlijst.

Alhoewel G. Hulin de Loo er op wijst dat de karakteristieke bloeiende appelboom in het werk van den meester J. zou terug te vinden zijn[28], hebben wij hem daar vergeefs gezocht. Wel vonden wij hem in de miniatuur, toegeschreven aan den meester G.[29], maar juist dit zou een argument kunnen zijn t e g e n de vereenzelving meester J. = meester van fol. I, r° hs. 9015.

(28) *op. cit.* p. 42.
(29) P. DURRIEU, *op. cit.* pl. 34.

Inderdaad, wanneer de meester J. in hs. 9015 van een voorbeeld dat hij in het 'TURIJNSCH-MILANEESCH GETIJDENBOEK' leerde kennen, gebruik maakte, waarom heeft hij het dan eveneens niet gebruikt wanneer hij den laatstgenoemden codex voltooide? Dat hij op die wijze op plagiaat zou betrapt worden is een overweging die voor hem van geen belang was, daar de opvatting van het plagiaat - dat leeren ons talrijke voorbeelden - in dien tijd geen ingang vond. Men copieerde elkaar naar hartelust.

Ook de rotsen, die Hulin de Loo[30] eveneens als argument voor de waarschijnlijke vereenzelving der beide anonymi aanhaalt, zijn verschillend. Tegenover de stompe, afgeronde en in verschillende stukken verdeelde rotsen van fol. I. hs. 9015, staan de scherpe, puntige rotsen van den meester J.[31], die meestal als één geheel zijn opgevat, zonder pennetrekken die de onderscheidene brokken scheiden[32].

Zeer opmerkelijk is ook het verschil in den aanleg van den bodem. Naast het verschil in het golvende en vlakke van het terrein, is er nog de tegenstelling tusschen het onbegroeide van den bodem - op fol. I. hs. 9015 - en de rijke stoffeering van het terrein bij den meester J., hetzij met kleine gewassen[33], hetzij met bloemen[34].

Wellicht nog duidelijker dan in de landschapfragmenten is het verschil in werkwijze te merken in de personages. Wel wijst G. Hulin de Loo[35] op de overeenkomst in de drapeering (o.a. bij den lezenden monnik op fol. I r° van hs. 9015), maar men moet toch toegeven, dat in vele gevallen de ronde plooien bij den meester J. plaats maken voor rechte[36] en zelfs hoekige plooien[37]. Van het allergrootste belang lijkt ons echter het gelaat der personages. Tegenover de driehoekige gezichten waarvoor de meester van fol. I r° hs. 9015 een voorkeur had, hebben de personages van meester J. meestal een rond gelaat[38]. De neus is al even belangwekkend. Niet de rechte smalle streep, zooals op fol. I r° hs. 9015, treft men bij den meester J, aan, maar wel een breeden neus, met breede neusvleugels en een zwaar, stomp neuseinde[39]. Alhoewel minder overtuigend, maar toch als aanwijzing belangrijk, is het verschil tusschen de wijdopen oogen van fol. I r° hs. 9015, en de tamelijk ver over de oogen vallende oogleden in het werk van meester J.[41].

Uit dit alles meenen wij te mogen besluiten dat, alhoewel de algemeene aanleg van het landschap, de wijze van componeeren, een zekere gelijkenis vertoont met het

(30) *op. cit.* p. 42.
(31) G. HULIN DE LOO, *op. cit.* pl. 18, randlijst.
(32) G. HULIN DE LOO, *op. cit.* pl. 7, randlijst.
(33) P. DURRIEU, *op. cit.* pl. 39, randlijst, Ibid, pl. 41, randlijst. Een biddend man wordt in bescherming genomen tegen den duivel, door zijn beschermengel.
(34) G. HULIN DE LOO, *op. cit,* pl. 7, onderrand. Ibid. pl. 24, onderrand.
(35) *op. cit.* p. 42.
(36) P. DURRIEU, *op. cit.* pl. 34, randlijst, ruiterfiguur.
(37) P. DURRIEU, *op. cit.* pl. 35, onderrand.
(38) P. DURRIEU, *op. cit.* pl. 38, onderrand, de Mis. Ibid. pl. 39. onderrand, het gelaat van den engel. Ibid. pl. 41, onderrand. G. HULIN DE LOO, *op. cit.* pl. 18, onderrand. Ibid, pl. 24, onderrand.
(39) P. DURRIEU, *op. cit.* pl. 38, storie. G. HULIN DE LOO, *op. cit.* pl. 7, onderrand. Ibid. pl. 24, onderrand
(41) P. DURRIEU, *op. cit.* pl. 38, storie.

werk van den meester J., diens hand toch allerminst in fol. I r^{o} hs. 9015 is terug te vinden. De overeenstemming in groote lijnen, die bij een eersten aanblik tusschen beide werken schijnt te bestaan, berust in hoofdzaak op een tijdsverschijnsel, nl. den uitbouw van weidsche landschappen met diepe horizonten en naturalistische eenheidsvisie.

Dat is typisch voor de landschapkunst der miniators van het vierde decennium der[40]

(40) P. DURRIEU, *op. cit.* pl. 38, onderrand. *Ibid.* pl. 41, onderrand.

XV^de^ eeuw af. Daarom lijkt ons de dateering van het 'TURIJNSCH MILANEESCH GETIJDENBOEK', meer in het bijzonder wat betreft de handen G. en H., minder waarschijnlijk in het begin der eeuw te zoeken, zooals o.a. P. Durrieu(42) en G. Hulin de Loo het vooruitzetten, maar veeleer rond 1430-1440, zooals reeds door M. Dvorak werd aangetoond(43).

Men kan trouwens diezelfde algemeene karakteristieken ook terugvinden in andere hss. van het midden der XV^de^ eeuw, waarvan het vaststaat dat de meester J. er geen deel aan gehad heeft.

Het meest typische voorbeeld in dat verband, is het eerste gedeelte van de 'CHRONIQUES DE HAINAUT'(44), hoogstwaarschijnlijk evenals de hierboven besproken 'CITE DE DIEU' rond 1445 ontstaan, en dat verlucht zou zijn door den MEESTER VAN GIRARD DE ROUSSILLON(45). Evenals in de 'CIVITAS DEI' is de naturalistische juistheid, de geest van observatie, de kunst van het modeleeren en het stellen van de figuren in de ruimte zooniet tot volmaaktheid gerbracht, dan toch, in vergelijking met de kunst uit het begin der eeuw, belangrijk verbeterd.(46). Zelfs in vergelijking met de 'TRES RICHES HEURES DU DUC DE BERRY' te Chantilly zijn het synthetiseerende van de natuuropvatting, en het geleidelijke doorbreken van de diepte veel stelselmatiger doorgevoerd. Bijzonder weidsche landschappen zijn in de 'CHRONIQUES DE HAINAUT' te vinden op fol. 150 r° (waar de golvende achtergrond in strakkere lijn is weergegeven dan in hs. 9015, en waar het groen in de weide met geel vermengd is), fol 156 r° (waar de personages meer opeengedrumd zijn, en de gewassen serie-achtig worden uitgebeeld), fol. 165 r° (waar de hemel geringere plaats inneemt dan in hs. 9015) en vooral fol. 184 r° met de voorstelling van de 'INTREDE VAN HERIAMENE IN GALLIE'. In tegenstelling met het landschap van fol. I r^o^ hs. 9015 is het terrein vlak, maar het is eveneens in de verte doorgedrongen en zoowel in de breedte als in de diepte schitterend uitgewerkt. Zoo ziet men in de 'CHRONIQUES DE HAINAUT' een kunst die, evenals die van den meester J., in algemeenen, compositorischen zin met deze van hs. 9015 verwant is, maar in de formeele details daarvan verschilt.

Met het oog op deze detailverschillen aan den eenen kant, met het oog op de algemeene geldigheid van de hoofdzakelijke compositorische principes van deze miniatuur uit het midden der XV^de^ eeuw aan den anderen kant, besluiten wij, dat, in tegenstelling met de meening van Hulin de Loo en P. Durrieu, de verwantschap van den meester van fol. I r^o^ met den meester J. van het 'TURIJNSCH-MILANEESCH GETIJDENBOEK' niet te nauw mag worden opgevat, en waarschijnlijk enkel berust op een gelijkaardige, door den tijdsgeest geconditionneerde werkwijze.

* * *

(42) P. DURRIEU, *Les débuts des Van Eyck,* Gaz d. B.A., 3me période. T. 29, 1903.

(43) M. DVORAK, *Das Rätsel der Kunst der Brüder Van Eyck.* München 1925, p. 231 e.v. (eerste uitg. 1904).

(44) K.B. 9242.

(45) FR. WINKLER, *op. cit.* p. 44.

(46) vgl. o.a. La Cité de Dieu, K.B. 9294/95 rond 1390. La Somme le roi, K.B. 9550, einde XIV^de^ eeuw, La Somme le roi, K.B. 11041, rond 1415.

Hiermede meenen wij dat voorloopig het probleem van fol. I, r^{o} hs. 9015 voldoende belicht werd. In ons algemeen besluit zullen wij op den samenhang met de gelijktijdige Fransche en Zuidnederlandsche landschapschilderkunst in de miniatuur nog terug komen.

Thans kunnen wij overgaan tot een onderzoek van de overige miniaturen uit het eerste deel van de C I V I T A S D E I. Over den mogelijken auteur van de stories spreekt zich Hulin de Loo niet duidelijk uit, daar hij zich slechts met de studie van fol. I r^{o} schijnt te hebben bezig gehouden. Winkler daarentegen ziet al de miniaturen

van het eerste deel van den Augustinus door ééne hand - deze van meester J. - uitgevoerd[47]. Dit lijkt ons moeilijk te aanvaarden.

Naast den meester van fol. I r° onderscheiden wij nog twee verschillende handen in hs. 9015, een eerste, zeer zelfstandige, in fol. 43 v° en 96 v°, en een tweede (naar de compositie te oordeelen, toebehoorende aan een navolger van den meester van fol. I r°) in de overige stories. De miniaturen zijn alle veel kleiner dan deze van fol. I r°, en beslaan niet meer dan de helft van de breedte en een derde van de hoogte van den schriftspiegel. Fol. 43 v° en 96 v° zijn gansch anders van compositie, van werkwijze en van coloriet dan fol. I r°, terwijl ook het type van personage en de uitdrukking der gelaten totaal verschillend zijn.

Het eerste stelt een interieur voor, met op den achtergrond rechts, een uitzicht op de vrije natuur. De personages (de H. Augustinus en acht discipelen) zijn op een zeer vluchtige maar tamelijk onbeholpen wijze geteekend. De hoofden staan schuin op den romp, meestal zonder aanduiding van den hals. Zoowel de vorm als de uitdrukking van de gelaten verschilt onder menig opzicht met deze van fol. I r°. Naar den vorm moge er al eenige overeenkomst zijn, in het driehoekige van de omtrekken, de gelaatstrekken zijn zeer scherp en getrokken, wat contrasteert met het ontspannen en rustige van de gezichten op fol. I r°. De gelaten op fol. 43 v° zijn doorstreept met rimpels, tegenover het gladde van de huid in fol. I r°, het wit van de oogen is op blinkende, bijzonder expressieve wijze weergegeven, in tegenstelling tot de doffe oogen van fol. I r°, en de neus loopt onderaan breed uit, zoodat hij door twee schuine lijnen wordt gevormd, in plaats van, zooals op fol. I r° door twee parallele, rechte lijnen. Nog treffender is het contrast in de uitdrukking van de gelaten. Daar waar de personages op fol. I r° in rustige aandacht naar den H. Augustinus opkijken, of op een kalme, droomerige en afwezige wijze met elkaar van gedachten schijnen te wisselen, zijn zoowel de Heilige als de discipelen op fol. 43 v° op bijzonder zenuwachtige wijze uitgebeeld.

De teekening is in vlugge trekken, met gebroken lijnen en schetsmatige aanduiding der omtrekkeen uitgewerkt. Niet alleen het idool dat de Heilige aanwijst schijnt van zijn voetstuk te vallen, maar ook de omstaanders wankelen, vallen tegen elkaar aan, en hun gezichten weerspiegelen verwarring, onzekerheid en angst. Tegenover het onbewogene van fol. I r° staat nu een kunst van dramatische uitdrukkingskracht en uiterste bewogenheid. Diezelfde bewogenheid en zenuwachtige werkwijze uiten zich ook in andere details, zooals in de uitwerking van de gewaden. Wellicht nergens is de afstand tusschen de beide handen (deze van fol. I r° en die van fol. 43 v°) duidelijker merkbaar dan in een onderlinge vergelijking van den mantel van den H. Augustinus in de twee stories.

Op beide miniaturen is hij gekleed in een blauw gewaad, doorstikt met gouden siersels. Op fol. I r° werd er acht gegeven den rijkdom van den mantel duidelijk en met veel zorg uit te beelden. Het blauw is bijzonder glansrijk, en de brokaatfiguren zijn met nauwgezetheid, streng lineair uitgevoerd.

Op fol. 43 v° zijn de kleuren, zoowel het blauw als het goud, veel doffer en de teekenwijze is slordig, de figuren zijn niet duidelijk te volgen, en komen niet helder

(47) FR. WINKLER, *op. cit.* p. 23.

op den achtergrond van zijden stof uit. Ook de mijter is bijna ruw in de afwerking, en bovendien achteloos op het hoofd gezet. Er is een poging gedaan tot impressionistische kleurvermenging: op een gouden achtergrond wemelen roode en groene stippelingen door elkaar. Samenvattend mag men zeggen dat de werkwijze van fol. 43 v° zich vooral van deze van fol. Ir^{o} onderscheidt door de zenuwachtige, breede maar nogal slordige uitvoering, en de expressieve uiterst beweeglijke behandeling van de figuur Het landschap op den achtergrond loopt tot ver in de diepte door. De perspectief is goed uitgewerkt, het terrein is heuvelachtig, doorsneden door dwarse plooien. Tot

zooverre herinnert het aan de compositie van fol. I r°, maar de details zijn veel minder zorgvuldig uitgewerkt, in de verte versmelten hemel en weiland, wat tegenover de lineaire afbakening van den einder uit fol. I r° staat, en in plaats van kleine bosschages of afzonderlijke boomen, is er meer nadruk gelegd op het compacte van het bosch.

Fol. 96 v°, naar teekenwijze, coloriet en uitwerking van de details, ten nauwste verwant met fol. 43 v°, vertoont een eenigszins andere compositie. Het is in de hoogte uitgewerkt, en niets van de diepteconstructie van fol. I r° is er overgebleven. Driekwart van de voorstelling wordt ingenomen door een middeleeuwsche stad, waarvan de huizen en gebouwen naar voren leunen, onder de onbeholpen perpectief-weergave. Op den voorgrond is, met zeer glooiend terrein, een weiland uitgebeeld, bevolkt met een heraldischen leeuw, een hert, een aap en enkele honden en everzwijnen. In de stad ziet men enkele Romeinen (in middeleeuwsche dracht), die mishandeld worden, en over de wallen worden geworpen. De verhouding tusschen personages en omgeving is zeer conventioneel, niet organisch. De personages zijn te groot en zij zweven boven den grond. De teekenwijze is even dynamisch en expressief, de kleuren zijn even dof maar breed geschilderd als op fol. 43 v°. Ontegenzeggelijk is hier dezelfde kunstenaar aan het werk geweest. De uitdrukking ligt nu echter minder in de gelaten, die moeilijk te onderscheiden zijn, dan wel in de gebaren, de houdingen en bewegingen. Merkwaardig is het verschil in de uitwerking van de stad op fol. I r° en op fol. 96 v°.

In de eerste storie verschijnt de stad op den achtergrond, in de breedte uitgewerkt en fijn geciseleerd in al haar onderdeelen. Daartegenover staat de stad in fol. 96 v°, in de hoogte uitgewerkt, slordig geteekend, en enkel in de algemeene omtrekken te zien. De kleurschakeeringen op fol. I r° zijn zeer levendig, terwijl op fol. 96 v° de groote grijze vlakken van den kerkgevel en van de omwallingen, en de blauwe, leien daken een zekere eentonigheid brengen in het coloriet.

Van belang is het tevens op te merken dat de kunstenaar van fol. I r° bijna uitsluitend steenen woningen uitbeeldt, terwijl de miniator van fol. 96 v° een voorliefde heeft voor houten huizen, meestal in vakwerkbouw. Zou dit een aanwijzing kunnen zijn (aanwijzing die door het onbeholpene in sommige details, zooals de voorstelling van de personages nog meer grond schijnt te krijgen) dat deze beide miniaturen ouder zouden zijn dan die van fol. I r° aan den eenen kant, en de volgende stories, van fol. 177 r° af, aan den anderen kant? Zonder op deze hypothese al te veel nadruk te willen leggen, lijkt zij ons toch waard te worden in overweging genomen.

Van fol. 177 r° af, heeft men weer met een gansch andere hand te doen, minder expressief, meer verfijnd in de vormgeving, minder zelfstandig, nauwer aansluitend vooral naar naturalistische visie, bij de kunst van den meester van fol. I r°. Toch kan men ook hier niet van éénzelfde hand spreken, daar sommige materieele karakteristieken tusschen belde verschillen.

Was in de beide vorige stories de ideëele ondergrond primeerend, en werd daardoor de dramatische uitdrukkingskracht van de personages in de hand gewerkt (eenigszins ten koste van de omgeving), in de kunst van fol. 177 r°, evenals in deze van de volgende stories, wordt in de eerste plaats aandacht besteed aan het beeldende

vermogen van de voorstelling, en wordt de naturalistische omgeving met evenveel zorg uitgewerkt als de figuren.

Op fol. 177 r° treft, meer nog dan de uitbeelding van de ‘Rechtvaardigheid’, het weidsche landschap. In tegenstelling tot fol. 96 v° is de verhouding tusschen de figuren en de buitenwereld zeer juist berekend. Aan fol. I r^{o} herinneren de verfijnde teekenwijze, de zuiver lineair uitgewerkte personages, de frissche, heldere atmosfeer, de zin voor het doorbreken van de verte en de objectieve, niet dramatische opvatting van de natuur.

Dat alles scheidt deze kunst op duidelijke wijze, van de stories op fol. 43 v° en 96 v° af. Maar langs den anderen kant mag deze kunst evenmin volledig gelijk gesteld worden met die van fol. I r°.

Vooreerst is er een verschil in compositie. In de plaats van de dwarse plooien die het terrein in achter elkaar liggende vlakken verdeelt, is er gebruik gemaakt van naar de diepte toeloopende kronkelwegen, die het heuvelachtig weiland in de lengte en niet in de breedte doorsnijden. De heuvels zijn halfrond, wat een gebruik is dat tot in het begin der eeuw teruggaat(48), maar ook rond het midden der eeuw is terug te vinden(49). Ook het coloriet verschilt eenigszins van dit van fol. I r°. Terwijl daar het donkergroen onvermengd wordt gebruikt, is er op fol. 177 op het achterplan een samenklank van groen en geel.

Was het terrein op fol. I r° een effen grasvlakte, thans is op meer analytische wijze het gewas uitgewerkt. Vooraan moeten donkergroene pennestreken planten verbeelden, terwijl achteraan afzonderlijke, hooggestamde boomen uitgebeeld zijn. Deze laatste zouden aan de boomen van fol. I r° herinneren, moest niet de kruin stervormig zijn. Dit is weliswaar geen vernieuwing(50), maar is toch op fol. I r° niet terug te vinden, zoodat men mag aannemen dat het niet tot de gewone vormentaal van dien meester behoorde.

Een ander onderscheid tusschen beide merkt men in de streepjes-techniek, die zoowel in de stervormige kruin, als in deze van de lage bosschages werd toegepast. In tegenstelling tot de lineaire werkwijze van fol. 1 r° heeft men op fol. 117 r° bijna met kleurballen te doen.

Een gelijkaardige afwijking van het lineaire vindt men terug in den einder, waar de lichtblauwe bergen samensmelten met de lucht. Deze laatste is gezuiverd van allen decoratieven tooi, zooals wolken of sterren. De stad op den rechterachtergrond is geheel gehuld in een rozen weerschijn, men ziet af van de locale kleur en van de ontledende vormgeving van fol. 1 r°. De teekenwijze is even breed en beweeglijk als in fol. 43v° en 96 v°, de personages zijn even levendig weergegeven, maar zij zijn niet dramatisch. Zij missen de rust van de discipelen op fol. 1 r° maar zijn lang niet zoo slordig of onbeholpen als op fol. 43 v°.

Dezelfde karakteristieken vindt men op de volgende stories van dit hs. terug. Op fol. 226 v° is de compositie traditioneel, afgekeken van fol. 1 r°, tot de dwarse plooien, de rots op den voorgrond, de decoratieve lucht en de diepgroene, effen bodemuitbeelding toe. Maar de boomkruinen zijn breed geschilderd volgens de impressionnistische streepjes-techniek van fol. 177 r°. De personages zijn rustig in hun gebaren, de gelaten zijn niet zoo scherp als op fol. 43 v°, maar sommige details, zooals de breede neus, wijzen op een ander type dan op fol. 1 r°.

(48) vgl. o.a. Les très riches heures du duc de Berry, Chantilly, Kalender, maand Februari (Gebroeders Van Limburg, 1416).

(49) vgl. o.a. Les Chroniques de Hainaut, I^e deel K.B. 9242, fol. 20 v°, anonymus, volgens FR. WINKLER (*op. cit.,* p. 44). Meester van Girard de Rousillon.

(50) De stervormige kruin komt reeds op rond 1390, vgl. o.a. Bible Historiale K.B. 9541, fol. 7 v°, anonymus, en Les très belles heures du Duc de Berry, K.B. 11060/61, p. 54, anonymus.

Op. fol. 279 r° is de vrije natuur afwezig, maar de nauwkeurige afwerking van de architectuur staat in tegenstelling met fol. 43 v°. Hier is er minder gelegenheid tot impressionnistische werkwijze, maar het type der personages, de gelaten en de gebaren vertoonen treffende overeenkomst met fol. 177 r°.

Een van de meest merkwaardige stories is nog deze op fol. 388 r°, met het landschap dat door zijn vormgeving aan fol. 1 r° herinnert, maar dat door de expressieve gelaten en de beweeglijke teekening toch weer behoort tot de groep van fol. 177 r°.

Samenvattend komt het ons voor dat, zoowel door de afzonderlijke materieele details, als door de verschillen in de opvatting van de natuur en van de karakteriseering der personages, het hs. 9015 het werk moet zijn van drie kunstenaars.

De eerste, deze van fol. 1 r°, heeft waarschijnlijk de kunst van den voleinder van het 'TURIJNSCH-MILANEESCH GETIJDENBOEK' gekend, heeft er zich laten door beinvloeden, heeft ook Eyckiaansch werk voor oogen gehad (de MADONNA, uit de verzameling Rothschild), maar kan met den meester J. niet worden vereenzelvigd. De natuur is uitgebeeld op een synthetische en objectieve wijze, de personages zijn traditioneel in de drapeering, maar met veel zin voor organische structuur in de menschelijke gestalte, en van juiste verhouding tot de buitenwereld uitgewerkt. In hoeverre dit samenhangt met de algemeene ontwikkeling van de miniatuur in de eerste helft der XVe eeuw, hopen wij achteraan nog nader aan te duiden.

De meester van 43 v° en van 96 v° is een gansch andere natuur. Hij is, naar de slordige teekening, het gebrek aan perspectivistische verdieping en de soms gebrekkige samenstelling der figuren te oordeelen, traditioneeler dan de voorgaande, maar zijn dramatische inzichten, zijn breede schilderwijze en zijn dynamische uitwerking wijzen op een andere geestesrichting, die wellicht de voortzetting is van een bijzondere Zuidnederlandsche strooming, waarop wij eveneens in het algemeen besluit zullen terugkomen.

Tenslotte is er de meester van de overige stories, die naar den geest den meester van fol. 1 r° benadert, door de objectieve natuuruitbeelding en de weidsche compositie, die door de levendige teekening, en de impressionnistische streepjes-techniek aan den meester van fol. 43 v° en 96 v° herinnert, maar die zijn eigen persoonlijkheid door een zelfstandige vormkunst en enkele bijzonderheden in het coloriet duidelijk bevestigt.

Alvorens den samenhang van deze miniaturen met de groote stroomingen der boekverluchting uit dien tijd aan te duiden, wenschen wij eenige woorden te wijden het tweede deel van de Civitas Dei[51].

* * *

Fr. Winkler[52] ziet negen van de twaalf stories van dit hs. in verband met de kunst van den zgn. MEESTER VAN DE PRIVILEGIEN VAN VLAANDEREN EN VAN GENT. Deze laatste zou een leerling zijn van den MEESTER VAN GUILLEBERT DE METS, en zijn kunst is het best na te gaan in een codex te Weenen, nr. 2583, bevattende de 'PRIVILEGIEN VAN GENT, (en na 1481 die van Vlaanderen). Wij meenen echter dat fol. 1 r° hs. 9016 niet van dezelfde hand kan zijn als de overige stories, zoodat hier een derde meester moet worden vernoemd. Deze miniatuur herinnert eenigszins aan de storie van fol. 1 r°, hs. 9015.

Beide miniaturen zijn niet gemakkelijk te vergelijken, daar in den eersten band een landschap, in den tweeden een interieur is uitgebeeld. Maar op den achtergrond

(51) K.B. 9016.
(52) *Op cit.*, p. 23 en p. 31.

van fol. 1 r°, hs. 9016 zijn twee vensters aangebracht, waarvan het meest linksche openstaat en uitzicht geeft op de vrije natuur.

In tegenstelling met fol. 1 r°, hs. 9015, is het landschap volledig vlak, zonder heuvels en ook zonder karakteristieke zwarte plooien, in de bodemaanduiding. De uitwerking is niet zoo precies en analytisch als in de eerste miniatuur van het eerste deel, het is veeleer een aanduidingskunst, zeer fijn, zeer geestig, maar op vluchtige wijze geteekend. Enkele kerktorentjes steken boven den horizont uit, de[53]

(53) K.B. 9043, titelminiatuur.

lucht is effen en kalm, zonder decoratieve wolken. Niet alleen het landschap maar ook de figuren verschillen eenigszins van deze van fol. 1 r°, hs. 9015. Wel vindt men er de rustige gebaren en houdingen van de discipelen van den H. Augustinus in terug, maar sommige details, zooals de voorkeur voor schuinliggende hoofden, die niet zeer organisch met het lichaam verbonden zijn, wijzen op afwijkingen van het type uit den eersten band. De gezichten zijn niet driehoekig, maar vierkant, de neus loopt niet spits uit, maar is onderaan afgerond, en de neusopening is duidelijk aangegeven. Merkwaardig is ook de gelaatskleur, de vermenging van roze met groen. De wenkbrauwen, die op fol. 1 r°, hs. 9015 bijna vlak waren, zijn hier op symmetrische wijze gewelfd, de lippen zijn ietwat vooruitgestoken, wat aan sommige gelaten een pruilende uitdrukking geeft. In tegenstelling tot het scherpe en beenderige van de gezichten op de titelminiatuur van hs. 9015, zijn de gelaten nu tamelijk vleezig. De uitdrukking is rustig, niet zeer intelligent, niet zeer geïnteresseerd. Wat het meest aan fol. 1 r° hs. 9015 herinnert, is het nogal doffe coloriet, dat een tegenstelling vormt met de meeste stories uit hs. 9016.

Klaarblijkelijk heeft de anonymus die de titelminiatuur van het tweede deel componeerde, de kunst van fol. 1 r° hs. 9015 voor oogen gehad, en heeft hij er zich op geïnspireerd. Nochtans heeft hij in sommige materieele bijzonderheden zijn eigen vormentaal gevolgd, zoodat naar den geest beide miniaturen dicht bij elkaar staan maar toch ieder voor zich de vrucht zijn van een eigen werkwijze.

Deze werkwijze verschilt volledig van diegene die men op de overige miniaturen van het tweede deel der C i v i t a s D e i aantreft.

Reeds op fol. 32 v° wordt dat duidelijk. Het coloriet zoowel als de teekening is veel scherper. De omtrekken zijn streng lineair opgevat, en er is veel gebruik gemaakt van sterk aansprekende kleuren zooals rood en blauw. De algemeene opvatting is overwegend decoratief en abstract, maar waarschijnlijk is dit in de eerste plaats toe te schrijven aan het onderwerp (de Hemelsche stad, en de stad van Satan), want in de overige miniaturen is het naturalisme beter vertegenwoordigd, alhoewel toch nooit vrij van een zekere decoratieve bekommernis die soms strakheid brengt in de voorstelling.

Zeer typisch is de effen blauwe hemel met de decoratieve, gouden sterren, een conventioneel element, dat misschien een overgang zou kunnen zijn van de geometrische, met gouden stippen bezaaide achtergronden, die nog in de tweede helft der XIVe eeuw vaak werden gebruikt(54), naar het volledig naturalisme. Voorkeur voor het aanwenden van goud vindt men zeer duidelijk uitgesproken op fol. 32 v°, vooral in de figuren der engelen, die bezaaid zijn met gouden stippelingen.

Fol. 163 r°, van dezelfde hand, vertoont hetzelfde schitterende coloriet, hetzelfde diepe blauw in den hemel, die eveneens van decoratieve sterren voorzien is. Maar de algemeene opvatting is toch verschillend. De compositie is bijzonder weidsch, en het naturalisme duidelijker uitgesproken dan in de voorgaande storie. Op den voorgrond wordt het offer van Abraham voltrokken, temidden een heerlijk landschap dat zich over den middelgrond uitstrekt, en op het achterplan uitloopt in een stad, omringd door blauwe bergen die zich versmelten met den einder. De bodem is

(54) Zie o.a. de kunst van den zgn. Maitre aux Boqueteaux, o.a. in de Politiques et économiques d'Aristote, 1376, K.B. 11201/2.

uitgebeeld in groenen en bruinen, begroeid met bosschages. Deze laatste zijn zeer merkwaardig en op bijzonder frissche wijze uitgewerkt. De stammen zijn afzonderlijk gezien, maar de kruinen der verschillende boompjes vloeien gewoonlijk ineen. Daaronder zijn er enkele stervormige kruinen[55], en de samenvoeging daarvan vormt soms breede, lage pyramiden. Het coloriet is, in deze bosschages, bijzonder levendig. De

(55) Zie nota 50.

hoofdkleur is heldergroen, overdekt met witte en gele stippelingen, en ook roode tinten, die vruchten verbeelden. Het land is vlak, maar vol afwisseling door de groepsgewijze verspreide boompjes en struiken, en ook door de boomgroepen, die aldus niet alleen decoratief, maar ook constructief zijn. De personages zijn uiterst beweeglijk, gewoonlijk voorzien van een nogal gemanïereerde drapeering. Het gelaat is karakteristiek door de hooggewelfde wenkbrauwen (die eenigszins herinneren aan fol. 1 r° van datzelfde hs.), den lagen, rechten neus, den kleinen mond en den algemeenen ovalen vorm, die het dan weer van het type van fol. 1 r° verwijderd houden.

Fol. 216 v° lijkt, alhoewel van dezelfde hand als de voorgaande, min of mee, op fol. 1 r° geïnspireerd, door het minder scherpe coloriet, en door het vluchtige karakter van het landschap. Maar het type van personage is ontegensprekelijk hetzelfde als op fol. 163.

De volgende stories zijn weer geheel, ook naar de kleur, identisch aan de kunst van fol. 32 v° en van fol. 163 r°. Dezelfde boomgroepen als op het 'OFFER VAN ABRAHAM', zijn o.a. terug te vinden op fol. 258 r° en fol. 329 r°.

Op fol. 258 r° zijn de boomgroepen op één rij geplaatst en is de diepte verkregen door het achter elkaar plaatsen van paralleele lijnen, gevormd door de boomen, het zilveren water, de bruine kuststreek en de blauwe bergen. De gouden sterren zijn o.a. terug te vinden op fol. 258 v° en 372 v°. Op fol. 422 v° is een effen blauwe hemel zonder sterren weergegeven. Soms duikt de abstracte kunst van fol. 32 v° weer op, zoo bv. op fol. 467 v°, ofwel is het abstracte vermengd met het naturalisme, bv. op fol. 329 r°. Daar is onderaan en bovenaan (de voorstelling van de verdoemden en de uitverkorenen) het symbolisme overwegend: in het midden (de bekeerden op aarde) is het naturalisme geëerbiedigd..

In den codex 'DU GOUVERNEMENT DES PRINCES'[56] is in de titelminiatuur hetzelfde blauw terug te vinden en ook dezelfde besterde hemel. Dat laatste is echter, reeds bij den MAITRE AUX BOQUETEAUX terug te vinden[57] en dus geen vernieuwing..

De meester van de bovenbeschreven miniaturen heeft de groote verdienste gehad in een frisch coloriet, maar met een eenigszins strakke compositie, de natuur te hebben uitgebeeld. In hoeverre zijn kunst verband houdt met de groote stroomingen uit zijn omgeving, wordt zoo dadelijk nader omschreven.

De fol. 58 r°, 82 v° en 116 v° zijn ongetwijfeld van een andere hand. Het coloriet is doffer, de compositie is soms simplistisch (58 r°), soms onvolkomen (116 v°), in de hoogte uitgewerkt, zonder perspectief, ofwel niet origineel (fol. 82 v°)[58].

Het is tamelijk gebrekkige kunst, en wij vereenigen ons volkomen met de meening van C. Gaspar en Fr. Lyna[59], die deze stories toeschrijven aan een middelmatig helper.

(56) K.B. 9043, Meester der Privilegiën van Gent, cf. Fr. Winkler, op. cit., p. 31.
(57) Zie nota 54.
(58) Vgl. o.a. Les très belles heures du Duc de Berry, K.B. 11060/61. De Visitatie, p. 54.
(59) *Op. cit.,* II, nog in handschrift, geen pagineering.

* * *

Nu blijft ons nog over deze beide hss., in het algemeen verband tot de tijdsproductie te zien.

Vooreerst valt het op, dat weliswaar verschillende handen de verluchting hebben samengesteld, maar dat, te oordeelen naar de onderlinge verwantschap, hoofdzakelijk in de uitwerking der landschappen, de verschillende miniaturen rond denzelfden tijd moeten ontstaan zijn. De kunst is zeer karakteristiek voor het midden der XVe eeuw.

De meester van fol. 1 r° hs. 9015 is vooral karakteristiek door zijn realistische uitwerking van het landschap, en door zijn objectieve uitbeelding van de natuur. Tevens berust zijn vormgeving in hoofdzaak op de lijn. Deze kenmerken vindt men terug in een aantal werken die men kan samenvatten onder de benaming 'Fransche strooming', omdat het werken zijn die hoofdzakelijk in Frankrijk of voor Fransche vorsten werden gemaakt. Het meest klassieke voorbeeld in deze richting is de 'TRES RICHES HEURES DU DUC DE BERRY' te Chantilly, verlucht door de GEBROEDERS VAN LIMBURG. Ook daar vindt men de natuur terug, uitgebeeld met realistische nauwkeurigheid, en op een wijze die, door haar niet-dramatisch karakter, door haar onbewogenheid, volledig op zichzelf is gezien, zoodat de neerslag van eenig dramatisch gebeuren er niet in te merken valt.

Nochtans zijn er ook enkele verschillen met deze Fransche strooming, zoo bv. de synthetische wijze waarop de natuur werd uitgebeeld, in enkele groote, samenvattende lijnen, wat contrasteert met het individualisme en het analytische van de Fransche kunst, en wat veeleer schijnt aan te sluiten bij de Zuidnederlandsche strooming(60). Ook het doffere coloriet schijnt in die richting te wijzen.

De meester van fol. 43 v° en fol. 96 v° (hs. 9015) lijkt traditioneeler te zijn, maar de min of meer slordige teekening en de geringe perspectivistische verdieping wijzen niet noodzakelijk op een ouderen datum, maar wel op een aansluiting bij de Zuidnederlandsche strooming. Deze hecht, in tegenstelling tot de Fransche, minder belang aan het nauwkeurige en fijn afgewerkte van den vorm, dan wel aan de dramatische inzichten(61).

De algemeene opvatting is in de eerste plaats expressief, dynamisch, en de uitwerking getuigt van een breede schilderwijze. Er is geestelijke eenheid tusschen personages en omgeving, de natuur neemt als het ware deel aan de handeling. In dat verband moet gewezen worden op andere hss., die tot die richting behooren, zooals 'LE SONGE DU PELERINAGE DE VIE HUMAINE'(62) en de hierboven vermelde 'CHRONIQUES DE HAINAUT'.

De meester van de overige stories van hs. 9015 is ten deele verwant met de Vlaamsche strooming, door de impressionistische streepjes-techniek, ten deele met de Fransche, door de objectieve natuuruitbeelding en de weidsche compositie.

Deze compositie, die ook uit fol. 1 r° duidelijk blijkt, staat in verband met de algemeene compositorische opvattingen van het midden der XVe eeuw, waarvan de 'HEURES DE TURIN'(63) een hoogtepunt vormt. De volledige doorbreking van de diepte is daarvoor het meest kenmerkend. Nochtans ontbreekt in hs. 9015 het atmosferische van de weergave van den einder, dat wellicht als een eenige verwezenlijking van de 'HEURES DE TURIN' moet worden beschouwd.

De meester van fol. 1 r° hs. 9016 werkt in denzelfden zin als deze van fol. 1 r° hs. 9015, zoodat hij ook op dezelfde wijze met de tijdsproductie verbonden is.

De meester der overige stories (behalve 58 r°, 82 v° en 116 v°) is eveneens een objectief en analytisch kunstenaar, die, vooral daar waar hij van het symbolische

(60) Vgl. o.a. Les Chroniques du Hainaut, 1446, K.B. 9242.
(61) Dit reeds van de tweede helft der XIIIe eeuw af, zie o.a. Li Ars d'amour, K.B. 9543.
(62) K.B. 10176/8.
(63) P. DURRIEU, *op. cit.*

afziet, verwantschap vertoont met den MEESTER VAN GUILLEBERT DE METS..[64].

Samenvattende komt het ons voor, dat het groote belang van de hss. 9015/16 gelegen is in het feit, dat zij een van de meest belangrijke voorbeelden uitmaken van

(64) Cf. FR. WINKLER, *op. cit.* p. 31.

de ontwikkeling der landschapkunst van het midden der XVe eeuw, en dat zij ons toelaten, door vergelijking met werken zooals de ‘HEURES DE MILAN’ of de ‘CHRONIQUES DE HAINAUT’ ons een goed denkbeeld te geven van de boekverluchting in dien tijd. De stories, en vooral dat van fol. 1 r° hs. 9015, verschijnen als een voorbereiding van de kunst van SIMON MARMION, die, even na het midden der eeuw, de groote samenvoeger der Fransche en Zuidnederlandsche stroomingen is geweest, en belangrijke, weidsche landschappen heeft geschapen die compositorisch op de verschillende componenten der stroomingen van het verleden berusten, en die de eerste geheel zelfstandige landschappen heeft voortgebracht(65).

De C i v i t a s D e i vormt aldus een onmisbare schakel in de studie van de geleidelijke evolutie van het landschap. Juist door deze voorname functie in het historisch verloop verdient dit handschrift een bijzondere aandacht, en kan iedere verdere studie, hoofdzakelijk in verband tot nadere identificeering der verschillende anonymi, van het grootste wetenschappelijke belang zijn.

(65) Vgl. o.a. l'Estrif de fortune, K.B. 9510; - Pontificaal van Sens, K.B. 9215.

Cornelius-Martinus Spanoghe (Doel, 30 Mei 1758. - St Gillis Waas, 19 December 1829). door Henry L.V. de Groote.

Inleiding.

Een eigenaardige figuur. Theologant, letterkundige, drukker, politieker, courantier, commissaris van de uitvoerende macht, notaris. Hij verandert ook van naam. De Doelsche kerkregisters noemen hem en zijn familie Spaenhoven. Op 20 November 1781 huwt hij echter onder den naam C.M. Spanhoghe, en hij zal verder alle akten, notarieele zoowel als andere, met den naam Spanoghe teekenen. Als hij op 19 December 1829 sterft, vermeldt de overlijdensakte: Cornelis Martinus Spanoghe, zoon van Joannes Henricus Spaenhoven. Zijn politieke tegenstrevers hebben het feit opgemerkt, zooals hijzelf in de '*Levensbeschrijving...*, XXXV. Brief' van 14-1-1792, blz. 242, aanteekent (zie onder nr. 16 van de werken): 'Den Waeren Brabander altyd even berekelt, heeft een meester-stuk in zynen twelfsten n^{o} begaen, door syn inlyding te maeken met d'Heer Spanoghe, zeggende ah armen! dat zynen naem Spaenhoven, en niet Spanoghe is: het was by gebrek aen stof, dat diên nieuwen Genealogist zig daer heeft in misgrepen...'. Is het na genealogische opzoekingen gedaan te hebben dat Spanoghe tot de overtuiging kwam dat zijn naam waarlijk Spanoghe is? Verder onderzoek zal dit misschien uitwijzen.

Voor alles voelt Spanoghe zich letterkundige, dichter. Van 1779 tot 1782 zijn er jaarlijks werken van hem te vermelden. In 1782 richt hij zijn drukkerij op, en wij zijn van meening dat, alhoewel er tot 1790 geen werk meer onder zijn naam verschijnt, hij toch regelmatig de pen bleef voeren. Ziehier hoe wij zijn bedrijvigheid tusschen die twee datums opvatten:

1783 vertaling van J. Dini: *Verzameling der merkweerdigste geschiedenissen...* uit het Latijn;
1783-1784 Spanoghe de theologant bezorgt den tekst van de *Aldernouwkeurigste... geschiedenissen van het Oud en Nieuw Testament*;
1784 vertaling van J.B. Alegiani: *Leven van... Labre*, uit het Italiaansch;
1784-1785 vertaling van de Neny: *Historische en staetkundige gedenkstukken...* uit het Fransch;
1784-1785 *Verlichte Jonas...*;
1785 vertaling van Linguet: *Opene en bevaeren der Schelde*, uit het Fransch;
1785-1786 vertaling van de *Délices des Pays-Bas* en van het *Dictionnaire historique*, uit het Fransch.

In 1787 heeft hij veel beslommering met zijn Leescabinet, en waarschijnlijk ook met de politiek, en in 1788 met den opbouw van het huis aan de Lange Nieuwstraat. In 1789 is hij de opsteller van den *Dagelykschen Europischen Mercurius* en van den *Mercure journalier de l'Europe.* In 1793 bezorgt hij de *Déscription historique...* Sinds hij openbare functies bekleedt, commissaris van de uitvoerende macht en notaris, eindigt zijn letterkundige bedrijvigheid. Even nog bestijgt bij den Parnassus in 1799 en na 1805, maar hult zich verder stilzwijgend in zijn waardigheid van ministerieel ambtenaar.

Zelden zijn over een man, die ons toch niet zoo ver af staat, missingen en onwaarheden verspreid als over Spanoghe. De eenige die belangwekkende gegevens mededeelde was wijlen prof. Vercoullie in de *Biographie nationale.* Maar:

Spanoghe begon zijn loopbaan als boekdrukker niet aan de Suikerrui;

hij was niet directeur der 'Imprimerie royale et du Lotto' onder de Franschen; toen hij reeds te Antwerpen verbleef noemde hij zich ook nog Spaenhoven (Zie nr. 6 van de werken);

De Dry Heintiens is geen werk van Spanoghe, integendeel!

de vermelde liederen werden niet gedicht in 1791;

van de *Déscription historique...* verscheen geen Nederlandsche vertaling, wel van de *Délices des Pays-Bas.*

Leven en werken zijn bij Spanoghe eng verbonden; een biografie is dus onontbeerlijk om den man en zijn bedrijvigheid te leeren kennen. De omstandigheden houden echter menig archief gesloten, en zoo moeten wij dit deel van onze studie uitstellen tot later. Wij publiceeren dan de drukken en de werken van Spanoghe, met eenige bijzonderheden over zijn winkel.

Spanoghe leefde in een beroerden tijd. De man was fel 'vijg' of Oostenrijksgezind. Toen nu de patriotten naar de macht grijpen, komt het te Antwerpen tot onlusten tegen de vijgen. Op Woensdag 2 December 1789, zoowat rond 10 uur 's morgens, bestormt het gepeupel de woning van Spanoghe. 'Daer wirden de boeken, papieren, drukkers-gereedschappen en meubelen, beneffens eene menigte van sijne dagelijksche nieuwsbladen, daerbij de patriotten en selfs onse H. Religie en geestelijken soo schandelijk wirden aengerand, door het vuer vernielt,' verhaalt J.B. Van der Straelen (*Kron. v. Antw.* 3^{e} dl., blz. 148). Met Spanoghe als Antwerpsch drukker was het gedaan.

De lezer zal opmerken dat wij eenige drukken niet weergevonden hebben. Het ontdekken van een volledige verzameling van den Mercurius, dit strijdblad, ware belangrijk om zijn voorstelling van de feiten met die van Van der Straelen te kunnen vergelijken. Mogen wij dan vragen om medewerking, ten einde ons te bezorgen wat wij niet weervonden, en ons verder de onvermijdelijke onnauwkeurigheden aan te wijzen?

Een woord over de omzetting van de voorkomende muntsoorten. Deze gebeurde naar de gegevens van Renier Chalon: *Tableau indiquant les monnaies de compte et les monnaies réelles en usage dans le Brabant à l'époque de l'invasion française en 1794,* in: *Revue belge de numismatique*, 1890, blz. 71 en vlg. Wil men echter een juiste voorstelling bekomen van de werkelijke waarde van de boeken rond 1780-1790, dan kan de door R. Chalon vermelde officieele waarde - b.v. de gulden Brab. ct. aan 1,81 41'/100 fr. - niet voldoen. Bij toepassing van de door den Hr. Jean Strenger in het *Belgisch Tijdschrift voor Philologie en Geschiedenis,* dl. XX, Juli-Dec. 1941, blz. 573-599 uiteengezette methode: *Essai d'une méthode d'évaluation des sommes d'argent exprimées en monnaies anciennes,* vinden wij begin 1940 voor den gulden Brab. ct. een waarde van 78,57 fr. Om de werkelijke waarde te benaderen dienen dus alle omzettingen in francs met zoowat 43,3 vermenigvuldigd.

Aan de H.H. bibliothecarissen van de voornaamste Belgische bibliotheken onze beste dank voor de voorkomendheid, waarmede zij onze vragen beantwoord hebben. In 't bijzonder zijn wij verplicht aan den E.H. Joz. De Wilde, onderpastoor van O.L. Vrouw te St. Niklaas, die ons bereidwillig zijn genealogische nota's over de Spaenhovens uit Doel afstond, nota's die wij in de biografie dankbaar zullen aanwenden, ons verder verscheidene, elders onvindbare werken van Spanoghe ter

inzage overhandigde, en ons voorthielp waar hij kon; aan den Z.E.H. pastoor Alb. Henderick, die ons uit zijn rijke documentatie over de Antwerpsche drukpers belangwekkende gegevens mededeelde; aan den Z.E.H. Kanunnik Fl. Prims, de immer bereidvaardige stadsarchivaris; aan den Hr. Prosper Arents, de beslagen bibliograaf, die ons met raad en daad voorthielp; verder aan al diegene welke ons bereidwillig mededeelingen of raadgevingen verstrekten.

I. Drukken van Spanoghe.

A. Antwerpen, 'In de Schild van Engeland', Ste Kathelijnevest. (19 Januari 1782 - 14 Maart 1783).

1782

1. - Wonder Verlossing en Bekeering / van/ Euphemia / princesse van China, / Oft d'herstelling van 't Christen geloof in 't zelve Ryk, / verrigt door den Goedlevenden en kloeken Keyzer / Theodorius / blyeyndend treur-spel / verciert met vertoogen, zang, konst, / vliegwerk en ballet; / Zal Speel-wys ten Tonneel vertoont worden, door de / Toegenegene Konst-behertigen- / de ende Leerzugtige / Jonkheyd, van de Heerlykheyd van den Doel,... den 7.9.14.21.28 April 5.9.12.19.20.26.30 Mey. 2.9.16.23. / 29.30 Junius. 7.8.9. Julius [1782]... / 't Antwerpen uyt de Drukkerye van C.M. Spanoghe, op de Cathelyne-vest.

Programma van 4 blz., 18,2 × 22,2.

St Niklaas, Bibl. van den Oudheidk. Kring van het Land van Waas.

> Blijkens Edmond Vander Straeten: *Le théâtre villageois en Flandre*, Brussel, Alex Tillot & Cie, 1880, deel II, opgevoerd te Kalken (O. Vl., nabij Wetteren), in 1797; te Moen (W. Vl., nabij Kortrijk), in 1789; te Nukerke (O. Vl., nabij Ronse) in 1769. Kleine wijzigingen in de titelbeschrijving. Vander Straeten vermeldt de opvoeringen te Doel niet.

2. - Wirook / van blydschap en dankbaerheyd, / gezwaeyt voor den alderhoogsten / ter / vyf-entwintig-jaerige / vrugt-telende / huwelykx-feest / van / J.H. Spanoghe / ende / M.A. Stroobant / byde gebortig der / parochie den Doel / vervallende den XII July M.DCC.LXXXII. /...

Gedigt door C.M. Spanoghe - Vercivicavit C.M. Spanoghe - Fait par C.M. Spanoghe /...

Geschonken uyt Kinderlyke Pligt ende Genegentheyd door / Cornelius Martinus Spanoghe, / Coleta Buys zyne Huys-vrouwe,... [en de zeven overige, ongehuwde kinderen]. T'Antwerpen, Uyt de Drukkerye van C.M. Spanoghe, Boek-verkooper op de Cathelyne-vest.

1 blad, 55,5 × 97 bestaande uit twee aaneengekleefde bladen, ééne zijde bedrukt.

St. Niklaas, Bibl. van den Oudheidk. Kring van het Land van Waas.

Heilwensch aan zijn ouders. Nederlandsche, Latijnsche en Fransche verzen van hemzelf.

3. - Catalogus van een verzameling poëtische, historische, theologische en andere boeken, nagelaten door A.B. Serreyns. Veiling Donderdag 7 November 1782 voornoen te 9 uur, bij de Wwe Nolte in den ouden Voetbogen Hof. Gezworen roeper P.J. Mechelmans; directie C.M. Spanoghe. Prys 2 oorden [0,05 fr.].

Aangekondigd *Gaz. v. Antw.* 5.11.1782.

4. - Verzameling der merkweerdigste Geschiedenissen; van dat syn Heyligheyd Pius VI, den 27 February na Weenen reysde: tot syne Wederkomst binnen Roomen den 13 Juny 1782. Uit het Latyn van Josephus Dini overgezet. Prys 7 stuyvers [0,65 fr.].

Aangekondigd *Gaz. v. Antw.* 20.12.1782. Niet weergevonden.

1783

5. - Prospectus van de *Nauwkeurige Verhandelinge van alle de Geschiedenissen zoo van het Oud als Nieuw Testament, even als de zelve in 't H. Schrift bevonden worden &c.* 'Prospectus die daer van gratis uytgegeven word.'

Aangekondigd *Gaz. v. Antw.* 28.2.1783. Niet weergevonden.

B. Antwerpen, ‘In de dry Vriezen’, Suikerrui, hoek Gildenkamerstraat.

(15 Maart 1783 - tusschen 9 Februari en 8 Mei 1788).

6. - Boekje over het edict van Jozef II, dd. 17 Maart 1783 aangaande de afschaffing van de kloosters der beschouwende orden in de Nederlanden.

> ‘In het jaer 1789 zag men in de nederlanden een menigte van die Propheten opstaen, en om dat het Volk er te ligtgeloovig was moest het onvermydelyk in de netten van die valsche Godtspraeken gevangen worden; voor eerst heeft men de afschaffing der onnutte kloosters, op 't verzoek der moniken en met toestemming der Staeten, doen als een verbreking huner voorregten beoogen; ik zelf heb er door geleden; want een boeksken gedrukt hebbende, waer in de hylzaeme inzigten van den Heerschappey-hebber tegen de kwaedsprekendhyd verdedigt wirden, bewerkte den Bisschop Wellens, eenen dweepert van den eersten rang, dat dit niet alleen verboden; maer zelfs den eerste Paesdag, [22 April 1783] op een onbehoorlyke weys, uyt myn wooning, gehaelt wird, boven diên verpligt zynde daer hondert patacons [435 fr.] aen den Mark-Graeve, jonker Cuylen, te tellen; die schreeuwende ongeregtighyd gebeurde in 't jaer 1783...’. *Het verlost Nederland,* blz. 82.
> Dit edict werd op 14 April 1783 ter pui van het Antwerpsch stadhuis afgekondigd.

7. - Catalogus van een verzameling boeken in alle wetenschappen. Veiling 15 Mei 1783 ‘op de Cathelyne-Vest in de Schild van Engeland, daer den voornoemden Drukker [d.i. Spanoghe] eertyds heeft gewoont.’ Gezworen roeper P. Mechelmans, directie Spanoghe. Prys 2 oorden [0,05 fr.].

Aangekondigd *Gaz. v. Antw.* 9.5.1783.

8. - [links:] Cogitata / de Lacte Dulci / Et / Pulvere Tabaci, / Cujusvis ad captum / Authore / M. Vloers Med. Lic / [Vignet] / Antverpiae, / Ex Typographia C.M. Spanoghe, Bibliopolae in plateâ dicta de Suykerruye / 1783 //

[rechts:] Pensées / Sur le Lait Doux / Et Le / Tabac en Poudre, / A portée des connoissances de chacun, / Par / M. Vloers lic. en Med. / [Vignet] / A Anvers, / De L'Imprimerie de C.M. Spanoghe, / à la rue dite de Suyker-ruye / 1783 /

11 × 19; 115 [+ 1] blz.

Antwerpen, Stadsbibl. J. 83434.

> Aangekondigd *Gaz. v. Antw.* 7.10.1783; 28.10.1783. Prijs 14 sols [1,25 fr.].
> Over M. Vloers niets gevonden. C. Broeckx, *Essai sur l'hist. de la médecine belge...* zegt dat hij geboren is in de provincie Antwerpen; A.F.C. van Schevensteen vermeldt hem niet in zijn *Naamlijsten van Antwerpsche geneesheeren.*

9. - Catalogus van een verzameling historische... boeken nagelaten by wylen Hr. de Ruysser en E.H. Vermeynen. Veiling Donderdag 30 October 1783 in den ouden

Voetbogenhof bij de Wwe Nolte aan de Gasthuisbeemde. Gezworen roeper G. Smekens; directie Spanoghe. Prys?

Aangkondigd *Gaz. v. Antw.* 28.10.1783.

10. - Aldernouwkeurigste / verhandelinge / der / geschiedenissen / van het nieuw / testament / Even als de zelve in het H. Schrift bevonden worden met nutte / en wyd-loopige Aenmerkingen verrykt ende opgeluystert door / tweehonderd uytmuntende Print-verbeldingen zeer konstiglyk / in 't koper gesneden door / Joannes; Philippus, en Theodorus Gallée / [sic] [Vignet] / t'Antwerpen, / By Cornelius Martinus Spanoghe, Boek-drukker en Verkooper / op de Suyker-ruye achter het Stad-huys 1783. / 22,4 × 27,2 XXIV + 284 [+ 9] blz. 1 kaart van het H. Land. 208 prenten.

Antwerpen, Museum Plantin-Moretus A. 4154, Stadsbibl. F. 74683.

> Aangekondigd: *Gaz. v. Antw. 28.2.1783,* Oud en Nieuw Testament, bij inschrijving 12 fl. Br. Ct. [21,75 fr.]; *Gaz. v. Antw. 9.5.1783,* de inschrijving sluit op 31 Mei 1783, de prenten zijn gesneden door Gallée, Heemskercke e.a.;

Gaz. v. Antw. 20.1.1784, gedrukt het Nieuwe Testament. Prijs voor niet ingeschrevenen f. 9:9 [17,15 fr.] Oud Testament zal verschijnen in Juli 1784; *Gaz. v. Antw.* 18.2.1785, te bekomen Oud en Nieuw Testament, 400 prenten, 2 dln groot 4°, fl. 15:15 [28,50 fr.] zonder prenten fl. 7:15 [13,05 fr.]
De stof wordt op volgende wijze behandeld: Bovenaan, in doorloopende tekst en op de volle breedte van de bladzijde, wordt het bijbelsch verhaal uiteengezet. Onderaan, verdeeld in twee kolommen, tekstverklaring in vorm van vragen en antwoorden, zooals de Catechismus. Dit deel is op verre na het meest uitgebreide, en in kleinere letter gezet.

Plaatsnijders:

Barbe, Joannes Baptists	(Antw. 1578-1649)	9 prenten
Bie, Jacobus de	(Antw. 1580-na 1640)	16 d°
Bruyn, Abraham de	(Antw. 1540-1585)	3 d°
Collaert, Adriaan	(Antw. ± 1560-1618)	25 d°
Collaert, Joannes (II)	(Antw. 1566-1628)	8 d°
Galle, Corneel (I)	(Antw. 1576-1650)	7 d°
Galle, Philippus	(Haarlem, 1537-Antw. 1612)	4 d°
Goltzius, H.	(Mühlbrecht bij Venloo 1558-?)	1 prent
Mallery, Carolus de	(Antw. 1571-na 1635)	8 prenten
Merlen, Theod. Joan. van	(Antw. 1609-1672)	1 prent

Handelingen der apostelen: M. Heemskerck - Johannes Stradanus. Reeks van 34 prenten.
Apocalypsis: Visiones apocalypticae, reeks van 24 kleine ongeteekende prenten. Verder ontbreken 68 namen van plaatsnijders.
De reeks M. de Vos-Barbe-Galle, breed formaat, bestaat uit 47 prenten (ontbreken n^rs 1, 14, 15, 19); de reeks M. de Vos-Collaert-Galle, klein formaat, links genummerd, uit 15 prenten; de reeks die alleen het bijbelboek en vers vermeldt, uit 47 prenten (zie Oud Testament); de reeks in octogonaal uit 6 prenten (zie Oud Testament); de reeks lijst met foltertuigen uit 4 prenten; de reeks met schild onderaan uit 11 prenten; de reeks lijst en O.L. Vrouw met kruis er boven uit 14 prenten.
De prenten zijn merkwaardig, vooral de reeks ‘Handelingen der Apostelen’.

1784

11. - Lyk-sermoon over het af-sterven van den Eerweerdigsten en Doorlugtigsten Heer, Mynheer Jacobus Thomas Josephus Wellens; in de vermaerde Universiteyt van Loven Doctor der H. Godsgeleerdheyd, door de gratie Gods en des H. Apostolyken Stoel den XVII. Bisschop van Antwerpen, ende Apostolyken Vicarius van het Bisdom van 's Hertogen-Bosch &c. &c. &. Overleden den 30 January 1784, ontrent een uere des nagt, van eene Borst-ziekte in het 58 jaer syns ouderdom en het 8 van syne Bisschoppelyke Weerdigheyd. Door C.M. Spanoghe Boek-drukker. 12 blz. groot 4° Prys 5 stuyvers [0,50 fr.]

Aangekondigd *Gaz. v. Antw.* 13.2.1784. Overgenoroen in *Generalis Collectio omnium operum J.Th.J. Wellens,* 2^{e} dl. blz. 139-143. (Zie n^{r} 14).

12. - Catalogus. Binnen weynige dagen zal ook een Catalogue van een groote party schoone Boeken te bekomen zyn by C.M. Spanoghe, Boekdrukker op de Suyker-ruye, welkers verkooping zal geschieden ten zelven Huyze.

Aangekondigd *Gaz. v. Antw.* 20.4.1784.

13. - Catalogus van een verzameling boeken. Veiling Donderdag 27 Mei 1784 te 2 uur nanoen ten huize van de Wwe Nolte in den ouden Voetbogenhof. Gezworen roeper G. Smekens. Directie C.M. Spanoghe. Prys 2 oorden [5 cm] voor den armen.

Aangekondigd *Gaz. v. Antw.* 25.5.1784. Is het dezelfde catalogus als deze aangekondigd onder n^{r} 11?

14. - Generalis collectionis, / omnium operum / illustrissimi ac reverendissimi domini, / domini Jacobi Thomae Josephi / Wellens; / episcopi Antverpiensis. / Pars prima. [secunda]

Der algemeyne verzaemelinge, / van de werken /van / syne doorlugtigste hoogweerdigheyd, /Jacobus Thomas Josephus / Wellens; / bisschop van Antwerpen. / Het eerste [tweede] deel. / [Vignet] / Men vind-ze te koop, / t'Antwerpen, by C.M. Spanoghe, Boek-drukker op de Suyker-ruye, / 1784. 21,5 × 26,5. Dl. I: VIII + 140 blz.; Dl. II: 180 blz. Portret van Wellens, 15 prenten. Goedkeuring van 22.7.1784 J.B. Fighé, S.T. & J.U.L. Pastor Begg. Antv. Lib. Censor.

Antwerpen; Mus. Plantin-Moretus A. 4152. Stadsbibliotheek F. 4359. Brussel, Kon. Bibl., Van Hulthem 1045 4°

Bevat van Spanoghe:

1° Opdragt, aen den wel-edelen heere, mynheer Theodorus Wellens. Dl I, blz. VIIJ;

2° Lyk-sermoon over het afsterven van ...Wellens, Dl. II, blz. 139-143; [zie n^{r} 11]

3° Verzen bij 15 zinnebeelden. Dl II, blz. 165-179.

4° Toemaetje in vers. Dl II, blz. 180.

Bevat verder een verzameling - blz. 38-45 van dl II - van de bijzonderste opschriften ter gelegenheid van de intrede van bisschop Wellens op 9.9.1776. Aangekondigd *Gaz. v. Antw.* 24.2.1784. Inschrijving open tot 15 Meert [1784]. Prijs 3:10 [6,50 fr.]

15. - Prent. Het uitmuntende Portrait van J.Th.J. Wellens, Bisschop van Antwerpen.

Aangekondigd als te bekomen in *Gaz. v. Antw.* 11.6.1784; 16.7.1784; 4.1.1785. Prijs 10½ st. [0,95 fr.]

Waarschijnlijk het portret dat gevoegd is bij de *Generalis Collectio...* (Zie n^{r} 14).

16. - Aldernouwkeurigste / verhandelinge / der / geschiedenissen / van het oud / testament / Even als de zelve in het H. Schrift bevonden worden met nutte / en wyd-loopige Aenmerkingen, verrykt ende opgeluystert door / verre over de hondert uytmuntende Print-verbeldingen zeer / konstiglyk in 't koper gesneden, door / Joannes, Philippus en Theodorus Gallée [sic] / [Vignet] / t'Antwerpen, by Cornelius Martinus Spanoghe, Boek-drukker en Verkooper / op de Suyker-ruye achter het Stad-huys 1784. / 22,4 × 27,2. - 300 [+ 9] blz. Goedkeuring: Brussel, 30 December 1783, P.J.N. de Lannoy, Raed ende Proc. Gen. Antwerpen 26 October 1784, J.B. Fighé, S.I. & J.U.L. Pastor Begg, Lib. Cens.

Antwerpen, privaatbezit.

Aangekondigd: zie n^{r} 10, Nieuw Testament.

In tegenstelling met het Nieuw Testament beslaan de vragen en antwoorden onderaan de bladzijde in dubbele kolom, minder plaats dan de doorloopende uiteenzetting.

Plaatsnijders:

Barbe, Joannes Baptista	(Antw. 1578-1649)	2 prenten
Bouttats, P.B.	(Antw. 1672-1756)	14 prenten
Collaert, Adriaan	(Antw. ± 1560-1618)	1 prent
Collaert, Joannes (II)	(Antw. 1566-1628)	20 prenten
Diamaer, H.F.	(Antw. 1685-?)	1 prent

Galle, Corneel (I)	(Antw. 1576-1650)	28 prenten
Galle Joannes	(Antw. 1600-1676)	1 prent
Mallery, Carolus de	(Antw. 1571-na 1635)	1 prent

De reeks M. De Vos-Collaert-Galle bestaat uit 20 prenten; de reeks met vermelding van bijbelboek en vers uit 29 (zie N.T.); de reeks Icones prophetarum Stradanus-Galle, in ellips, uit 26 (de 1e alleen ontbreekt aan de reeks); de reeks Martinus Heemskerck-Galle, voor het 4e boek der Koningen, uit 8; de reeks in octogonaal uit 5 prenten (zie zelfde reeks N.T.)

Mooie prenten, vooral de reeks 'Icones prophetarum'.

17. - Prent. Afbeeldsel der H. Coleta met rondeelen verbalende van haar geboorte tot haar sterfdag in Gent. f°. 5 st. [0,45 fr.]

Aangekondigd *Gaz. v. Antw.* 3.12.1784; 4.1.1785. Niet weergevonden.

18. - Prent. Afbeeldsel van Joseph II met uitleg en voordere beschrijving in zedige dichtkunde bijgevoegd. 5 st. [0,45 fr.]

Aangekondigd *Gaz. v. Antw.* 3.12.1784; 4.1.1785; 18.2.1785. Niet weergevonden.

19. - Catalogus van een verzameling boeken. Veiling Donderdag 16 December 1784 ten huize van de Wwe Nolte in den ouden Voetbogenhof. Gezworen roeper G. Smekens. Directie C.M. Spanoghe. Prijs 2 oorden [0,05 fr.]

Aangekondigd *Gaz. v. Antw.* 10.12.1784.

20. - Redenvoeringe over het opene en bevaeren der Scheld door den berugten Hr Linguet. Vertaling uyt het Fransch. Prijs 3½ st. [0,30 fr.]

Aangekondigd *Gaz. v. Antw.* 14.12.1784 en 18.2.1785, waarbij op laatste datum: 'het 2de deeltje zal uitkomen met 1 Meert 1785'. Aangekondigd als verschenen *Gaz. v. Antw.* 29.7.1785. Niet weergevonden.

1784-1785

21. - Historische en Staetkundige / Gedenk-stukken, / der / Oostenryksche / Nederlanden, / door wijlen / den wel-edelen / Heere Grave de N xxx [Neny] Voorgedraegen aen Syne Roomsch- / Keyzerlijke Majesteyt / Josephus den II. / Uyt het Fransch nouwkeuriglyk overgezet ende ver- / meerdert door verscheyde aenbelangende Stukken. / Eerste [Tweede] [Derde] Deel. / [Vignet] / Tot Amsterdam, / En men vind-ze te koop 't Antwerpen by C.M. Spanoghe, / Boek-drukker en Verkooper op de Suyker-ruye. / 3 dln 13,2 × 22,2. Doorloopende pagineering. Dl 1, 176 blz; dl 2, van blz 177 tot 373; dl 3 van blz 373 (herhaling in de paginatie) tot 572, en 5 blz. 'Blad-Wyzer.' Het 1e dl. bevat eene titelplaat, voorstellende Jozef II in schild op zuil, waarop: 'Aen den hoogloflyken Keyzer Josephus II'. Ernaast de faam. Eronder: 'vry Godtsdienst vry zeevaert'. 'Men vindt het te koop tot Antwerpen by C.M. Spanoghe boeck-drûcker en verkooper op de Suykerrûye.' Johann balzer sc. H. Godin, sculp. Kaart in 2e dl.

Antwerpen, Stadsbibl. K. 7295.

Aangekondigd *Gaz. v. Antw.* 30.7.1784. Prys 35 stuyvers [3,15 fr.] bij inschrijving. Aflevering vastgesteld op 1.1.1785; *Gaz. v. Antw.* 10.12.1784: Donderdag a.s. [16.12.1784] te koop by... Spanoghe, 1e dl. der Hist... Gedenkst.; het 2e dl. op 26.2.1784, het 3e dl. weinige dagen daarna. *Gaz. v. Antw.* 18.2.1785 bericht dat de 3 dln. te koop gesteld worden mits 1½ kroon [8,35 fr.] Gaz. *v. Antw.* 20.12.1785: 5:5 [9,50 fr.]
Front. van dl 1 waarschijnlijk eerst door Johann Balzer (Kukus in Bohemen, 1738 - Praag, 1799) gegraveerd, en door H. Godin nagegraveerd.
F.-V. Goethals (*Lectures rel. à l'hist. des sciences... en Belgique,* Brussel 1837, dl 4, blz 288-9, somt volgende Fransche uitgaven op: de 1e, 1784, te Neufchâtel; de 2e, 1784, te Brussel, 2 dln; de 3e, 1785, d°, d°; de 4e 1786,

d°, Lefrancq, 2 dln.; 1e en 2e dl der Nederlandsche vertaling = 1e dl der (2e ?) Fransche uitgave. Spanoghe voegt diplomatische stukken bij: blz. 47-68 de Unie van Utrecht; blz. 88-89 het twaalfjarig bestand; blz. 98-104 verdrag van 7.1.1610 tusschen Oostenrijk en de Vereenigde Nederlanden; blz. 121-142 het tractaat van Munster; blz. 149-176 de vrede der Pyreneeën; blz. 182-191 het tractaat van grensscheiding tusschen Spanje en de Vereenigde Nederlanden van 1664; blz. 197-200 het tractaat tusschen Frankrijk en Spanje van 2.5.1668; blz. 208-219 het tractaat van Nijmegen van 1678; blz. 219-241 de resolutie over Maastricht van 1679; blz. 279-316 het Barrière-tractaat; verder hier en daar (blz. 356, 486, 493 en 494, 498) eenige aanvullingen.
Het tweede deel bevat een kaart: *Carte des differentes limites et du terrain limitrophe en Flandre de la maison d'Autriche et de la republique d'Hollande*

publiee l'an 1720, Echelle de deux Lieues de Brabant. 2 aan elkaar gekleefde bladen, 22,2 × 82,5. Van Antwerpen ten O. tot Blankenberge ten W. Daarbij: *Aenwyzer op de kaerte der Limyt-scheydingen in Vlaenderen, Van de jaeren 1664, 1715 en 1718. Uytgegeven te Gend by Augustyn Graet, in 't Jaer 1720.* 33 × 34,5. 'Men vind dezen Aenwyzer met des zelfs Land-kaerte, groot 2 bladeren in folio, ten pryze van 5 stuyvers [0, 50 fr.] te koop t'Antwerpen, by C.M. Spanoghe, Boek-drukker en Verkooper op de Suyker-ruye.' Ook aldus aangekondigd *Gaz. v. Antw.* 3.12.1784 en 30.12.1785.
Veilingscatalogussen: Van Hulthem, Gent 1836-1837, nr. 27093: 8 [sic] deel Amst. Antw; J.F. Willems, Gent 1.2 en 3.5.1847 nr. 1453. 3 dln. Uit het Fransch; L. Deroovere de Roosemeersch 15.12.1845 en vlg., nr. 697.
Auteur: Nerry [sic, voor Neny]; François du Bus, 3e dl., Gent 26.4.1785, nr. 6535.

1785 [1784]

22. - Kort Begryp / van het Wonderbaer / Leven / van den / geluk-zaligen dienaer / Gods, / Benedictus Josephus / Labre, / Geboren den 26 Meert 1748, in de Parochie / van St. Sulpitius van Ametten, onder het / Bisdom van Boulognien in Vrankryk, / ende gestorven tot Roomen in opinie / van Heyligheyd den 16 April 1783 / Uyt het Italiaensch overgezet, uyt de Schrif- / ten van J.B. Alegiani, Advocaet in de / zaeke syn'er Zalig-verklaeringe, en opge- / draegen aen den uytmuntenden Cardinael / Archinto, Prefect van de Vergaderinge / der Kerk-Plegten, en Berigter der zaeke. / Quis sicut Dominus Deus noster qui in altis / habitat, & humilia respicit. Ps. II 2 / Wie is'er als den Heer onzen Godt, die in de Al- / derhoogsten woont en de nederigen beschouwt. / Volgens de copye van Roomen. / [Vignet] / T'Antwerpen, / By C.M. Spanoghe, Boek-drukker en / Verkooper op de Suyker-ruye, 1785 / 8 × 13. 155 [+ 1] blz.

Op de blz. volgend op 155: Goed-keuring... J.B. Fighé, S.T. & J.U.L. Pastor Begg. Antv. L.C.
Bijgevoegd: Algemeyne Verzaemelinge der nieuw- / gebeurde Mirakelen, door de voor- / spraek van den Geluk-zaligen Bene- / dictus Josephus Labre, en van ver- / scheyde andere aenbelangende Stuk- / ken, bevattende verscheyde Brieven, / Uyttrekzels der zelve, Gedenkstuk- / ken en stigtende Hand-schriften, / die zoo in het bezonder, als in het / algemeyn zyn in het licht gegeven, / dienende tot een vervolg aen het / Kort begryp van het wonderbaer / Leven, van den voornoemden Geluk-zaligen Dienaer Gods. / Blz. I-LVJJ.
Op blz. LVJJJ volgt de Vertaelinge der Fransche Goed-keuringe (Parijs 29 April 1784) en Vt. J.B. Fighé...

Van blz. LIX tot blz. LXXXIV: Den Zegen-prael van een waeren Chris- / ten, in vergelyking met die der wyze / des werelds, of historische lof-reden / van Benedictus Josephus Labre. /
Spanoghe waarschuwt in nota tegen onvolledige drukken, daarom onderteekent hij de zijne eigenhandig.
Antwerpen, Mus. Plantin-Moretus, A. 3664 en B. 3749 (ongeteekende ex.)
Aangekondigd: *Het Leven: Gaz. v. Antw.* 5.3.1784; 19.3 en 9.4.1784: binnen weinige dagen te bekomen; 11.6.1784 te bekomen. Prys 10½ st. [0,95 fr.] De mirakelen: *Gaz. v. Antw.* 14.5.1784, aanstaande Maandag (d.i. 17 Mei) te bekomen. Prys 3½ st. [0,35 fr.].
Gaz. v. Antw. van 20.12.1795 kondigt aan: *Leven van Labre,* 6e druk sedert een jaar, 14 st. [1,25 fr.]. Wij hebben geen druk van 1784 kunnen ontdekken.

1785

23. - Prent. Afbeeldsel van syne Hoogheyd de Prince de Ligne, &c. &c. &c. Prys 1 half Croon [2,75 fr.].

Aangekondigd *Gaz. v. Antw.* 4.1.1785.

24. - Regulen, Statuten, gebeden en oeffeningen voor de Broederschap der H. Dreyvuldigheyd, verrykt door een nieuwe gesnede kopere plaet in f° welk een rondeel verthoont den Paus de Aflaeten van 't voors. Broederschap vergunnende, en 't ander de verlossing der Christene Slaeven door de Paters van 't zelve Broederschap.

Aangekondigd *Gaz. v. Antw.* 4.1.1785. Niet weergevonden.

25. - Prenten. Une Lecture Espagnole en Une Conversation Espagnole, door H. Godin. Prys 35 st. het stuk [3,15 fr.]

Aangekondigd *Gaz. v. Antw.* 20.5.1785. [Niet zeker dat Spanoghe ze drukte.]

26. - Zegen-wensch / aen syne / doorlugtigste hoogweerdigheyd / Cornelius Franciscus / de Nelis, / doende synen plegtigen / intrede, / als bisschop van Antwerpen, / den VII. Juny M.D.CC.LXXXV. / Waer achter gevoegt zyn alle de Jaer-schriften, Zin- / spreuken en voordere bediedzels die door de gansche Sad [sic] / zyn te zien geweest. / [Vignet] / Men vind-ze te koop. / T'Antwerpen, by C.M. Spanoghe, Boek / drukker en Verkooper op de Suyker-ruye. / 11 × 19,7; 12 blz.

Antwerpen, Stadsbibl. C. 83960 a.

> Op blz. 2, zegen-wensch van 20 verzen, *De droefheyd, druk en rouw, de bitter herte prangen...* waarschynlyk van Spanoghe; op blz. 9 en 10, merkwaardigheden over de Melkboerin en den Eierboer; op blz. 4, 6, 7, 9, en 10 worden chronogrammen met een sterretje aangeduld. Zijn ze van Spanoghe?
> Aangekondigd *Gaz. v. Antw.* 10.6.1785. Prys 3½ st. [0,32 fr.].

27. - Redenvoeringe over het openen en bevaeren der Schelde door den berugten Hr. Linguet. Vertaling uyt het Fransch. 2e stuk [zie nr. 20].

Aangekondigd *Gaz. v. Antw.* 29.7.1785.

28. - Prent. Portrait van den Prins de Wallis, Croon-prins van Engeland in f°, 1 croon [5,56 fr.].

Aangekondigd *Gaz. v. Antw.* 29.7.1785. [Gedrukt bij Spanoghe?]

29. - Eyndelinge Vredenstractaet gesloten onder de garantie van Frankryk tusschen Z. Keyzerl. Majesteyt en de staeten der Ver. Prov. tot Fontainebleu den 8 9ber 1785 waer by gevoegt is het Tractaet van Alliantie tusschen Vrankryk en de Staeten, alsook een korte, dog egter bondige bewysing van den oorsprong, voortgang en beslissinge der hoogstgerezene geschillen, met de beweegreden tot het handhaeven van den Vrede; zynde meer dan agt Gazetten groot. Prys 3 ½ st. [0,32 fr.].

Aangekondigd *Gaz. v. Antw.* 30.12.1785 (a.s. Sondag te bekomen [= 1.1.1786]). De noodige kaert met aenwyzer om het nieuw Tractaet wel te verstaen kan men in het bezonder bekomen ten pryze van 5 st. [0,50 fr.].

Zelfde aankondiging.

30. - Dagelyksche gebeden van den weerden Dienaer Gods B.J. Labre, geboren tot Ametten in 't Bisdom van Boulognien den 26 Meert 1748, en gestorven tot Roomen in opinie van Heyligheyd den 16 April 1783. T'Antwerpen, By C.M. Spanoghe, Boekdrukker en verkooper op de Suyker-ruye. Klein 8° 2 blad. zonder titel.

1785? Niet weergevonden. Aldus vermeld in *HS catalogus,* in privaatbezit.

31. - Het / schouwburg / der / Nederlanden / ofte / geographische en historische / beschryvinge / der XVII. Nederlandsche / provintien. / Uyt het Fransch nouwkeurig overgezet en met / verscheyde aenbelangende stukken vermeerdert. / ... deel, / [Vignet] / Men vind-ze te koop. / t'Antwerpen, / By C.M. Spanoghe, Boek-drukker en Boek- / verkooper op de Suyker-ruye. / M.DCC.LXXX.V. / 9,5 × 16,5 5 dln. Dln 1, 2, 3 en 5 zonder colophon; colophon van dl. 4: Men vind-ze te koop, / t'Antwerpen, / By C.M. Spanoghe, Boek-drukker en / Verkooper op de Suyker-ruye. /

Eerste deel. / Bevattende een algemeyne beschryving der XVII / Nederlandsche Provintien, en een bezondere / van het Hertogdom van Braband en van / Waelsch-Braband. / 310 blz.
Tweede deel, / Bevattende het Hollands Braband, het Hertogdom / van Limburg, de Heerlykheyd van Mechelen, / het Hertogdom van Guelderen, het Graefschap / van Naemen, Artois, en een gedeelte van het / Graefschap van Vlaenderen. / 443 blz.
Derde deel. / Bevattende een gedeelte van het Graefschap / van Vlaenderen, het Keyzerlyk Vlaenderen, / het Graefscahp van Henegouw en het / Cameryksche / 372 blz.
Vierde deel. / Bevattende het Hertogdom van Luxemburg, / het Bisdom en Prinsdom van Luyk, het Her- / togdom van Gueldre, het Graefschap van / Zutphen, een een gedeelte van het Graefschap / van Holland. / 397 blz.
Vyfde deel. / Bevattende de Heerlykheyd van Uytrecht de / Heerlykheyd van Vriesland en Over-Yssel, / de Heerlykheyd van Groeningen, een / deel van het Graefschap van Holland en het Graef- / schap van Zeeland. / 348 blz.
Alle deelen dragen het jaartal 1785.
Front. van dln. 1, 2, 3 en 4 zijn verschillende prenten; front. van dln. 4 en 5 zijn dezelfde; front. van dl. 1 heeft in benedenhoek rechts de hoofdletters D en R ineengestrengeld.
Front. van dl. 1, 6^{e} uitg. = front. van dl. 3, 7^{e} uitg.
Front. van dl. 3, 6^{e} uitg. = front. van dl. 1, 7^{e} uitg.
Front. van dln. 2 en 4, 6^{e} en 7^{e} uitg. zijn dezelfde; echter, bij front. der eerste drie dln., wat rechts staat op 6^{e} uitg. staat links op 7e uitg.
Front van dl. 5 van 6e uitg. is hetzelfde als dit van dl. 3; en front. van dl. 5, 7e uitg. is hetzelfde als dit van dl. 4.
Dln. 1, 2, 4 en 5 hebben op front. volgende titels in schild: Dl. 1: Les delices des / pays-bas /. Het Schouwborg der / nedertanden / Dl. 2: Les Délices des Pais-Bas / Het Schouwborg der / nederlanden / Dln. 4 en 5: Les delices des / Pays-Bas / Het Schouwborg / der / nederlanden /.
Dl. 3 heeft op zuil van front.: Les delices / des Pays-bas / en aan onderzijde van prent: Het Schouwborg der nederlanden /.
Onderaan de titelplaten staan volgende aanduidingen:
Dl. 1: A Anvers Chez C.M. Spanoghe Imprimeur Libraire Place dite / Suykerruye 1786 /
Dl. 2: A Anvers chez Spanoghe Imprimeur Libraire Place dite / Suykerruye 1786/ Dl. 3: A Anvers chez C.M. Spanoghe Imprimeur Libraire Place dite Sukerruye. / [sic]
Dln. 4 en 5: A Anvers chez C.M. Spanoghe Imprimeur Libraire Place / dite Suykerruye 1786. /
Ontbreken: bericht tot den lezer, algemeene tafel, opsomming der XVII Nederlandsche provincies, goedkeuring en kaart van de Fransche uitgaaf.

Antwerpen, Stadsbibliotheek, K. 16082.

Voor commentaar, zie bij nr. 34.

1786.

32. - Les / délices / des / Pays-Bas, / ou / description / géographique et historique / des XVII. provinces / belgiques. // Septieme Edition, revue, corrigée, & consi- / dérablement augmentée de Remarques curieuses / & intéressantes. / Tome... /[Vignet]/ A Paris, / Et se trouvent à Anvers, / Chez C.M. Spanoghe, Imprimeur-Libraire, / sur la place de la Sucrerie / M.DCC.LXXXVI. / 10 × 17. 5 dln. Dln. 3 en 5 zonder colophon; colophon van dln. 1, 2 en 4: A Paris, / Et se trouvent à Anvers, / Chez C.M. Spanoghe, Imprimeur-Libraire / sur la Place de la Sucrerie. 1786. / (Col. van dl. 4 met datum 1785).

Tome premier, / Contenant une Déscription [sic] générale des XVII / Provinces Belgiques, & la Déscription [sic] parti- / culiere du Duché de Brabant & du Brabant / Wallon. / XVIIJ [+ II] + 279 [+ 1] blz.
Tome second, / Contenant le Brabant Hollandois, le Duché de Lim- / bourg, la

Seigneurie de Malines, le Duché de / Gueldres, le Comté de Namur, l'Artois & partie / du Comté de Flandres. / 372 blz.
Tome troisieme, / Contenant partie du Comté de Flandres, la Flandre / Impériale, la Flandre Hollandoise, la Flandre / Françoise, le Comté de Hainaut, & le Cam- / bresis. / 320 blz.
Tome quatrieme. / Contenant le Duché de Luxembourg, l'Evêché & / Principauté de Liege, le Duché de Gueldre, le / Comté de Zutphen, & partie du Comté de Hollande. / 346 blz.
Tome cinquieme. / Contenant la Seigneurie d'Utrecht, la Seigneurie de / Frise, la Seigneurie d'Over-Issel, la Seigneurie de / Groeningue, partie du Comté de Hollande, & le / Comté de Zélande. / 324 blz.
Het 4e dl. draagt het jaartal 1785; alle andere dln.: 1786.
Front.: dezelfde als deze van de Ndl. uitgaaf.
Dl. 1, na titelblad, van blz. iij tot blz. IX: Avertissement, en van blz. X tot blz. XViij Table générale. Volgt dan op ongenummerde blz.: Dénombrement des XVII Provinces des Pays-Bas, en weer op volgende ongenummerde blz.: Approbation en Permission. De goedkeuringen van de 6e uitg. zijn als volgt: onder approbation A Liege, ce 24 Juin 1768, en onder permission: Donné à Liege, ce 24 Juin 1768. De 7e uitg. heeft respect.: Fait ce 24 Juin 1768, en Donné ce 24 Juin 1768. Verder plaatst de 6e uitg. Dénombrement na Avertissement, en Table générale na dénombrement.
Antwerpen, Museum Plantin-Moretus R. 705. Stadsbibliotheek, K. 23541.

Veilingcatalogus J.J.A. de Witte, Antw. 23.6.1890, nr. 259.
Voor commentaar zie bij nr. 34.

33. - Historisch / woordenboek / oft / korte beschryving / Van alle de Mannen, geboren in de XVII / Nederlandsche Provintien, de welke door / verstand, bekwaemheden, deugden, do- / lingen, enz. sedert de geboorte Jesu-Christi / tot op heden hebben uytgeschenen. / Om tot Byvoegzel te dienen aen / het schouwburg der Nederlanden. / Eerste [tweede] deel / [Vignet] / Tot Amsterdam, / En men vind-ze te koop tot Antwerpen, / By C.M. Spanoghe, Drukker en Boek-verkooper / op de Suyker-ruye / M.D.C.C.LXXXVI. / 9,5 × 16,5, 2 dln., 264 en 179 blz.

Geen frontispice. Vertaling van het Fransche werk (zie nr. 34).
Antwerpen, Stadsbibliotheek A. 15785 en K. 16082[6].
In de voorrede tot den lezer van de ‘Aldernouwkeurigste verhandelinge der geschiedenissen van het Nieuw Testament’ die Spanoghe in 1783 uitgaf, kondigt hij het verschijnen aan van een prospectus van het historisch woordenboek der doorluchtige mannen; de inschrijving bleef open tot 15 Maart 1784. Op 20.1.1784 aankondiging in de *Gaz. v. Antw.* Het werk zou bestaan uit 12 dln.

34. - Dictionnaire / historique, / ou / histoire abrégée / De tous les Hommes, nés dans les XVII / Provinces Belgiques, qui se sont fait un / nom par le génie, les talens, les

vertus, / les erreurs, &c. depuis la naissance de / J.C. jusqu'à nos jours. / Tome premier [second] / [Vignet] / A Paris, / Et se trouvent à Anvers, / Chez C.M. Spanoghe, Imprimeur-Libraire, / sur la place de la Sucrerie. / M.DCC.LXXXVI / 11,5 × 19, 2 dln. 295 en 204 blz.

Colophon van dl. 1: A Paris. / Et se trouvent à Anvers, / Chez C.M. Spanoghe, Imprimeur-Libraire / sur la place de la Sucrerie. /
Dl. 2 eindigt met volgend NB: Dans peu de semaines il se trouvera, à 28 sols, chez tous les Libraires où l'on a souscrit pour Les Délices des Pays-Bas, un troisieme Volume d'environs [sic] 400 pages, pour servir de Supplément au Dictionnaire Historique des Hommes Illustres des Pays-Bas.

Geen frontispice.
Antwerpen, Stadsbibliotheek A. 8820.
Het aangekondigde derde deel niet teruggevonden.
De rubrieken zijn meestal letterlijk overgenomen uit het ‘Dictionnaire historique...’ van F.-X. de Feller, 1781, 6 dln., waarvan inschrijving kon genomen worden bij Spanoghe blijkens aankondiging van 5.11.1782 in de *Gaz. v. Antw.*

In 1697 verscheen te Brussel de 1e uitg. van 'Délices des Pays-Bas'. Jean Baptiste Christyn, de jonge, F. en P. Foppens zijn de auteurs. De 6e uitg. werd bezorgd door J.F. Bassompierre, vader, te Luik; de prenten zijn van Jacobus en Franciscus Harrewyn, P. Devel e.a.

Spanoghe herdrukte den tekst van de 6e uitg. en werkte hem wat bij: lijsten van kanseliers, gouverneurs, bisschoppen e.a. werden aangevuld, een drietal beschrijvingen van steden bijgevoegd, zoo Megen, Ravestein en Boxmeer (dl. 2 blz. 47, 48, 50). De uitgever was eerst zinnens een Nederlandsche vertaling van het werk te leveren, blijkens zijn aankondigingen van 18.3 en 20.5.1785 in de *Gaz. v. Antw.* Op 3.6.1785 kondigde hij de 7e Fransche uitg. aan, en hij heeft er misschien toe besloten omdat hij toch de platen opnieuw moest laten graveeren, en deze dan zoowel voor een Fransche als voor een Nederlandsche uitgave konden dienen. Stond Bassompierre hem de platen niet af? Waarschijnlijk niet. Op blz. IV van dl. 1 van het Fransche werk zegt Spanoghe wat hem tot de uitgaaf aanzette.

Bovenvermelde aankondiging van 18.3.1785 beklemtoonde dat de Nederlandsche uitg. wordt 'opgeluystert door een extragroote nieuwe caert der 17 Prov. en een menigte nieuwe kopere plaeten; inschryving open tot leste April.' (N.B. in het ex. der Ndl. uitg. van de Stadsbibl. te Antwerpen komt de kaart niet voor). Op 20.5.1785 werd aangekondigd dat de inschrijving nog open blijft tot 15 Juni, en dat 'oude en versleten Platen van het Fransche werk niet herdrukt worden; alle nieuw gegraveerd. Het Fransche werk bevat 140 plaeten' - hij doelt op de 6e uitg. van Bassompierre - 'en het Nederduytsche honderd en in de zestig. Die eenige Gravure abstract van het Werk willen beschouwen, gesneden door den zelven Meester van de plaeten van het Schouwborg konnen zig adresseren by C.M. Spanoghe voormeld alwaer de zelve ook te koop zyn a 35 cts. het stuk, het een zynde une Lecture Espagnole, het ander une Conversation Espagnole.'

Op 3.6.1785 kondigde Spanoghe de Fransche uitg. aan: '7e éd. revue, corrigée & considérablement augmentée des remarques curieuses et intéressantes, Planches toutes nouvelles gravées par H. Godin d'une beauté inégale aux vieilles & usées planches de la dernière édition de l'année 1769 en 5 volumes. Nombre augmenté de 30 planches environ. Dans l'ouvrage entier se trouveront 170 estampes.' De inschrijving bleef open tot Augustus 1785. Om de twee maand een deel.

Op 18.8.1786 kondigde hij aan dat de Ndl. en de Fr. uitg. te bekomen zijn. Prijzen: de 6 dln. (5 dln. Schouwburg en Hist. Wdbk.) kosten op 18.3.1785, 3 kronen; op 20.5 en 3.6.1785, 9:9 of 3 écus de France [17, - fr.] om na Augustus 1785, 4 écus [23, - fr.] te kosten. Op 18.8.1786 is de prijs 12 gulden [22, - fr.].

De kaart der 17 provincies is merkwaardig. Ze kost afzonderlijk een halve kroon [2,80 fr.], en heeft als titel: Carte des XVII Provinces des / Pays bas / Dressée d'apres les mémoires de G. Freidag, / Adr. Metie, C. Pynacker, H. le Sengre B. Wicheringe, / et les meilleurs auteurs modernes, / Dressée

suivant les nouvelles Observation□ / et divisée Conformément aux / derniers Traittés / Echelle [volgt een lijnschaal van 7 zeemijlen] de Lieues Marines [De schaal is ongeveer 1:652000] / Chez Spanoghe Impr. Lib. Bij het ex. der Stadsbibl. Antw. is ze op vier bladen afgedrukt, form. 33 hoog op 39 breed binnen de randen; dl. 1 bevat 2 bladen en dl. 2 de overige 2. Wij hebben echter een ex. der Délices gezien dat de kaart op één enkel blad afgedrukt bevatte. De bezitter van dit ex. heeft misschien de kaart waarvan sprake in de aankondiging van 18.3.1785 aangekocht, en deze ingeplakt.

Het totaal van 170 prenten is wat overdreven. De deelen van de kaart en de titelplaat buiten beschouwing gelaten, bevatten de 5 dln. 163 prenten tegen 146 van de 6e uitg.

H. Godin heeft de prenten van de 6e uitg. opnieuw gegraveerd. Daarenboven werden de volgende bijgevoegd naar 'Délices du Brabant' door de Catillon, Amsterdam 1757, 4 dln in-8°, of de vertaling hiervan: 'Vermakelykheden van Brabant... Amsterdam 1770, 4 dln.: Dl. 1, blz. 160: Vue de la ville de Bruxelles - Gezigt van de Stad Brussel, naar dl. 2, blz. 10 der Vermakelijkheden...; dl. 1, blz. 195: Vue de la Ville de Louvain - Gezigt van de stad Leuven, naar dl. 1, blz. 67; Dl. 1, blz. 195: Castrum Lovaniense - Het slot van Leuven, naar dl. 1, blz. 85; Dl. 1, blz. 219: Vue de la ville d'Anvers - Gezigt van de Stad Antwerpen, naar dl. 3, blz. 8; dl. 1, blz. 229: Kasteel van Alva gebouwt door den Hertog van Alba 1558, naar dl. 3, blz. 47; Dl. 2,

blz. 7: Gezicht van de Stad 's Hertogenbosch, naar dl. 4, blz. 4; dl. 2, blz. 7: Maison de ville de Bois le Duc, naar dl. 4, blz. 10.
Volgende prenten werden nog bijgevoegd naar Jac. Le Roy; Brabantia illustrata... Leiden... 1705, fol.: dl. 1, blz. 160: La citadelle de Vilvoorden - Kasteel van Vilvoorden, naar blz. 65; dl. 1, blz. 188: Le Chateau de Beaulieu - Kasteel van Beaulieu, naar blz. 18; dl. 1, blz. 189: Kasteel van Laake, naar blz. 39; dl. 1, blz. 190: Casteel van Tervueren - Le Chateau de Tervueren, naar blz. 60; dl. 1, blz. 215: Le Chateau d'Heverle - Het Kasteel Heverle naar blz. 7; dl. 1, blz. 242: Castellum de Hoochstraten, naar blz. 99; dl. 1, blz. 262: Kasteel van Willebroek, naar blz. 71; dl. 2, blz. 50: Kasteel van Boxmeer, naar blz. 131; dl. 3, blz. 76: Kasteel van Beeveren, naar blz. 84 (ook in Sanderus: Verheerlykt Vlaanderen, 1735, graveur Blockhuysen).
De 6e uitg. heeft in dl. 2, blz. 174 een ‘Plan de Namur’; dit ontbreekt in de uitgave van Spanoghe. Dl. 1, blz. 165 bevat een afb. van het standbeeld van Karel Alex. van Lorreinen, 1769. Onderaan: La Rue [?] sc. Komt niet voor in de 6e uitg.
Een woordje over H. Godin, de graveur. ‘H.J. Godin, Buchtitel- und Vignettenstecher (und Maler?) letztes Viertel 18. und Anfang 19 Jahrhdts. Wohl flämischer Herkunft’. Aldus U. Thieme en F. Becker in het Allg. Lexikon der bildenden Künstler, s.v. Onjuist. Henri-Joseph Godin werd op 21 Juli 1742 of op 5 Mei 1747 - zijn ouders hadden inderdaad twee kinderen die de voornamen Henri-Joseph droegen - te Seraing bij Luik geboren, woonde zeker van 1774 af te Luik, en is daar op 25 Februari 1834 aan de rue Volière gestorven.
Tenslotte nog: A.J.J. Delen in zijn *Iconographie van Antwerpen* vermeldt de prenten over Antwerpen uit Spanoghe's Délices des Pays-Bas, zonder de Ndl. uitg. aan te teekenen; de naam van den graveur, H. Godin, is hem waarschijnlijk onbekend. Ook bleef onvermeld dat de prent: Vue de la ville d'Anvers - Gezigt van de stad Antwerpen (dl. 1, blz. 219) voorkomt bij de Catillon, Délices du Brabant, dl. 3, blz. 8.
De stadsbibliotheek van Antwerpen bezit een gebonden verzameling van 137 prenten uit Spanoghe's Délices des Pays-Bas - Schouwburg der Nederlanden. De prenten zijn ongeplooid. Dit wekt het vermoeden dat de uitgever de verzameling prenten afzonderlijk heeft verkocht.

35. - Catalogue de livres rares et précieux. Vente 2 mai 1786 et jours suivants dans la salle du Vieux Arbalète. Estimeur juré G. Smekens. Direction C.M. Spanoghe. Prix 1 sol [0,05 fr.]

Aangekondigd *Gaz. v. Antw.* 25.4.1786.

36. - Catalogus, Le même libraire annonce au publique, qu'il a obtenu des milles d'autres articles, dont il a imprimé un Catalogue général avec les justes prix, grand 60 pages, qu'il distribue à MM les amateurs moyennant dix Hards [0,21 fr.] pour le pauvre, à cause que plusieurs le viennoient chercher, pour en faire de papillotes &c.

Aangekondigd *Gaz. v. Antw.* 9.6.1786.

37. - Catalogus. Outre les articles annoncés, le susdit libraire attends un assortiment d'environs mille nouveaux articles & dont il distribuera les catalogues avec les justes prix le 1er novembre prochain. N.B. Parmi ces articles de trouvent plusieurs ouvrages rares & précieux, qui ne sont pas communs dans ce pays.

Aangekondigd *Gaz. v. Antw.* 20.10.1786 en 21.11.1786. Deze laatste voegt bij: Le catalogue ne paraîtra qu'en 15 jours à cause que plusieurs nouveautés sont encore en route.

38. - Nieuwen / atlas / der / jeugd. / Of duydelijke grondregels om de Géographie ge- / makkelijk en op korten tijd te leeren. / Gevolgt van een bekwaeme verhandeling / over den wereld-Bol, waer in de bewe- / gingen der Gesternten, de verscheyde / Saemenstellingen (Systemata) der wereld, / en het gebruyk der Bollen uytgelegt / worden; / Verrykt met XXIV. afgezette / kaarten. / Uyt de laetste

Fransche uytgaeve van 't jaer 1779 / in 't Neder-duytsch overgezet, en in dezen tweeden / druk merkelijk verbetert. / [Vignet] / Tot Antwerpen, / Bij C.M. Spanoghe Boekdrukker en ver- / kooper op de Suyker-ruye in de dry Vriezen. / M.DCC.LXXXVI / Met Goedkeuringe / 9,7 × 16,6. 236 blz. 24 krtn.

Antwerpen, Mus. Plantin-Moretus, A. 3240 (Exp. Z. XXVI 170).
De eerste Nederlandsche druk, uit het Fransch vertaald, verscheen te Brussel bij Benedictus le Francq in 1780, en draagt als goedkeuring: Imprimi potest. C.J. Leyniers, Lib. Censor. P. Reuss, Consiliarius & Procurator generalis. Deze goedkeuringen zijn bij de uitgave van Spanoghe onveranderd afgedrukt. De tekst van beide uitgaven, behoudens eenige orthographische afwijkingen, is dezelfde. De kaarten werden voor den druk van Spanoghe opnieuw gegraveerd (door H. Godin?) Echter, die van de uitgave le Francq zijn veel fijner.

1787

39. - Gedenk-stuk / op de / Gerechtigheden / der / Brabanders, / en de / Beledigingen, / Die tegen de zelve geschied zyn uyt den / naem van S.M. den Keyzer en Koning, / sedert eenige jaren; / Voorgedraegen aen de algemeyne / Vergadering / der / Staeten / van de gemelde Provintie, / Door H.C.N. / Van der Noot, / Advocaet in den Souverynen Raede van / Braband, den 23 April 1787. / T'Antwerpen, / By C.M. Spanoghe, op de Suyker-ruye. / 11,5 × 19,2. 112 blz.

St. Niklaas, Bibl. v.d. Oudheidk. Kring v.h. Land van Waas.

Aangekondigd *Gaz. v. Antw.* 13.7.1787. Prijs 14 st. [1,25 fr.]

40. - Catalogus. By C.M. Spanoghe boekdrukker op de Suykerruye, catalogus van alle deszelfs boeken met pryzen, 88 blz. + 4 blz. vervolg, van alle zyne nieuwe artikels, met prijzen, kost 10 oorden [0,21 fr.]

Aangekondigd *Gaz. v. Antw.* 26.10.1787.

1788

41. - Catalogus van het Leescabinet, met goedkeuring, te bekomen op den 9.2.1788.

Aangekondigd *Gaz. v. Antw.* 8.2.1788.

C. Antwerpen, 'Au Cabinet Littéraire', Lange Nieuwstraat naast de St Niklaaskapel (tusschen 9 Febr. en 8 Mei 1788 tot 2 Dec. 1789).

42. - Wonderbaere Teekens, / Die door een iegelijk en met aendagtigheyd en met verslagenheyd / in Groot-Rusland, even als in des zelfs Hoofdstad St Petersburg / zijn aenschouwt geweest in het Firmament, geduerende zes ueren / lang, ontrent den midder-nagt van den 8 April 1788, en welken / gedaente Bloed-rood was.

Colophon: Men vindse te koop, by C.M. Spanoghe, Boek drukker en verkooper in de Lange-nieuw straet. 1 blad, 21 × 33, aan beide zijden bedrukt.

Antwerpen, Mus. Plantin-Moretus B. 2381, n^{r} 21.
Fig.: 2 getulbande manshoofden; 3 maansikkels, met naar links gerichte mansprofielen; 2 gekruiste breede zwaarden; 3 doodshoofden boven gekruiste doodsbeenderen, met een kruis boven op.
Dezelfde tekst met dezelfde afbeeldingen (daarbij nog een afgehouwen Christenhoofd en een vrouwenhoofd) komen voor in '*Versamelinge van verscheyde stukken...* door Sincerus Recht-uyt = J.J. Vanden Elsken, tom. I, blz. 74-78, behalve natuurlijk de op blz. 77 in nota aangeduide toespeling op het Seminarie-Generaal van Leuven den zijn geuze-doctoren.

1789

43. - Dagelyksche en algemeyne Europische Mercurius.

Dagblad. Formaat 17,5 × 21,5. De tekst op twee kolommen. De naam komt niet voor ln de hoofding; deze vermeldt den datum en het nummer, b.v.

Woonsdag den 30 7ber 1789 N° 78. Verscheen dagelijks, Zondags uitgezonderd. Elk nummer bestaat uit 4 blz. Verscheen waarschijnlijk van 1 Januari 1789 tot 1 (2) December 1789. In fine: Men schryft op dit Nieuwsblad in, 't Antwerpen by C.M. Spanoghe, te Brugge by J. Bogaert, Boekverkoopers, en voorts op al de Nederlandsche Postkomptoiren.
Antwerpen, Stadsbibliotheek, B. 35407 a. Dit ex. bevat 17 genaaide nummers. Werd er voorheen als Antwerpsch Nieuwsblad gecatalogeerd; wij mochten de juiste benaming aanduiden. Bevat de n^{rs} 78 van 30.9.1789, 80 van 2.10.1789, 81 en vlg. tot en met 95 van 3, 5, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20 en 21 Oct. 1789.
Antwerpen, Stadsarchief, Verz. P.J. Van Setter, dl. 11, minuten n^{r} 161 bevat n^{rs} 78, 80 (2 ex.) 81 en 88 van 30.9, 2, 3 en 13.10.1789.
Voor commentaar zie onder n^{r} 47.

44. - Prospectus. Nouveau plan du Cabinet littéraire et politique.
Aangekondigd *Gaz. v. Antw.* 9.1.1789.
45. - Catalogus van alle boeken van Spanoghe. Prys 1 plaket [0,32 fr.]
Aangekondigd *Gaz. v. Antw.* 28.4.1789. - Te bekomen tegen 9.5.1789.
46. - Prospectus / d'une nouvelle Feuille périodique Imprimée / avec la Permission / du Gouvernement général de Pays-Bas / autrichiens, / sous le titre de / Mercure général et journalier / de l'Europe. /

Formaat 12 × 21.
Privaatbezit. Zeer bereidwillig medegedeeld door Z.E.H. Pastoor Alb. Henderick. Wegens het belang van het stuk geven wij hier de volledige tekst:
Malgré la multitude de Journaux et Gazettes dont on est / inondé, nous ne laisserons pas de hazarder notre Feuille an- / noncée dans ce *Prospectus,* persuadés qu'elle aura tout ce / qu'il faut pour plaire, interesser et l'emporter même sur tou / les autres Papiers-publics. Cette supériorité que nous osons / lui promettre, est fondée sur les raisons suivantes:
1° Cette Feuille paroitra tous les jours (excepté les Di- /mances), et par là, les nouvelles qu'elle offrira à la curiosité / publique, seront toutes récentes, ce qui lui assure un avantage / décidé sur toutes les autres Feuilles quelconques, lesquelles / ne paraissent qu'une ou deux fois par semaine.
2° Ce qui motive notre espoir ou plutôt notre certitude de / son importance, c'est l'étendue de notre correspondance par / toute l'Europe.
3° Elle ne manquera pas de s'enrichir encore par le très- / grand nombre de Feuilles Allemandes, Angloises, Françoises / et Flamandes, qui nous parviennent, les unes peu connues, / et les autres trop coûteuses.
4° Elle apprendra journallement le départ on l'arrivée des / Vaisseaux à Ostende, ainsi que les naufrages et autres accidens / funestes.
5° Elle donnera chaque semaine, une liste exacte du prix / courant de toutes les Marchandises à Anvers, et une notice des / cours du change à la Bourse de la même Ville; ce qui sera / d'une utilité générale et incontestable.

6° On y trouvera, comme dans toutes le Feuilles munies / d'Octroi, tout ce qui sera le plus digne de la connoissance et / de l'attention du Public.
Ce public, dont nous avons en vue l'utilité, en ambition- / nant son suffrage et sa confiance, peut s'assurer que nous nous / piquerons de la plus scrupuleuse impartialité, incapable éga- / lement de flatter, de critiquer et de tromper.
Qu'on n'aille pas confondre notre Feuille avec tant d'autres, / qui circulent sans permission et sous un faux nom, et tou- / chent sans cesse au moment d'être suprimées. La nôtre n'a / ni une existance incertoine, ni une durée douteuse: ce n'est / que sous les Auspices du Gouvernement qu'elle verra le jour.
Moyennant notre Feuille, on pourra se passer de toutes les / autres, dont elle offrira des extraits, auxquels se joindront les / nouvelles qu'on chercheroit vainement ailleurs.
La légitimité de notre Feuille et la certitude de sa continua- / tion (certitude que nous donne la protection de nos Supérieurs) / nous enhardiront à n'épargner aucune dépense pour la rendre / intéressante de plus en plus, par les nouvelles qui nous serons / en sorte d'avoir de la première main, déterminés à augmenter / encore nos fraix, en proportion du nombre de Mrs. les Sous- / cripteurs.
On s'abonne d'abord pour six mois, c'est-à-dire dès à pré- / sent jusqu'au

nouvel an prochain; ce terme échu, on devra / s'abonner pour l'année entière. Cet abonnement se fait aux Bureau des Postes, de toute / l'Europe, et à Anvers chez le Redacteur, C.M. Spanoghe / Imprimeur libraire Longue Rue Neuve.
On payera, pour celui jusqu'au nouvel an,..... / [niet ingevuld] argent de Brabant; et pour l'année entière, le prix sera double; / tout le payement se fera d'avance.

Le premier N^{o} sera délivré, le premier de Juillet prochain, / et puis en continuant de jour en jour.

Chaque *numero* aura 4 Pages in 4°, et chaque Page deux / colonnes. On y joindra fréquentent des Suplémens.
Nous prions Messieurs les Amateurs de ne point différer / leur souscription, vu le peu distance de tems jusqu'à la publication du premier *numero.*

47. - Mercure général et journalier de l'Europe.

Dagblad. Form. 17,5 × 21,5. De lekst op 2 kolommen. De naam komt niet voor in de hoofding; deze vermeldt den datum en het nr., b.v. Mercredi le 16 7bre 1789, N° 66. Het verscheen dagelijks, Zondags uitgezonderd, en elk nr. bestaat uit 4 blz. Verscheen van 1 Juli tot 1 (2) December 1789.
Colophon: L'on souscrit en tout tems pour cette feuille Journaliere, à Anvers, chez C.M. Spanoghe, à Gand chez Fernand, à Bruges chez Bogaert, Libraires, ainsi qu'à tous les Bureaux de Poste de l'Europe.
Antwerpen, Stadsarchief, in Verzameling P.J. Van Setter, dl. 11, minuten doc. n^{r} 161; bevat nrs. 66, 67, 78 en 81 van 16, 17 en 30 Sept., en 3 Oct. 1789.
Dagelijksche Mercurius nr. 90 van 15.10.1789, blz. 359:... ‘ik zal u zeggen wat den Boekdrukker Spanoghe is, en wat syn oogmerk is. Hy is den Opstelder en den Uytgever van dezen Mercurius, zoo wel in 't Fransch als in 't Vlaemsch; men moet niemand betigten of aenzien als zyn medewerkers, hy alleen is den man en heeft daer toe geen de minste hulp noodig...’
De Fransche en de Nederlandsche uitgaven hebben niet denzelfden tekst.
Tot vergelijking nr. 78 van 30.9.1789:
Nederl.: Nieuws uit Roomen - Weenen - Parys;
Fransch: Nieuws uit Constantinople - Lisbonne - Naples - Paris - Anvers - Versailles - Varsovie.
En nr. 81 van 3.10.1789:
Nederl.: Vervolg van nr. 80. - Ordonnantie van den Keyzer, 30.9.1789 raekende de Emigratie;
Fransch: Nieuws uit Bareith - Paris - Constantinople. Vervolg van nr. 80. Nieuws uit Versailles.
Verlost Nederland, blz. 223-224: ‘In de maend November, 1788, gaf ik een berigt uyt van den dagelykschen Europischen Mercurius, zoo in het fransch als nederduytsch, op den tytel van Boxmeer; ik bekwam inderdaed veel inschryvers, en ik vervolgde hem met voorspoed; den Gazettier van

Soest, te Antwerpen, afgunstig van een zaek, die hem geen het minste naedeel kon toebrengen, had zoo lang den Markgrave en de Stadsoverheid aenzogt om dit te verbieden, dat zy er eyndelyk in inwilgden, op eenen stond die hun den genoegzaemsten scheen: het bevelschrift zyns Majestyt in 't ligt gekomen zynde, in de maend Meert 1789, door het welk aen de regeltugtige overheden geboden wirden hun Theologanten tot de algemeene Godtsgeleerde Oefenschool tot Loven te zenden, er by voegende de straffen der wygerende, had ik het zelven, om de oogen der Bevolking te openen, nouwkeurig in het Nederduytsch overgezet; ik verkogt ze met eenen buytengemeenen toevloed; maer den avond gekomen zynde, viel den Markgrave met eenige Provosten en de Scheepene de Hornes en la Faille-Waerloos om elf ueren in myn huis...' De bevelschriften werden verbeurd verklaard. Men doorzocht verder het huis, en 'eyndelyk vond men de gedrukte Mercurius, die insgelyks verbeurt verklaert wirden, waerschynelyk om den Gazettier [d.i. van Soest] zyn genoegen te geven... Ontwaerdigt over die schreeuwende ongeregtigheden... begaf ik my naer Brussel, ten eynde van my over die willekeurige plegingen te beklaegen, en een toestemming tot het drukken myner Nieuwsbladers te verzoeken, die my agtervolgens, op het goed advis van den Procureur-Generael van den Raed van Brabant, wird toegestaen.'
Boxmeer was waarschijnlijk de deknaam van den uitgever. Waarom die schuilnaam? Even vóór het verschijnen van de Fransche uitgave verscheen boven-

staande prospectus [nr. 46] waarin Spanoghe zich doet kennen als redacteur van het blad. Was hij misschien genoegzaam bekend, en had hij den deknaam van Boxmeer niet meer noodig? Na zes maand geeft hij dan af op de 'feuilles qui circulent sous un faux nom.'
'On y joindra fréquemment des suplémens' is onjuist gebleken, want tot 21.10.1789 bevatte elk nummer 4 blz. en niets meer.
Vele biografen van Spanoghe beweren dat hij in November 1788 een Nederl. en een Fr. dagblad uitgaf. Tot die veronderstelling draagt niet weinig bij bovenvermelde aanhaling uit zijn *Verlost Nederland*: 'In de maend November 1788 gaf ik een berigt uyt...' Wij meenen de kwestie aldus te moeten beschouwen: Ofwel slaat: '... zoo in het Fransch als Nederduytsch' op het bericht, en dan bewijst niets dat Spanoghe zinnens was een Fransch dagblad uit te geven; ofwel had hij wel dit inzicht, maar vond geen voldoend aantal inschrijvers voor de Fransche courant. De tekst van het onder nr. 46 medegedeelde prospectus is duidelijk. 'le premier n^{o} sera délivré le premier de Juillet prochain.' Die eerste Juli kan alleen 1 Juli 1789 zijn. Zie bovendien de hieronder vermelde aanhaling der *Gaz. v. Antw.* van 9.1.1789.
Nu meenen wij, akkoord hierin met A. Warzée, tenminste voor wat betreft de Nederl. uitg., dat deze laatste niet in November 1788 verscheen, maar wel op 1 Januari 1789. Ziehier om welke reden: Het prospectus van de Fransche uitg. zegt: 'on s'abonne d'abord pour six mois, c'est-à-dire dès à présent jusqu'au nouvel an prochain.' Het prospectus van de Nederl. courant werd waarschijnlijk op dezelfde wijze opgevat; daarbij was het voor de Nederl. uitgaaf een begin, en moesten er inschrijvers gevonden worden. Ook doelt de tekst van het Verlost Nederland op het prospectus, niet op het verschijnen van het eerste nummer. De nummering van den *Dagelykschen Mercurius* zou dan loopen van 1 tot 156 ongeveer (1.1 tot 30.6.1789). Op 1 Juli 1789 geeft Spanoghe beide bladen uit, en begint de nummering van den Dagelykschen Mercurius opnieuw met 1, om voor beide couranten dezelfde nummering te hebben. In ieder geval verscheen op 9.1.1789 de Dagelykschen Mercurius reeds, en alleen, vermits de *Gaz. v. Antw.* van dien datum, waar zij een lijst publiceert van bladen, die in Spanoghe's Leescabinet te consulteeren zijn, alleen de Nederlandsche uitgave vermeldt in een in het Fransch opgesteld bericht.
A. Warzée, *Essai hist. et crit. sur les journaux belges,* Gent-Brussel, 1845, blz. 239, zegt dat de *Mercure journalier de l'Europe* begin 1789 opgericht werd, en in 't Fransch en in 't Vlaamsch was opgesteld.
Lod. Torfs, *Tijdmatig register der periodische drukpers van Antwerpen,* Antwerpen, 1873, blz. 5-6 vermeldt de twee bladen, zegt dat de *Dagelyksche Mercurius* de vertaling was van den *Mercure journalier*, en tezelfdertijd en met dezelfde stukken opgericht werd in November 1788. In Dec. 1789 werd de uitgave gestaakt met de plundering van de drukkerij van Spanoghe.
De Potter en Broeckaert, *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen*, 3^{e} reeks, deel I, Gent, 1877, Doel, blz. 36-46 melden

dat Spanoghe in November 1788 een bericht nopens de courant verspreidde, en dat de Stadsoverheid van Antwerpen, die de censuur over de nieuwsbladen uitoefende, dit bericht in beslag nam. Het aangekondigde blad verscheen echter weldra onder den titel *Mercure journalier de l'Europe* in 't Fransch, en in 't Vlaamsch onder dien van *Dagelyksche Europische Mercurius*, ‘by welke gelegenheid Spaenhoven zijnen naam veranderde in dien van Spanoghe’!
J. Staes, *De Belgische republiek van 1790...* Antwerpen, 1889, blz. 51-53 en 108 bericht dat Spanoghe in November 1788 de uitgave van den *Dagelykschen Mercurius* was begonnen, maar dat in December 1789 de persen door het grauw werden stuk geslagen, en de uitgave gestaakt werd. Hij voegt er bij dat Spanoghe schriftelijk had aangevraagd, dat er voor hem op het kasteel een voldoende plaats zou worden ingeruimd, ten einde hij er zijn blad, de Dagelyksche Mercurius, zou kunnen drukken. Aan dit verzoek kon, bij gebrek aan ruimte, niet worden voldaan (blz. 104).
J.-B. Vervliet in *Journaux et recueils périodiques* (Extrait des *Ephéméridophiles*), Brussel, 1891, vermeldt beide uitgaven, November 1788 - December 1789, de Mercurius zijnde de Vlaamsche uitg. van den Mercure journalier.
J. Olthoff, *De boekdrukkers... in Antwerpen*, Antwerpen, 1891, vermeldt den *Dagelykschen Mercurius*, waarvan de persen op 1 December 1789 aan stukken werden gebroken.

Vercoullie, in de *Biographie nationale*, Brussel, 1921-24, dl. 23, blz. 300-303, deelt mede dat Spanoghe gedurende ongeveer een jaar het tweetalig blad *Dagelyksche Europische Mercurius - Mercure journalier de l'Europe* uitgaf, en dat op 1 December 1789 zijn persen verbrijzeld werden. Een rekwest door hem naar Brussel gezonden op 2 April 1791 om de uitgaaf van den Mercurius te mogen hernemen, werd afgewezen.
F. Prims, *De katholieke dagbladpers te Antwerpen,* Antwerpen, 1935, blz. 13-15, vermeldt de twee nieuwsbladen, een in 't Vlaamsch en een in 't Fransch, *Dagelyksche Mercurius* en *Mercure journalier de l'Europe*, van November 1788 af tot 2 December 1789. Het rekwest van Spanoghe om het octrooi te bekomen dat toebehoort aan H.J. Van Soest en zijn *Gazette van Antwerpen*, wordt afgewezen. 'Spanoghe heeft dan een weekbladje uitgegeven Ontzeyde Brieven getiteld...' Niet na, maar wel vóór het rekwest is hij begonnen met de uitgaaf van de *'Levensbeschryving...'*
Amédée Arents in *Zestig! Gedenkboek ter eere van Hendrik van Tichelen,* Hoogstraten, 1943, bijdrage Antwerpsche nieuwsbladen en courantiers voor 1800, blz. 143-151, bericht: blz. 148: 'Van November 1788 af wordt de *Dagelykschen Europischen Mercurius* uitgegeven.' Blz. 149: 'Een Fransche uitgave verscheen onder den titel *Mercure journalier de l'Europe.'*
Hoe de vermelde boete van 100 Pattacons aan den markgraaf en de gevangenzetting van Spanoghe's vrouw te Leuven met den *Mercurius* verband houden begrijpen wij niet. De boete van Spanoghe heeft de H.A. Arents waarschijnlijk vernomen uit den *Mercurius* van 15.10.1789. die geen datum vermeldt, wel het feit dat zulks gebeurde op aanstichting van bisschop Wellens. Maar Wellens overleed toch op 30 Januari 1784? En Spanoghe voegt er zelfs bij dat hij van over (d.i. vóór) zeven jaar (d.i. in 1783), - 't jaar van de boete - met dezelfde gevoelens bezield was als deze waarmede hij heden - in 1789 - zyn Dagelykschen Mercurius schrijft. Voor de oorzaak van de boete, zie nr. 6 van de drukken. Zijn vrouw werd van het Antwerpsche kasteel in hechtenis naar Leuven gevoerd ('*Levensbeschryving...*', IV. Brief van eenen onzeydigen persoon, blz. 3) op 19 Maart 1790 (Van der Straelen, *Kronijk van Antwerpen*, 3e dl., blz. 209). Dan was er van den Mercurius allang geen sprake meer.
Op 24 September 1789 richt de stadsoverheid van Antwerpen een vertoog tot de regeering te Brussel, waarin zij er op wijst dat de vrees van de bevolking van Antwerpen nog aangroeit wegens de berichten die dagelijks verspreid worden door een nieuwsblad dat de genaamde Spanoghe drukt zonder eenige censuur. Hij neemt er geruchten in op die de geesten verontrusten en de verontwaardiging van iedereen opwekken. Daarom verzoekt de stadsoverheid Z. Ex. den Minister dit blad te doen verbieden, en tevens met alle mogelijke middelen te beletten dat de vreedzame burgers verontrust worden.
Op 3 October 1789 komt de stadsoverheid met een nieuw schrijven aan den minister hierop terug. Zij herinnert aan haar brief van den 24n September, waarbij zij Z. Ex. verzocht het dagblad te doen verbieden dat dagelijks in de stad door den boekhandelaar Spanoghe gedrukt en verkocht

wordt, aangezien de berichten die hij publiceert moeten beschouwd worden als private beschuldigingen en gemeene aanvallen, die de verontwaardiging van ieder bezadigd mensch opwekken, en die op den geest van 't volk den verderfelijksten invloed uitoefenen. Z. Ex. zal er zelf over oordeelen aan de hand van bijgevoegde nummers van 30 September en 2 October 1789 bij artikelen uit Antwerpen, uit 's-Gravenhage, en andere. De vreemde mogendheden worden er al evenmin in gespaard als lui van allerlei slag en stand, en de stadsoverheid kan alleen Z. Ex. haar verzoek herhalen om zoodra mogelijk dit blad te doen verbieden, dat evenzoo schadelijk is door zijn gevolgen als door de tweedracht die het aanwakkert. (Beide documenten, Antwerpen, Stadsarchief, verz. P.J. van Setter, V, nrs. 376 en 279).

De *Dagelyksche Mercurius* van 30 September 1789 is niet malsch voor 47 patriotten die te Lilloo aangehouden werden, [Zie V. d. Straelen, *Kronijk,* dl. III, blz. 93] en weet uit 's-Gravenhage te melden dat de Republiek en Pruisen het de patriotten eens zullen inpeperen. Dit wordt nu juist niet in vleiende termen voor die vreemde mogendheden gezegd, en daarop doelde waarschijnlijk het stadsbestuur. Dan meldde het nummer van 2 October 1789, blz. 318: ‘Den kok van den Koning van Pruyssen heeft ons zyn aenmerkingen in een deftige redenvoering, die hy met Caet Mossel, aen haer peperkoekkraem op de Uytrechtsche kermis gehouden heeft, over de tegenwoordige tydsomstandigheden en den toestand der Nederlandsche

provintien, toegezonden. Wy zullen ze met den eersten aen onse lezers mededeelen.' Verschenen in nrs. 83 en 89 van 7 en 14.10.1789, blz. 329-330 en 353-355: 'Staetkundige ontmoeting tusschen eenen Kok van Pruyssen, van der N...t en Kaet Mossel, staende in haer koek-kraem.'
De Fransche *Mercure journalier* van 30 September 1789, blz. 310, meldt uit Antwerpen dat de koppigheid om de betaling van den 20n penning en andere belastingen te weigeren, stilaan plaets maakt voor beter inzicht. Eenige rijken volgen het voorbeeld van vele abdijen, o.a. deze van St. Michiels, die zich aan het hoofd gesteld heeft van de betalers, zij het nu uit ijver of uit vrees.
Een Fransche *Mercure journalier* van 2 October 1789 hebben wij niet kunnen terugvinden.
Welke is nu de versie van Spanoghe?
In *Het verlost Nederland*, blz. 227, zegt hij: Ik vervolgde mijn nieuwsblad ijverig, en poogde het volk de valsche inzichten van de patriotten te doen begrijpen. De stadsoverheid, die gewaar werd dat de nieuwsbladen een grooten invloed op de gemoederen begonnen te krijgen, trachtte deze te doen verbieden; zij zond op volgentlijk haar beweerde klachten aan de regeering. Desaangaande onderricht wezende, heb ik niet alleen doen inzien, dat het verdichtsels waren, maar zelfs dat ze alleen met het inzicht gebeurden de patriotten te begunstigen en het volk geblinddoekt te houden.

Korten tijd nadien [d.i. op 21.7.1789] kwam er een bevel van de regeering, de accijns op het klein bier te ontlasten, maar hem op eenige andere zaken te stellen. De stadsregeering echter kon niets vinden waarop zij den accijns zou kunnen overbrengen, [vlg. brief aan den minister van 3.8.1789, stadsarch. Antw. Verz. P.J. Van Setter, dl. V, op dien datum] en van een welgemeenden maatregel van de regeering kwam wederom niets in huis. Ik drukte dan in mijn nieuwsblad, dat de ezeldrijver van den molenaar mij verscheidene middelen had opgegeven, die de stadsoverheid maar niet vinden kon. Dit gaf nogmaals aanleiding tot klachten aan de regeering, voorwendend nu dat ik den Paus bisschop van Rome genoemd had. Weeral mislukte dit, en nu noemde men mij een ketter, daar ik gezegd had dat er twee goden waren, de god der patriotten en de god der royalisten.
J.B. Van der Straelen was omtrent die klachten van het stadsbestuur wel ingelicht. (Zie 3e dl. van de *Kronijk*, blz. 113, Zondag 18 October 1789). Hij bericht dat Spanoghe zich niet schaamt de geestelijken publiek te beleedigen in zijn dagelijksch nieuwsblad dat hij opstelt, drukt en uitgeeft onder den naam van *Mercurius*, waarin hij op een schandelijke manier zoo tegen de geestelijken als tegen de patriotten en welpeinzende burgers schimpt en uitvalt. Ons magistraat heeft hierover onlangs tot Brussel klachten gedaan om die lasterschriften te beletten, hetgene door zoo vele plakkaten is verboden, doch hun moeite is vruchteloos geweest; hij daardoor dan gesterkt zijnde, is voortgegaan in zijn ondernemingen...

Een ander voorval met den *Mercurius* bericht het nr. 82 van dit blad, Maandag 5 October 1789, blz. 328 onder den titel: ‘Daed van Patriotische menschlievendheyd.’ Ziehier dit artikel:
‘Daer zyn geen bedenkelyke middels, die de kwaedaerdigheyd niet werkstellig maekt, om ons nieuwsblad haetelyk te maeken, en zelfs om het ten onder te brengen; ik weet tot nog toe niet welken eerlijken drukker onzen Mercurius nadrukt, egter is het zeker eenen, die door de Cabaal van den zoogenaemden regteren vleugel is omgekogt, om in den zelven de goede schriften uyt te laeten, en in de plaets hoonverwekkende en tegen de waerdigheyd van hooge personagiën sprekende er in te voegen als geschied is tegen zyn Hoogheyd den Prins van Oragnien, welke als dan op onzen naem naer Holland overgezonden worden. Wy ontkennen voor de gansche Wereld die schaudelyke nadruksels, en nemen den Hemel tot getuygen, dat wy geen het minsten deel in die straf-schuldige en verfoeylyke boosheyd hebben: ons nieuws bladers moeten voor ons spreken; dat men ze vrylyk leze, zoo als zy by ons uyt de pers komen, en er over oordeele. De waerheyd is noyt vermomt, vroeg of laet maekt zy den verleyder en kwaed spreker beschaemt. Vervolgendlyk verbinden wy ons plegtiglyk, om een premie van hondert kroonen [556, - fr.] te betaelen, aen den genen die ons zal kunnen overtuygen, dat ons nieuwsbladers oyt den stadhouder hebben beledigt en dat er nopens dien Prins iets in ons Nieuwsbladers gestelt is, het welk zig niet reeds in openbaere en geoorloofde nieuws papieren had laeten lezen. - Zegt het voorts.’ Het *Verlost Nederland* weet er het volgende over mede te deelen, blz. 228:
Daer naer in een samenspraek tusschen Kaet Mossel, den Kok van den Koning

van Pruysen enz., den aerd van Van der Noot, Van Eupen, de Pineau en hunnen verderen aenhang getoont hebbende, aen de Bevolking voorspellende hoe hy eenmael met de kas zoude opsteken, vond men de listen uyt, van, met er een op betrekkelyke letter, myn Nieuws-bladers naer te drukken en te vervalschen; namentlyk wisten zij er eenige lastertael tegen het Hof van Pruysen, of het huys van Oragnien in te voegen, die dan aen die Hoven wirden opgezonden, waer door zy zoo veel te weeg brogten, dat er eenen Bezonderen uyt den Haeg tot den Minister en den Kolonel Commandant, Dejardin, keurder myner nieuwsbladers, afgevoordert wird, die in de afspanning den Beer [aan de Meir] vernagtte; naer eenigen tyd daer over met den kolonel in gespreek geweest te zyn, vroeg dezen, of hy dan ook geen van die beweerde eerlooze Nieuws-bladers met zig had? De welke hy terstond toonde; den kolonel verzogt my tot hem in het gewezen klooster van ter Zieken te komen, en de gedrukte Nieuws-bladers mede te bringen, daer wy ze tegen elkaer overzagen, de neerdrukking, op mynen naem, even als de er valschelyk ingevoegde artykels opspeurden, en den zendeling tot zyn voldoening overtuygden.'

Deze twee versies komen niet met elkaar overeen. De daad van patriotsche menschlievendheid verscheen op 5 October, en kon niet handelen over den nadruk van een artikel - Kaet Mossel - waarvan het eerste deel op 7 October verscheen, de kwestie van de kas en Van der Noot eerst op 14 October.

Dan trachtte men de drukkersgasten van Spanoghe weg te trekken; hij dan, vreezende dat zij het werk zouden laten staan, plaatste een aankondiging in de Haarlemsche courant, tot het bekomen van gasten, zoodat hem drie Hollanders toekwamen, en de Mercurius ging zijn gang. Men bewerkte echter de inschrijvers, zoodat deze de bladen niet meer wilden lezen, en zelfs de ronddragers werden op straat met den dood bedreigd. Spanoghe zelf ontving dreigbrieven uit Geeraardsbergen, Lokeren, Gent, Lier, Leuven, enz. Aldus de versie in *Het verlost Nederland,* blz. 229.

Bij rekwest van 2 April 1791 zet Spanoghe aan de regeering uiteen, dat de uitgever van de *Gazette van Antwerpen,* [Van Soest] die 'ijverzuchtig was op zijn succes', door het Antwerpsch stadsbestuur de uitgave van zijn nieuwsblad deed verbieden, omdat hij geen toelating bezat; dat hij daarenboven tijdens de omwenteling aan vervolgingen blootgesteld was. Daarom verzoekt hij om het octrooi, dat Van Soest bezat voor de Gazette van Antwerpen, op hem over te dragen. Zijn verzoek werd afgewezen. (Rijksarchief, Conseil privé, bundel nr. 1009 F.) Aldus André Warzée in zijn *Essai hist. et crit. sur les journaux belges*, Gent-Brussel, 1845, blz. 239-240. Zie voor de volledige uiteenzetting van het geval, F. Donnet, *Un quart de siècle de censure,* in *Bullet. Acad. royale d'archéologie de Belgique,* 1907, blz. 359-361.

In de inleiding hebben wij erop gewezen dat Spanoghe zich vóór alles dichter voelde. Zelfs in den Mercurius moet hij zijn lier betokkelen - in dienst van de politiek. Nr. 87 van 12.10.1789 blz. 348 bevat eene klacht der patriotten (Miserere mei deus, 20 verzen), en nr. 92 van 17.10.1789 nogmaals eene klacht van dezelfden ('k ben ellendig en verstooten, 32

verzen). De samenspraak tusschen Kaat Mossel enz. (zie boven) is in rijm, 184 verzen! Waarschijnlijk zijn er nog wel verzen van hem in den Mercurius verschenen.

48. - Description / des principaux ouvrages de / peinture / et / sculpture; / actuellement existans / Dans les Eglises, Couvens, & lieux / Publics de la Ville d'Anvers, / Donné au jour pour l'utilité des Voyageurs, / nouvelle édition considérablement augmentée / & corrigée; on y a joint des départs de Voi- / tures, Barques Messagers, &c. & la demeure / des principaux Banquiers & Négocians / [Vignet] / A Anvers / Chez C.M. Spanoghe, Imprimeur-Li- / braire Longue-rue-neuve, / Au Cabinet Littéraire / 9,7 × 16,7; 107 blz. 1789?

Antwerpen, Stadsbibliotheek K. 34434. Prentenkabinet A. 643. Colophon blz. 107: C.M. Spanoghe, Imprimeur-Libraire, Longue rue Neuve, avertit qu'on trouve chez lui tout ce qu'il y a de nouveau, de précieux & de rare dans la Librairie, dont il débite le Catalogue imprimé d'une Centaine de pages; on trouve aussi chez lui de Papier a dessiner, & à écrire, de papier de poste, des plumes, cire d'Espagne, &c. il tient Cabinet Litteraire par abonnement tant pour les feuilles périodiques que pour la lecture des livres. Fin.

Herdruk van een uitgave van Gerardus Berbie; de 5e uitgave van Berbie (deze met 97 genummerde en 14 ongenummerde blz., Stadsbibliotheek Antw. K. 34433 bis) benadert het dichtst deze van Spanoghe. Eenige onbelangrijke verschillen: Zoo o.a. 'L'église des RR. PP. Minimes' (de uitg. van Spanoghe voegt bij: Les Vitres du Cloître sont fort bien peints par Diepenbeeck), 'La chambre des académistes' (Berbie voegt de namen der directeurs bij, hetgeen de uitg. van Spanoghe nalaat); Opsomming der private verzamelingen (de wijze van schikking verschilt in beide uitgaven; Berbie heeft meer: Jean Kerssemakers en Le Doe); bladwijzer van Berbie en privilegie van denzelfden - le 3 Juillet zonder jaartal - ontbreken bij Spanoghe.
Spanoghe voegt bij: Départ des Diligences et Voitures Publiques d'Anvers (blz. 98-100); Départ des Barques et Bateaux (blz. 101-102); Logement des voituriers et messagers Pour la destination des Pacquets & Lettres (blz. 102-105); Marchands des dentelles (blz. 106); Banquiers (blz. 106); Aankondiging (blz. 107).
De Fransche uitgave verschilt van de Nederlandsche.

49. - Den leyds-man / der / vremdelingen / door de stad / Antwerpen, / Vervattende een Beschryving der voornaeme / werken van Schilder-, Bouw- en Beeld- / houw-konst, nu ter tyd te bezigtigen in de / Kerken, Kloosters, en openbaere plaetzen / dezer Stad, waer agter gevoegt staen de / wooningen der voorname kant-comptoi- / ren, manufacturen en groote koop-lieden, / tot gemak van alle Reyzers. / Zynde tot heden toe op een zoo volmaekte / weyze niet uytgegeven. / Den prys is twaelf stuyvers / [Vignet] / t'Antwerpen, / By C.M. Spanoghe, Bok-drukker en / Verkooper in de Lange-nieuw-straet / 9,8 × 15,4; 112 blz. 1789?

Antwerpen, privaatbezit.
Colophon blz. 112: Men vind by C.M. Spanoghe Boek-drukker en verkooper in de lange Nieuw-straet alle nieuwe werken; even als al het gene dat kostbaer en raer is in den Boek-stiel, waer van men de Catalogue, groot omtrek 100 bladzeyden ten synen huyse kan bekomen; hij verkoopt ook teeken, post en schryf papier, Pennen lack enz. men heeft meynen huyse een Lees-kamer by abonnement zoo ten op-zigt der nieuws-bladers als van Boeken.
Herdruk van een uitgave van Gerardus Berbie. De uitgave van Berbie die het privilegie draagt van 3.2.1774, 110 genummerde en 5 ongenummerde blz. (Stadsbibl. Antw. K 23623) benadert het dichtst deze van Spanoghe. Eenige kleine verschillen in den tekst: bladwijzer van Berbie, privilegie van denzelfden - 3 Febr. 1774 voor 9 jaar - en 'lyste van de voôrnaemste schilderyen, de welke in deézen Boek gemeld staen van welkers de Printen hier te bekomen zyn' ontbreken.
Spanoghe voegt hij: 1o Beschryving der stad Antwerpen, en van des zelfs byzonderheden (blz. 1); (deze eindigt met een beschijving der architectuur van O.L. Vrouwekerk, hetgeen bij de uitgave van Berbie na de beschrijving der versiering van de kerk komt); 2o Het vertrek der diligencies, enz. (zie

n^{r} 48). Onder de bankiers vermeldt de Nederl. uitg. niet: Hellin, Meir; zij drukt de private kabinetten van schilderijen na de logementen der voerlieden.
De Nederlandsche uitgave verschilt van de Fransche.

D. Te Brussel uitgegeven tijdens het tweede herstel van het Oostenrijksch bewind.

1793.

50. - Déscription [sic] / historique / et / géographique / des XVII. Provinces Belgiques & de / la Principauté de Liège. / Ouvrage très-instructif aux Etrangers, aux / militaires & aux Habitants, qui desi- / rent acquerir une connaissance exacte de / leur Patrie; orné d'une Carte générale des / XVII Provinces & d'un grand nombre de / plans topographiques des principales villes du / Pays, sur tout de celles qui sont aujourd'hui le / théatre de la guerre Divisé en II Volumes, rédigé sur plusieurs / excellents ouvrages & augmenté des événe- / ments jusqu'à ce jour par C.M. Spa-

noghe. / Directeur de l'Imprimerie Royale & du Lotto. / Tome premier / [Vignet] / A Bruxelles, / Et se trouve chez tous les Libraires des / Pays-Bas 1793 / 12 × 18. 1 dl. 1198 blz. Geen kaarten noch plans.

Wij hebben geraadpleegd ex. A 2604 van de bibliotheek der Universiteit te Gent. Dit ex. breekt af op blz. 1198, te midden van de beschijving der stad Vlissingen (Chap. XXII, art. V & VI):... Le Comte de Boussu l'acheta pour 152.000 florins; mais le... Ontbreken blz. 1079 tot 1150 en 1163 tot 1186. Een vroeger bezitter schreef op het boek: 'Cet exemplaire est le plus complet qui existe de ce livre qui fut saisi avant que l'impression en eût été terminé.' Ex-libris F.V.D.H. [Ferd. van der Haeghen?].
Ex. V.H. 25817 en 30693 der Kon. Bibl. te Brussel breken af op blz. 1078.

Divisé en II volumes? Onderaan de blz. werd tot en op blz. 647 gedrukt: tome Iii, voor katern blz. 647-658. Op blz. 659 staat onderaan alleen Kkk zonder vermelding van tome... Blz. 658 eindigt niet met een hoofdstuk; de tekst loopt door:... Ce fut pour cette raison, en blz. 659 drukt voort: que les Tournaisiens... Op de volgende karternen komt tome... ook niet meer voor (blz. 1191: Hhhh3).
'Rédigé sur plusieurs excellents ouvrages & augmenté des événements jusqu'à ce jour.' Het laatste is juist, het eerste niet. Spanoghe heeft gewoonweg de tekst van zijn 7e uitg. der *Délices des Pays-Bas* van het jaar 1786 herdrukt, en hem aangevuld met de gebeurtenissen tot 1793, ook hier en daar een lichte wijziging aangebracht. Zoo drukt b.v. de *Délices* op blz. 161 van dl. 1 voor Brussel: il y a sept grandes places, en de Déscription op blz. 130: il y a dix grandes places. Megen, Ravenstein en Boxmeer (zie n^{r} 34) worden ook opgenomen. De gebeurtenissen sedert 1789 worden voornamelijk behandeld in de Déscription de la Belgique, blz. 62 en vlg,, en in de beschrijvingen van Brussel, blz. 151 en vlg., Antwerpen, blz. 190 en vlg., en Kortrijk, blz. 527. Zoo werden dan de eerste vier dln. der *Délices* na elkaar in 1 dl. afgedrukt. Op blz 1067 van dit dl. begint het afdrukken van het 5e dl. der *Délices* met de stad Delft. Zooals boven aangeduid ontbreken aan het geraadpleegde ex. blz. 1079 tot 1150, hetgeen overeenstemt met blz. 17 tot 111 van dl. 5 der *Délices,* en blz. 1163 tot 1186, hetgeen met blz. 125 tot 154 van dit dl. overeenkomt. De Déscription eindigt met blz. 1198 hetgeen overeenstemt met blz. 168 van dl. 5 der *Délices,* zoodat blz. 169 tot 319 der *Délices* niet afgedrukt werden; er is ook geen inhoudstafel.
Dit werk moet gedateerd worden na 24 Maart 1793. Op dien datum trokken de Franschen uit Brussel af, en kwamen de Oostenrijkers terug, en het is onder het Oostenrijksch bewind dat Spanoghe de *Déscription* uitgaf, zooals blijkt uit volgende aanhaling van dit werk, blz. 78:... mais François, l'Empereur regnant, notre auguste Maître, sera reconnu par l'univers entier pour le plus grand des Monarques; son Ministre aux Pays-Bas, Son Excellence le Comte de Metternich pour le plus habile reconciliateur, pour le bienfaiteur du Peuple Belgique, & Son Excellence le Comte de

Trauttmansdorff, qui se voit revêtu de la dignité de Chancelier d'Etat au département des Pays-Bas, pour le plus grand politique, le personnage le plus clairvoiant, destiné à affermir, par ses lumieres & ses conseils, le bonheur & la prospérité de la Nation Belgique; c'est le voeu de tout honnête homme! Ten andere, op blz. 151, bij de beschrijving van Brussel, zegt hij:... ceux-ci [= les Autrichiens) la reprirent, [= la ville de Bruxelles] après les défaites de l'armée Française à Aldenhoven, Dormael & Pellenberg, le 24 Mars 1793.
Vercoullie (*Biogr. nat.,* art. Spanoghe) zegt: Dès l'établissement du régime français, il [= Spanoghe] fut directeur de l'Imprimerie royale et du Lotto à Bruxelles. Onjuist; vooreerst een paar datums aanteekenen: 14.11.1792, eerste intrede der Franschen te Brussel, en zij blijven er tot 24 Maart 1793, dus iets meer dan vier maand. Dan komen de Oostenrijkers terug, die er tot 9 Juli 1794 blijven, wanneer de Franschen er voor de tweede maal en tot aan den slag van Waterloo in 1815 blijven. Onder een Fransch republikeinsch bewind directeur van een imprimerie royale, doet al nadenken. En wij meenen ook niet dat Spanoghe tijdens den eersten inval der Franschen tot dien post geroepen werd, laat de drukkerij dan nog een anderen naam gekregen hebben. De ‘lotto’ werd te Brussel ingericht op 14.9.1760, onder Maria-Theresia, naar het voorbeeld van deze van Genua, en werd heringericht bij decreet van het uitvoerend directorium van 17 Vendémiaire jaar VI (8 Oct. 1797) (Cf. J. Gautier, *Le*

nouveau conducteur dans Bruxelles et ses environs, 3e éd. Brussel 1830, blz. 116-117). Ze was dus door de Franschen afgeschaft geweest. Daarbij droeg Spanoghe de Franschen in 't geheel geen goed hart toe - of deed ten minste zoo - toen hij zijn Déscription drukte. Bewijzen: Blz. 75 van dit boek: Mais les Vandernootistes ou Patriotes, virent bientôt changer leur joie en désespoir; les Français soutinrent le parti Démocratique, & dans un moment ceux qui les avaient reçu à bras ouverts les détestoient au fond de leur âme. Pendant les cinq mois qu'ils [= les Français; hij doelt dus op den eersten inval der Franschen] y séjournèrent à peu près, ils ont guéri la Nation Belgique de la contagion qui l'affligeoit; ils reconnurent leur tôrt en voulant se soustraire à l'obéissance légitime de la Maison d'Autriche, & ce Souverain, si détestable à leurs idées, devint tout à coup l'objet de leur désir, soit par un amour sincère, soit pour être délivré, par ses forces, de l'esclavage anarchique de cette Nation farouche & Barbare. En blz. 77:... Ce n'étoit plus avec dédain qu'on accueillit la Troupe Impériale, on ne lui donna plus ces noms odieux, le peuple étoit devenu plus clairvoiant, & ceux qui l'avoient peut-être animé n'avoient plus les mêmes intérets, voiant que toutes les puissances de l'Europe se déclaroient contre cette Nation, qui avoit impitoyablement fait périr son Roi sur l'échafaut, le 21 Janvier 1793.

De lof, die Spanoghe de Oostenrijkers toezwaait (blz. 78 der Déscription, zie boven), zal wel ingegeven geweest zijn door dankbaarheid voor de betrekking die ze hem bezorgden, nl. het directeurschap van de koninklijke drukkerij en van de loterij. Om een betrekking had hij immers verzocht bij smeekschrift van 15 Augustus 1791, afgedrukt op blz. 275 van *Het Verlost Nederland.*

Waarom werd dan de *Déscription* in beslag genomen? Verder archiefonderzoek zal dit misschien opklaren. Wij wagen een veronderstelling. Na den dood van Jozef II stuurde de Oostenrijksche regeering aan op goede betrekkingen met de Belgische kerk, en nu drukte Spanoghe in de *Déscription* op blz. 68 tot 72 een lijst af van geestelijken die zich aan het hoofd der patriotten hadden gesteld. Bijna vijf volle blz. namen! Van kerkelijke zijde zal hiertegen wel protest geuit zijn, en de regeering zal, om wrijving te vermijden, de uitgave eenvoudig verboden hebben.

Veilingscatalogussen: van Hulthem, Gent 1836-37, nrs 25817 en 30693 (waarin aangeduid dat het ex. afbreekt op blz. 1078; beide ex. nu te Brussel, Kon. Bibl., signatuur V.H. onder dezelfde nrs); L. Deroovere de Roosemeersch, Brussel, 15.12.1845 en vlg., nr 347 (eindigt ook blz. 1078).

(wordt vervolgd).

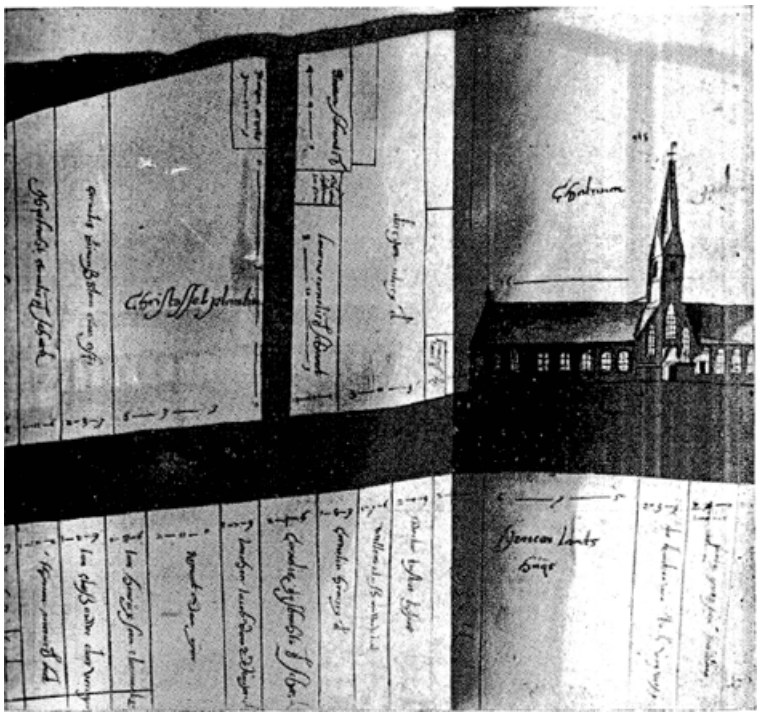

Afb. 1. Fragment uit het *Caertboek* van Salomon Davidson Dulmanhorst (1583).

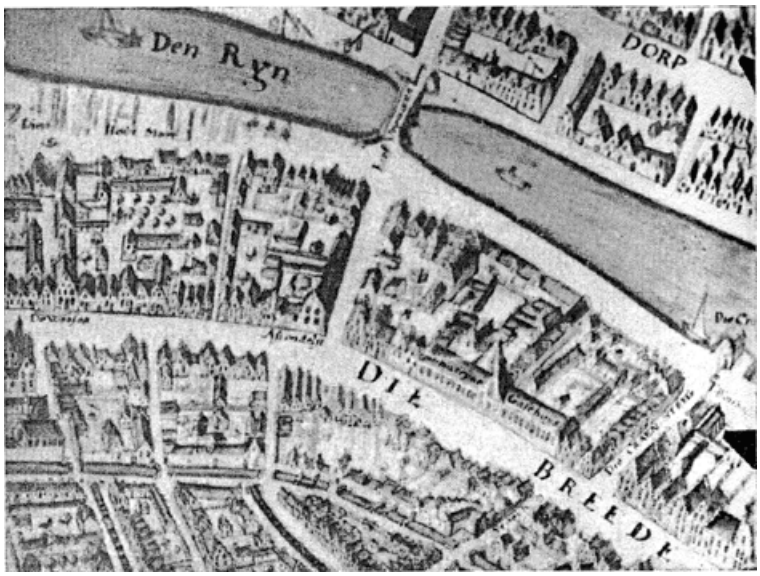

Afb. 2. Fragment van de kaart van Van der Werve (1578).

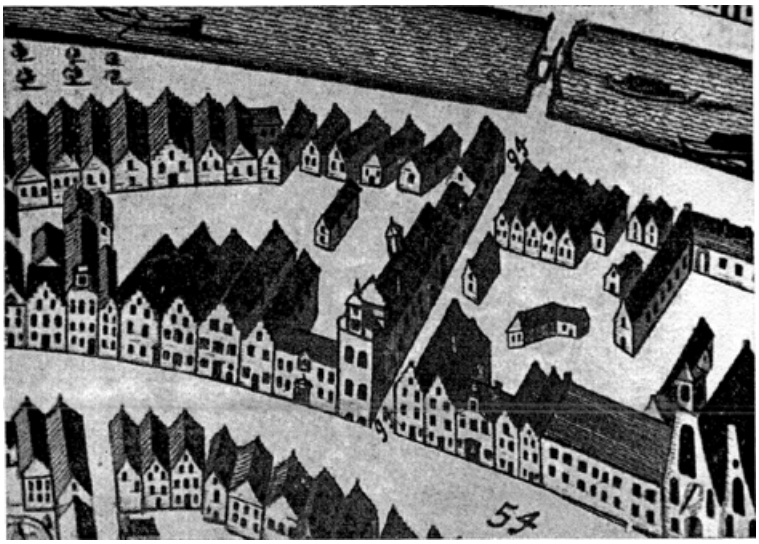

Afb. 3. Fragment van de kaart genaamd ‘de groote Hagen’ (1670).

Afb. 4. De Sociëteit Minerva omstreeks 1870.

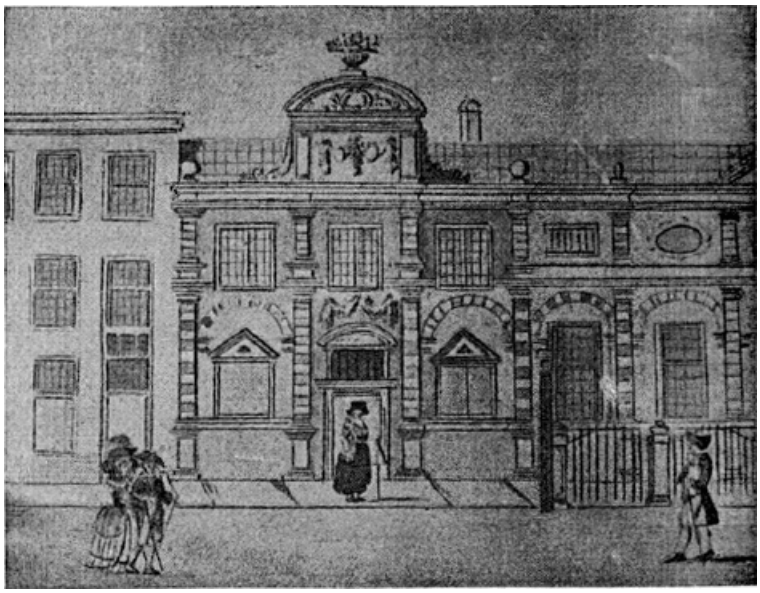

Afb. 5. Teekening van het H. Geesthofje in 1787.

Het huis Plantijn te Leiden
door Dr A.J. Sormani

Mijn kort geleden overleden stadgenoot, de architect H.J. Jesse, schreef in 1934 een artikel in dit tijdschrift (Jrg. XII, blz. 110-120) over het huis van Plantijn te Leiden en het latere H. Geest Hofje.

Hij vertelt daarin, dat van 1692 tot 1850 het H. Geest Hofje in dit huis gevestigd was en geeft eenige afbeeldingen van dit Hofje.

Tot voor korten tijd was ik rentmeester van dit Hofje, dat voor ruim 90 jaar verplaatst is naar het Rapenburg - hoek Doezastraat, alhier. De plaats, waar vroeger het Hofje ruim anderhalve eeuw gevestigd was, heeft steeds mijn belangstelling gehad en zoodoende kwam ik in aanraking met haar bewoners.

Deze plek, zoo rijk aan historie, was gelegen aan de Breestraat, op den hoek van de Vrouwensteeg, in het begin der 16e eeuw Heer Alewijnsteghe geheeten. Er stonden oudtijds 3 perceelen. Volgens het bevolkingsregister van 1581: 'Beschrijving van alle de poorters ende inwoonders deser stad Leyden, gedaen inde Maent Septembris anno 1581 folio 35 recto' komen voor vanaf den hoek der Vrouwensteeg:

I. Jonkfrouwe Diewer van der Laen, Wede. van Jonckheer Heijndrick van Assendelft. Hilleke van Montfoort, haer dienstmeyt.

hiernaast:

II. Cornelis Corn. Pot, timmerman.

hiernaast:

III. Gijsbert Corn. Schaeck, laekenbereyder.

* *

I. Hier stond het woonhuis van Plantijn en later van Sprongh. Over dit huis vinden we het volgende:

Op de kaart van Hans Liefrinck van 1578, in 1744 door Jacob van Werve gecopiëerd, thans in de Lakenhal, wordt het 'Huis Assendelft' genoemd.

In de rek. van Hendrick van Brouchoven van 1568, folio 30, treft men de volgende post aan, die de oudste vermelding van het huis is:

Aen de Bredestraet, omtrent het noorteynde op den Houck in ende omtrent Heer Aelwijns Steghe, nu genaemt Onser Lieven Vrouwen Steghe:

Item van joncheer Henrick van Assendelft van de pacht van ij £ VI den. staende in drie parten op zijne Huysinge ende drie gelegen op den noort-westhouc van de voorschreven steghe te weten XII sch. op ten houc iij sch. VI den. op terve besijden thuys ende xxv st. op een huis in de steghe verschenen Ao. LXviij en is bij desen rendant niet ontfangen nier genoten bij de voors. Cornelis Meeszn. ende oversulcx bij hem gerespondeert in zijn voors Laetste Rekeninghe fo. xxxij verso.

De weduwe Assendelft verkocht 3 Nov. 1582 dit huis aan Plantijn, den beroemden Antwerpschen drukker, die ongeveer in die jaren naar Leiden kwam en even later er zich vestigde:

Op den derden November 1582, zijn voor ons schepenen enz. aldaer overcomen, ‘respective gecomen en verscheenen Joncver Diewer van der Laen, wede. wijlen Joncheer Henricus van Assendelft voor haer zelven ende als moeder ende voochdesse van haer kinderen daer vooren zij haer mets desen starc maect in desen vergeselschapt met Joncheer Johan Engenieuwlandt haer schoonzoon ende gecoeren voocht in dese zaecke Ende bekenne mets desen vercocht te hebben aen Sr. Christoffer Plantijn zeeckere huysinge ende erve staende ende gelegen binnen der voorschreven Stad Leyden aende Breedestraete op ten houc van de Vrouwensteege met twee huyskens ende haeren erven daer achter aen gelegen (die hij beyde eerst meye toecomende zal aenvaerden)... etc.’

Het Caertboek van Salomon Davidson Dulmanhorst vermeldt in 1583 Plantijn als eigenaar, gelijk blijkt uit de reproductie. (Afb. 1).

De volgende overdrachten komen voor in het bonboek Gasthuis vierendeel pag. 269:

Hoek Breestraat-Vrouwensteeg.

De erfgenamen van Mr. François Raphelingii.
bij de erfen. verkoft aan jofr. van Duvelandt wedue wijlen de Heer Dirck van der Nath met twee pachten mitten houde. deene van II ponde 111 schell. Hollants payement aencomende Martijns Capellerie in de Vrouwenkerke ende de ander van XL st. en halve sjrs aencomende de Heer van Poelgeest voor XVI M. II C gl. te betalen III M gereet ende III C gl. sjrs meye 1627. Siet aengaende den uytstek deser huysinge in de Vrouwensteech t privilegeboek E fol. 96 en 98.

Is bij Nicolaas van Campen Rentmr., als speciale procuratie hebbende van den Ed. Heer Hendrik v. Mervert, Heere tot Cassent etc. en Vrouwe Elisabeth van de Nath, echteluyden, welke Elisabeth een dochter en mede-erfgename is van wijlen den Heer Jonkhr. Corn v.d. Nath, Heer van 's-Gravenambacht, die in zijn leven een zoon en medeërfgenaam was van de Ed. Vrouwe Johanna van Duivelande, in haar leven, werd van Jonkhr. Dirck v.d. Nath 5.6.1666 verkoft aan Thyman Sprong, belast met de voors. pachten, bovendien voor XXI M gereet gelt.

Scheiding onder de hand 25.2.1670 tusschen Corn. Sprong en Jacobus Sprong gebroeders, aan Corn. Sprong volgens extr. autentik geextraheerd bij notaris Johannes Swanenburg, overgelevert den 29.3.1706.

Daarna verkocht aan Johan v.d. Berg, oud-burgemeester, in 1712 voor f. 7500.

een gedeelte van de plaatse, lang 65 en breed 11 voeten, genomen van het navolgende huis is bij Mr. Albert van Velde, last en procuratie hebbende van Mr. Jacob en Laurens van Ravesteyn, als ex. vh. testament van Sprong verkocht aan Mr. Johan v.d. Berg, Regeerend burgemeester, vrij van ord. en extra-ord. verponding, die verkoopers aan het selve huis houdende zijn om 100 gld. gereed geld 9.10.1719.

de executeurs van v.d. Berg verkochten het huis aan Jacob de Wetsteyn voor 18.000 guldens gereed geld 8.5.1756.

Rudolf de Wetsteyn erft dit huis 30 Juni 1788.

Mr Willem Jacob van Noort koopt het 24.4.1807 met een ander huis voor f. 17.000. -.

Met dezen verkoop eindigt het bonboek.

Daarna werd het bewoond door Prins Frederik der Nederlanden.

Na zijn vertrek werd het gekocht door Mr. Daniël van Halteren, President van de Rechtbank te Leiden. Diens weduwe verkocht het aan S.B. Bose, die het tot studenten-sociëteit inrichtte (Ao. 1844), hetgeen het momenteel nog is, na een algeheele vernieuwing in 1875, waarbij toen ook de grond van de beide hieronder volgende huizen getrokken werd.

* *

II. Hiernaast een gebouw, dat oorspronkelijk woonhuis was van Cornelis Corn. Pot, timmerman (Bevolkingsregister 1581).

Volgens Dulmanhorst was het in 1583 van Corn. Simon Stam cum Sociis.

Cornelis Simon Stam ende Louris Cornelis Schenaert hebben dit huys verkoft jegens de ergen. van Corn. Corn. zn. Pot mit VI st. mitten houde aencomende de grafelijkheyt staende op het voorhuys ende xxxvi st. mitten houde op het achterhuys aencomende der huysarmen om XIII C gulden te betalen gereit C gl. ende voorts jaerlicx II C. gl. jr. Meye 1584.

Is bij Lauris Schenaert Jacob Cornelis v. Berckel ende Sannetge wedue van Tomas Govert Hindricx voor d'eene helft en Sannetge Corn. dr. weduwe van Corn. Symons Stam voor d'andere helft verkoft aan Mr. François Raphelingius, belast als boven om IIII M. 1 C gl. te betalen Meye 93 VI C gl. ende voorts jaerlicx III C gl. (22.4.1593). Is bij de erfgenaemen van Raphelingii verkoft aan Robbert Hennebo Stametdrapier (9.3.1602) belast met II st. pacht om Rtrs.

Op ten 13-12-1667 is alhier vertoont en overgelevert copie van seeckere codicillaire dispositie op ten 16-3-1659 verleden voor den nots. Willem van Vredenburg en seeckere getuygen bij Jannetge de Pla wedue van Hr. Robbert Hennebo, bij dewelcke sij begeert dat dese huysinge aengecomen en behouden zal werden bij haar soon Robbert Henneboo mits voldoende aen haere twee soonen elc III M gl. gelijck mede ten selven dage alhier overgelevert is seeckere liquidatie geteykent bij Jan Henneboo Maria de Ruysschere wede van Robbert Hennebo Abraham Hennebo gedateerd den 25-6-1666 en geauthetiseert bij den not. Outerman op ten 30-11-1667 bij welcke verclaert wert dat zij mit malcanderen zijn geliquideert van alle t gunt sij onder en van malcanderen uytstaende hebben gehad mit quijtinge vant gunt yder op malcanderen heeft te pretendeeren.

18-4-1670. Is met het volgende eene huisinge zijnde mit een huys hier achter aen op den Rijn bij Johanna Hennebo, cum Sociis Kinderen en erfgenamen van Za. Maria de Ruysschere, in haer leven wedue ende boedelhoudster van Za. Robbert Henneboo, verkoft aan Cornelius Sprong bel. met de bovenstaende pacht en thuys op den Rijn mit II pont comans payemente sjrs en van VI st. sjairs, beyde pachten mitten hande aencomende de huyssittenen bovendien om XI M VIII C LXV gl. gereet gelden.

hieraan genomen een gedeelte van de plaats langh 65 en breet omtrent 11 voeten aen het voorgaende partije doer mede vergroot en op het selet gebracht als aldaer breeder staet geëxtendeert.

* *

III. Gijsbert Cornelisz Schaec zien huys.

is mittet naeste hieraen verbonden bij Gijsbert Corneliszn Schaeck vercoft aen Dirck Jans Bout (8-3-1590) vrij sonder lasten om XVIII C gl. te betaelen Meye 90 om II C gl. ende voorts Jaerlicx om V C gl.

is mittet naest volgende bij Dirck Jan Bout bij zangelinge opgedragen en verkoft aen Grietie Joostendr. wede van Adriaen Willemsz Warmont om haer huys opt Steenschuyr omtrent de Saayloeyhalle (20-2-1609).

is bij de ergenaemen van Grietien Joostendr. Warmont voorb. verkoft aen Robbert Hennebo stametdrapier (5-3-1618).

dese huisinge is met het voorgaande één.

* * *

De hierboven genoemde Gijsbert Corn. Schaeck, laekenbereider genaamd, is de man, die in 1574 bij het ontzet van Leiden de pot met hutspot vond in de Lammeschans op de 3-Octobermorgen. In de Lakenhal staat deze pot met het bekende vers:

‘Den prys komt God,
Die door Boisot
Leyden verlost heeft
en Schaeck dees pot
In Lammen tot
teecken met cost geeft’

Nog steeds eet sedertdien ieder goed Leidenaar op 3 October, den datum van Leidens ontzet, hutspot.

Cornelis Sprong woonde in het hierboven eerstgemelde huis, oudtijds genaamd het ‘Huis Assendelft’, waar een eeuw tevoren Plantijn woonde. Een afbeelding van dit huis is niet bewaard gebleven. Toch kunnen wij nog vrij nauwkeurig nagaan, hoe het er uitzag. Immers de kaart van van der Werve achter in het werk van Pleyte, die Dulmanhorst opnieuw uitgaf, geeft een goed beeld van dit huis (Afb. 2). Een andere kaart, nl. die van Hagen, de zg. groote Hagen, van 1670, is nog duidelijker (Afb. 3).

Het moet wel een groot huis geweest zijn, immers in den inventaris van de nalatenschap van Sprong dd. 18 Febr. 1706 opgemaakt ten overstaan van notaris Swanenburg (Gem. Archief Leiden) vinden we vermeld de navolgende kamers, zooals het ook wel was ten tijde van Plantijn:

Een garderobetie, een andere kamer, t groene salet.

Boven de witte kamer, een nonnekamertje, een portaal, de Blauwe kamer, een Kerkekamer, een overloop, een klei groen kamertje, een kleersolder, t groote salet, een boven comptoyr, de blauwe zaal, de eetzaal, de garderobe, slaapkamer, en kinderkamertie, boven de appelkelder, de bottelerye, keuken, een kelder, een wynkelder, paardestal, koetshuis.

Dit is echter niet het gebouw, waarin de studentensociëteit Minerva voor de verbouwing van 1875 gevestigd was. Dit huis moet in de eerste helft van de 18^{e} eeuw gebouwd zijn. Het jaar is niet precies aan te geven, maar er zijn toch duidelijke aanwijzingen. Afb. 4 toont de Sociëteit Minerva omstreeks 1870.

Joh. v.d. Berg, oud-Burgemeester van Leiden, kocht het perceel uit de nalatenschap van Sprong in 1712 voor f. 7500. -, terwijl zijn erven het in 1756 verkochten voor f. 18.000. -. Vermoedelijk is het dus door v.d. Berg verbouwd.

Keeren we nu terug naar de beide andere perceelen, die naar in 1618 vermeld staat, tot één gebouw vereenigd waren.

Sprong bepaalde in zijn testament van 19 December 1690:

Wille ende begere dat mijn huis op de Breedestraat binnen de stad Leiden, daar de Heilige Geest boven in de gevel staat, naest mijn groote huis, waer in ik self woon, nae mijn overlijde altoos sal werden bewoont bij seven oude vrouwspersonen, sijnde weduwen ofte vrijsters ende oud boven de vijftich jaeren.

Een gedeelte van dit huis ziet er op oude kaarten uit als een poortgebouw en wordt door latere schrijvers meermalen zoo genoemd. Ik waag het te betwijfelen, of dit juist is. Hetgeen de Heer Jesse zegt in zijn artikel, dat de 7 boogen overeenkomen met 7 kamers is zeker niet juist. Immers, als het geheele gebouw Hofje was, dan zou

het op de oude teekeningen van 1787 (Afb. 5) vermoedelijk ook wel in zijn geheel voorkomen, maar ook de indeeling van het gebouw, voor zoover mij die bekend is geworden uit mededeelingen van personen, die het nog gekend hebben, wijst er op, dat er meer dan 2 personen in het gedeelte, voorkomende op de afbeelding van 1787, gewoond hebben.

De Heer Jesse maakt in zijn artikel wèl het onderscheid tusschen beide gebouwen en verhaalt, dat Plantijn in het 'Huis Assendelft' woonde, doch vergist zich, als hij later de afbeelding van het H. Geesthofje weergeeft en daarbij vermeldt, dat

Plantijn hierin woonde. Uit het bovenstaande volgt dat Plantijn in het 'Huis Assendelft' woonde en het H. Geesthofje het huis daarnaast was. Raphelingius kocht eerst in 1593 het perceel naast het 'Huis Assendelft' en het H. Geesthofje heeft dus niets met Plantijn te maken. Raphelingius is slechts eenigen tijd eigenaar geweest van dit gebouw.

Het gaat buiten het bestek van dit artikel dieper in te gaan op het verblijf van Plantijn te Leiden, doch een tweetal feiten zijn het vermelden waard, omdat zij doen zien, dat Plantijn spoedig ingeburgerd was te Leiden. Of hij hier het burgerrecht verwierf, is mij niet bekend. In ieder geval komt hij niet voor in de registers van personen, die het burgerrecht van de stad verwierven, maar als Jan van Beerendrecht, de bonmeester van het Gasthuisvierendeel, de buurt, waar Plantijn woonde, overleden was, maakten de bonmeesters(1) een voordracht op, voor diens opvolger en boden die aan Burgemeesters aan. Deze moesten dan uit dit viertal één benoemen. Eén van het viertal was Plantijn. Wèl kozen op 3 Januari 1584 Burgemeesters Jacob van Noort, blijkens het vermelde in het gerechtsdagboek op dien datum, doch het feit, dat Plantijn op deze voordracht voorkwam, bewijst dat hij tot de aanzienlijken in het bon behoorde.

Franciscus Dusseldorp, tijdgenoot van Plantijn, oorspronkelijk advocaat en later priester, Leidenaar van geboorte, vermeldt in zijn dagboek, in 1878 door Prof. Fruin uitgegeven bij Nijhoff (pag. 227), het overlijden van Plantijn:

Moritur hoc anno Antwerpiae calendis Maii etatis suae anno 75 Christophorus Plantinus typographus notissimus.

Het is mij een genoegen aan het verzoek van den ijverigen conservator van het museum Plantin-Moretus te kunnen voldoen, om mijn onderzoek te publiceeren in dit tijdschrift en een steentje te kunnen bijdragen tot de levensgeschiedenis van dezen beroemden Franschman, die door zijn levensgang zulk een internationale figuur geworden is, zoodat èn België èn Nederland trotsch op hem mogen zijn.

Leiden, Augustus 1943.

(1) Bonmeesteren, later buurtcommissarissen genaamd, zijn personen, met eenig toezicht in een buurt belast.

Enkele biografische bizonderheden over Peeter Sterlincx door Dr E. van Autenboer

De dichtende schoolmeester P. Sterlincx schijnt de laatste tijden terug in het licht der belangstelling te staan[1]. Spijtig genoeg zijn levensbizonderheden over den samensteller der *Diversche Refereynen ende Liedekens* slechts schaars bekend, zooals prof. dr R. Foncke terecht aanstipt[2]. Daarom vinden we het niet ongepast enkele nadere bizonderheden te publiceeren over het verblijf van dezen dichter te Mechelen: alhoewel al het hieronder aangehaalde niet geheel nieuw is, dan bevestigt het toch datgene wat tot nog toe slechts werd vermoed.

P. Sterlincx vestigde zich te Mechelen in de hoedanigheid van schoolmeester, en beter bepaald als Fransch schoolmeester, wat hij ook te Delft was geweest. Dit blijkt uit de rekeningen der applicabele goederen:

'Item betaelt mr Peeter sterlincx franchoys schoelmeestere ende leesmeestere deser stede voor een jaer gaigen verschenen 1e meert LXXXII volgens de ordonnantie ende quittantie de somme van 1e gulden'[3].

De rekeningen van het volgende jaar vermelden eveneens het betalen van 100 gulden jaarloon aan mr Peeter Steerlincx, loon dat liep tot 1 Maart 1583[4]. In de volgende rekeningen wordt hij in bovengenoemde hoedanigheid niet meer aangehaald.

Een schoolmeester was in de 16e eeuw wel een voornaam persoon en vooral een schoolmeester die Fransch en Nederlandsch kende. Het magistraat van Mechelen deed dan ook beroep op de talenkennis van P. Sterlincx 'voer tschryven, translateren sekere instructie, ordinantie van vrouw marie gouvernante gemaect op redressement vander tresorye', een vertaling waarvoor hem 5 gulden werden uitgekeerd[5].

Naast de bevestiging dus dat P. Sterlincx te Mechelen de kinderen onderwees, brengen de rekeningen der applicabele goederen ons een nieuw gegeven over onzen dichter: hij fungeerde als leesmeester der Calvinisten. Hiervoor past een woordje uitleg.

De Calvinisten, die in 1580 de aartsbisschoppelijke stad Mechelen hadden veroverd, verboden na enkele maanden de uitoefening van den Roomsch-Katholieken eeredienst. Slechts het verkondigen van de Hervormde leer was toegelaten. Drie aangeslagen kerken werden gebruikt als tempels: de kerken van St Rombouts en van O.L. Vrouw over de Dijle voor de 'duytsche gemeente' en de nu verdwenen St Pieterskerk voor de 'walssche gemeente'. Het is zeer waarschijnlijk dat P. Sterlincx voor beide gemeenten als leesmeester optrad. Waarom? Na 1 Maart 1583

(1) A. VAN ELSLANDER, *De Refreinbundel van Peeter Sterlincx (1582)* in *De Gulden Passer*, nieuwe reeks, 21e jrg., Antwerpen, 1943, bl. 89-101.
(2) R. FONCKE, *Nog 't een en ander bij de 'Refereinenbundel door Peeter Steriincx'* in *De Gulden Passer*, nieuwe reeks, 21e jrg., Antwerpen, 1943, bl. 308-309.
(3) Arch. Kapittel St. Rombouts, *Rekeningen der applicabele geestelijke goederen,* 1581-82, fol. 62.
(4) Arch. Kapittel, *Rek. der applic geest. goederen,* 1582-83, fol. 109.
(5) Arch. der stad Mechelen, *Stadsrekeningen,* 1580-81, fol. 91.

vinden we dat een zekere Cornelis van den Eede 51 g. 13 st. krijgt ‘van zynen verdienden loon van te lesen in de kercken Rumoldi, Petri ende Marie’[6]. Bovendien krijgt dezelfde C. van den Eede nog een jaargeld van 49 g. 8 st. - salaris dat liep tot 1 Maart 1584 - als leesmeester ‘in de duytsche kercke’[7], een functie die hij daarna nog bekleedde[8]. Steunend op bovenstaande gegevens meenen we te mogen vooropzetten dat C. van den Eede onzen schoolmeester als leesmeester in de beide gemeenten heeft opgevolgd. P. Sterlincx fungeerde dus als leesmeester zoowel van de ‘duytsche’ als van de ‘walsche’ gemeente. Wordt hij trouwens niet vermeld als ‘leesmeester deser stede’, hetgeen een tweeden leesmeester schijnt uit te sluiten? Indien deze er werkelijk zou geweest zijn, dan hadden we hem in de rekeningen van de applicabele goederen moeten terugvinden.

P. Sterlincx is dus wel degelijk een overtuigd Calvinist geweest. Meer dan eens had hij de gelegenheid het consistorie een dienst te bewijzen. Zoo krijgt hij 5 g. 11 st. voor het ‘schrijven van zeecker requesten ende andere schriften voor den kerckenraet’[9]. In die zelfde periode wordt hij van wege het consistorie naar de ‘collonellen van antwerpen’ gezonden[10] om een ons onbekende reden. Daarna vaceerde hij nog 4 dagen ‘ten beheete vanden kerckenraedt’[11].

Prof. dr R. Foncke meent uit de aanteekeningen op de rekeningen van de H. Geesttafel van St Rombouts - en zeer terecht - te mogen besluiten dat P. Sterlincx te Mechelen als stedelijk griffier is werkzaam geweest[12]. We meenen evenwel gerechtigd te zijn deze bewering in twijfel te trekken. In de stadsrekeningen wordt regelmatig het loon aangeteekend dat aan de stadsbedienden wordt uitbetaald. Welnu, wat leert ons deze boekhouding? Voor de jaren 1578-80 worden als stedelijk griffier vermeld: mr Jan de Potes, mr Jan de Potes junior, mr Willem van Ophem en mr Pauwels van Orsele[13], terwijl we tijdens de periode 1580-85 vonden: mr Frederik Hermanssen en mr Jan van den Eynde als stedelijke griffiers met mr Pauwels van Orssele als griffier van de dekenij en mr Baptist van Ophem als griffier van de tresorie[14]. Welnu is het niet onwaarschijnlijk dat iemand stedelijk bediende zijn zou en niet uit de stadskas zou bezoldigd worden, in tegenstelling met zijn eventueele kollega's met wie dit wèl het geval is?

Is P. Sterlincx dus geen stedelijk griffier geweest, dan mogen we evenwel niet vergeten te vermelden dat hij den ontvanger der applicabele goederen meer dan eens een handje heeft toegestoken. Er wordt een som van 16 g. 13 st. uitbetaald voor het ‘schryven van diversche copyen, schriften ende munimenten die mr Peeter sterlincx geschreven ende gegrosseert heeft ten bevele vanden annotateur mr Jan van dorne’[15].

(6) Arch. Kapittel, *Rek. der applic. geest. goederen,* 1583-84, fol. 21 v°.
(7) Arch. Kapittel, *Rek. der applic. geest. goederen,* 1584-85, fol. 82 v°.
(8) Arch. Kapittel, *Rek. der applic. geest. goederen,* 1584-85, fol. 89.
(9) Arch. Kapittel, *Rek. der applic. geest. goederen,* 1581-82, fol. 69 v°.
(10) Arch. Kapittel, *Rek. der applic. geest. goederen,* 1581-82, fol. 72 v°.
(11) Arch. Kapittel, *Rek. der applic. geest. goederen,* 1582-83, fol. 117.
(12) R. FONCKE, *a.w.,* bl. 309.
(13) Arch. der stad Mechelen, *Stadsrek.,* 1578-80, fol. 132 v° en 135.
(14) Arch. der stad Mechelen, *Stadsrek.,* 1581-82, fol. 27 v°, 31 v°, 32 en 33; 1582-83, fol. 38, 41 v°, 42 en 43; 1583-84, fol. 42 v° en 45; 1584-85, fol. 38, 39 en 40 v°.
(15) Arch. Kapittel, *Rek. der applic. goederen,* 1581-82, fol. 59 v°.

Later wordt nog aangestipt dat Wouter Pots ‘volgens d'acte van commissie met mr Peeter sterlincx gebesoigneert (heeft) an die pampieren, boecken, brieven ende munimenten in ordre te stellen den tyt van vyf weken’[16].

Tijdens het Calvinistische bewind werden alle kerkelijke goederen aangeslagen, maar het was een heele krachttoer alle renten, cijnsen en andere bezittingen van

(16) Arch. Kapittel, *Rek. der applic. goederen,* 1584-85, fol. 87.

kloosters, kerken of godshuizen teweet te komen: de meeste dokumenten dienaangaande waren vanzelfsprekend verdwenen. Er werd daarom aan den aanbrenger van zulke goederen een goede belooning uitgekeerd. Het loonde immers rijkelijk de moeite! Ook P. Sterlincx bracht zulke verdonkermaande dokumenten aan:

'Item betaelt mr Peeter sterlincx voor gelyck te kennen geven soe van den rechten ende pertinenten chynsboeck van Lelyendale(17) als oock die van Ste Peeterskercke met zyn appenditien, alwaer nyet alleen alle renten, chynsen, landen, huysen ende gronden van erven volcomelyck ontdect zyn, maer oock het vercoop vande selve renten ende chynsen, breeder blyckende by de selve boecken ende dordonnantie vanden gecommitteerde de somme van I^{c}LXXX g.'(18).

Tijdens de eerste jaren van zijn verblijf te Mechelen trad onze dichter ook op in een zaak van het klooster der Ziekelieden. Hij fungeerde als 'adjoinct' van W. de Hertoge, heer van Orsmaele, van den commoingmeester S. de Hertoge, van den pensionaris de Briquegny en van den schout om te Antwerpen een aangeslagen hoeve van het klooster van Thabor ten voordeele van het ziekenhuis te verkoopen. Sterlincx kreeg 12 g. vergoeding voor 10 dagen vacatie(19).

Zooals wordt vermoed, moest P. Sterlincx zorgen voor de voedselverzorging der soldaten. Inderdaad samen met Anthoni de la Garde wordt hij van 1583 af bezoldigd als 'gecommitteert voor het fourieren ende logeren' van de soldaten van het garnizoen(20). Hierdoor wordt dan het door Serrure gepubliceerde en gereproduceerde dokument(21) volledig opgehelderd.

Waar woonde P. Sterlincx te Mechelen? In de Schipstraat. Dit blijkt uit volgenden tekst:

'Item ontfangen van mr Peeter sterlincx de hooftpenningen van X gul. XVIII st. erffelyck tegen den penninck XII die uwer e. plach te heffen op zijn huys inde schipstraet daer hy inne woont, de sommen van I^{c}XXX gul. XVI st.'(22).

Duidelijker dan tot nog toe het geval is geweest, kunnen we ons nu een beeld vormen van P. Sterlincx' activiteit gedurende zijn verblijf te Mechelen. In het begin was hij actief opvoeder en een vurig Calvinist, terwijl hij zich op het laatste hoofdzakelijk bezighield met administratieve aangelegenheden, een werkterrein dat hij van in het begin niet heelemaal had verwaarloosd.

(17) Dit klooster, gelegen tusschen Hombeek en Leest tegen de Zenne, is thans verdwenen.
(18) Arch. Kapittel, *Rek. der applic. goederen*, 1582-83, fol. 38 v°.
(19) Arch. v.d. Commissie v.d. Openbaren Onderstand te Mechelen, *Rekeningen van Ziekelieden,* 1582-83, fol. 25 en 25 v°.
(20) Arch. der stad Mechelen, *Rek. der Fortificatie,* 1583-84, fol. 26 v° en 1584-85, fol. 22.
(21) C.P. SERRURE, *Vaderlandsch Museum,* dl. V, Gent, 1855, bl. 354.
(22) Arch. Kapittel, *Rek. der applic. goederen*, 1582-83, fol. 24 v°.

Varia

Het gedenkboek Prosper Verheyden
Prosper Verheyden gehuldigd ter gelegenheid van zijn zeventigsten verjaardag 23 October 1943 (Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel, 1943)

Het is reeds op zichzelf een zeldzaam geworden bibliophilisch genot in dezen tijd van ersatzpapier een zoo in de puntjes naar inhoud en vorm verzorgd boek als het gedenkboek Prosper Verheyden in handen te krijgen: op het eerste zicht al een volwaardig huldeblijk ten opzichte van een boekenvriend en een boekengeleerde van het formaat van Prosper Verheyden, die steeds geleerdheid met artisticiteit wist te vereenigen. Wie sedert jaar en dag thuis is in den cultus van het schoone boek in Vlaanderen kent immers den naam van Prosper Verheyden als van iemand, die het boek van vroeger en van eigen tijd niet enkel door-en-door kent, maar er ook met zaakkennis, eruditie en liefde over te schrijven weet. En nu die man zeventig is geworden heeft hij het alleszins wel verdiend door zijn vrienden, allen immers boekenliefhebbers, met een fraai boek te worden bedacht. Oude en jonge vrienden hebben op welsprekende en vaak pittige wijze gememoreerd wat we aan dien ‘stillen in den lande’ te danken hebben. Het zijn Emmanuel de Bom, Prof. Dr A. de Groodt, Jef van Hoof, Hilarion Thans, Henry de Coster, Jan Mosmans, Bertha en Gerard Mastenbroek-Seroen, L. Ryckeboer en Luc Indestege. Algemeen wordt de beginselvaste idealist, de trouwe vriend, de bescheiden, ingetogen, offervaardige, behulpzame, beminnelijke mensch met den ‘stralenden’ glimlach, de geleerde en de artist, de mysticus en de musicus, en *last, not least,* de ‘oprechte’ Mechelaar, geloofd. Een paar bijzonder sprekende portretten luisteren de bio- en bibliographieën van den gehuldigde op. Al die attenties heeft hij te danken aan het driemanschap Willy Godenne, Luc Indestege en Bert Pelckmans. Ze zullen hem, den trouwhartigen en argeloozen boekenmensch, althans zoo stel ik het mij voor, wat verlegen maken. Wat zal hij echter met het boekje in een hoekje nagenieten van de wetenschappelijke bijdragen, die zich alle min of meer bewegen op hem zeer vertrouwde jachtgronden. Er zijn er die hem zullen prikkelen tot nieuwe opsporingen, tot nieuwe tochten op de terrae incognitae van de boekenwereld, tot nieuwe bijdragen over het boekwezen, over de geschiedenis der literatuur, over plastische en muzikale kunst, over Mechelen, het heerlijke! Typisch dat niemand van zijn bewonderaars geraakt heeft aan het domein, waar hij alleen heer en meester is: de geschiedenis der boekbanden. De Mechelsche Minderbroeder en mysticus Frans Vervoort, de door hem ontdekte schrijver van Die ‘Woestyne des Heeren’, integendeel wordt behandeld door Prof. Stephanus Axters in ‘De Lijdensbeleving van den Minderbroeder Frans Vervoort’ en door Kan. L. Le Clercq in ‘Frans Vervoort's 't Gulde Gebedeboeck’. Prof. J. van Mierlo met ‘den Dichter van den Sacramente van der Nyewervaert’ (Smeken versus A. De Rovere) trekt van leer tegen Dr W. van Eeghem, die den feesteling en ons de primeur schenkt van een nieuw ontdekt ‘schandaleus’ tafelspelletje: ‘Doedelzak contra Luit.’ P. Hildebrand verhaalt de tribulaties van ‘Joan Mommaert's uitgave van de Chronycke van S. Franciscus’ (1656), terwijl H. Cordemans de Bruyne in 't Fransch ons eveneens vergast op een ‘lijdensgeschiedenis’: ‘Tribulations de l'auteur d'une

histoire de Malines (J.B. Gramaye) à la recherche d'un éditeur en 1610.' Dr D.A. Stracke brengt voor zijn deel een onbekende lezing van 'Het Cuelsche Pater Noster', Kan. Floris Prims maakt ons de zonden van Antwerpen bekend in 'De Jonaspredicatie van den predikant Koenraad Schlüsselberg in 1581.' Lode Baekelmans doolt als eeuwige flaneur door 'Antwerpen in 1852' in gezelschap van een dichterlijken Heiniaanschen Duitscher, Franz Rummel, terwijl Dr Jan Denucé ons ouder gewoonte veel verder voert: aan de hand van oude Portugeesche bronnen leeren we het XVIe-eeuwsche Malakka (Singapoere) kennen. Na Antwerpen, woon- en werkplaats van Prosper Verheyden, eischt Mechelen, waar zijn wieg stond en waar de beiaard van St. Romboutstoren over de Dijlestad zingt, zijn deel op.

L.J.M. Philippen schetst de 'Begijnen-werkzaamheden naar een schilderij in 't Mechelsch Begijnhof', J. Uytterhoeven licht ons in over de 'Oud-Germaansche persoonsnamen in plaats- en familienamen van het Mechelsche', en Dr Jan Grauls wijst ons op het belang van de namen der 'Mechelsche Vondelingen' voor de Naamkunde. Prof. Dr Jan Gessler heeft eens te meer gesnuisterd in de onuitputtelijke mappen zijner verzamelingen en er vier belangwekkende programma's van tooneelstukken uit Sint-Truiden en Tongeren uit te voorschijn gehaald.

Ten slotte onderwerpen de Hollandsche dames en bekende bibliografen, M.-E. Kronenberg en Rena Pennink, enkele vragen aan den 'met jonge intuïtie en bezonken kennis' begaafden Zuidnederlandschen collega ter gelegenheid van 'Gemengde berichten uit de kringen van theologen en rederijkers te Antwerpen, Brussel en Gent (begin 16e eeuw)' en 'Een liedje van pseudo(?) Geertruide van Oosten'. Het Gedenkboek eindigt met een voorloopige lange alphabetische lijst van de inteekenaars op de Hulde, tevens de proef op de som van de populariteit van Prosper Verheyden, die vreemd zal opkijken dat zijn 'stille' cultureele werking in zoo wijden kring bekend en gewaardeerd blijkt te zijn. Moge het hem gegeven zijn ons nog lang te vergasten op de geleerde pennevruchten van zijn rustelooze hand, maar vooral op de hartelijke geestdrift van zijn meesleepend woord!

P. DE KEYSER

Een hervormingsgezind refreinfeest te Brussel in de XVIe eeuw

Toen de Calvinisten er te Brussel in geslaagd waren het bestuur van de stad stilaan heelemaal in handen te krijgen, maakten ze van hun tijdelijke overmacht gebruik om in 1580, of wellicht in 1581, een sterk anti-katholiek gekleurd Refreinfeest in te richten dat, voor zoover ons bekend is, in geen enkele van de bestaande literatuurgeschiedenissen wordt vermeld. De op dezen wedstrijd voorgedragen stukken werden den 15n September 1581 te Brussel bij Jan van Brecht(1) gedrukt.

Het titelblad van dit bundeltje, dat we niet konden terugvinden, doch waarover we hier toch enkele bijzonderheden kunnen meedeelen aan de hand van een beknopte beschrijving van F.J. Mone(2) en een ietwat uitvoeriger bespreking van Pr. van Duyse(3), moet ongeveer als volgt hebben geluid:

Een schoon boecxken vol schoone ende stichtelijke reffereynen, ghedicht op zekere twee vragen by den rethorisijnen van Bruessel uuytghegeven ende by dieverssche steden daerop solutie ghesonden. Ierste vrage: wat de misse is, ende hoe veelderhande? Tweeste vrage: wie die gene zijn, die hen aldermeest op smenschen hantwerck sijn betrouwende. Gheprint tot Bruessele by Jan van Brecht, gesworen drucker der selver, woonende int Warmoesbrouk in den kerper. 15 September 1581.

Klein in 8o; zonder pagineering; Gothische letter(4).

Vooraan kwam de 'prologe', die door Pr. van Duyse(5) in zijn geheel wordt meegedeeld. Hij bevat de opdracht van Lauwereys Leeuwericx, den inrichter van

(1) Deze drukker was van 1581 tot 1586 te Brussel werkzaam. Een opsomming van de door hem gedrukte werken bij A. VINCENT, *Druk en Uitgave te Brussel in de XVIe eeuw. Tentoonstelling*, Brussel, 1942, nr. 41 -, bladz. 63 -; waar dit bundeltje echter niet wordt vermeld.

(2) F.J. MONE, *Uebersicht der niederländischen Volks-Literatur älterer Zeit*, Tübingen, 1838, nr. 359, bladz. 254 -.

(3) PR. VAN DUYSE, *Verhandeling over den drievoudigen Invloed der Rederijkkameren...*, In: Mémoires couronnés et autres mémoires. Académie Royale... de Belgique, d. 11 (1861), bladz. 154-.

(4) Tusschen beide beschrijvingen zijn er slechts verschillen van bijkomstig belang. We citeeren den tekst in hoofdzaak naar F.J. Mone, doch hebben ook met dezen van Pr. van Duyse rekening gehouden. Het jaar waarop de wedstrijd zelf plaats had is niet met zekerheid uit te maken, daar F.J. Mone 1580 opgeeft en Pr. van Duyse 4 September 1581.

(5) PR. VAN DUYSE, *a.w.*, bladz. 155.

het Refreinfeest, aan Aert van Ynatten, heer van Schoonhove, schepen van de stad en hoofdman van de Brusselsche Kamer 'De Corenbloem', en Adriaen van Coninxloo, rentmeester van de stad en ouderman van dezelfde Kamer. Hierop volgde naar alle waarschijnlijkheid de 'Cha(e)rte'[6] en verder de 31 op den wedstrijd uitgesproken Refreinen. Uit hetgeen Pr. van Duyse van de 'Cha(e)rte' meedeelt weten we dat het Refreinfeest door de Brusselsche Rederijkerskamer 'Den Boeck' was ingericht en de twee te beantwoorden 'vragen' waren: 'Wat die misse is en hoe veelderhande' en 'Wie hier meest betrouwen op menschen hant-werck.' Veel vereenigingen schijnen niet aan den wedstrijd te hebben deelgenomen. Enkel volgende Kamers worden door F.J. Mone en Pr. van Duyse vermeld:

(6) PR. VAN DUYSE, *a.w.*, bladz. 154.

BRUSSEL, *Den Boeck*[7], 'Om beters wille';
De Corenbloem[8], 'Jevcht sticht vrevcht'.
ANTWERPEN, *De Goudbloem*, 'Ecce gratia';
De Olyftack, 'Groeyende in deuchden'.
BREDA, *Vreuchdendal*[10], 'Wy vaten geneucht';
De Orangeboem, 'Uyt rechter liefden'.
RUPELMONDE[11], (benaming en spreuk niet gekend).

De meerderheid van de stukken schijnt van Brusselsche Kamers afkomstig te zijn geweest. Over de dichters van deze Refreinen is ons echter niets bekend.

Het weinige dat we bij Pr. van Duyse over den inhoud van deze stukken vernemen laat ons dan toch toe aan te nemen dat de hervormingsgezinde Rederijkers die aan het Refreinfeest deelnamen in hun antwoorden op de eerste 'vrage' van hun animositeit tegen de H. Mis zullen hebben blijk gegeven, terwijl ook in de antwoorden op de tweede 'vrage' de vinnige invectieven tegen 'Babels geslacht' en de 'godloose herders' niet zullen ontbroken hebben[12].

We kunnen het ten slotte betreuren dat we het bundeltje tot nog toe niet konden terugvinden, niet zoozeer wegens de literaire waarde van de erin voorkomende Refreinen, die wel eerder gering zal zijn geweest, dan wel met betrekking tot de bij de Calvinisten uit Zuid-Nederland omstreeks 1580 heerschende stemming. Vooral uit dat standpunt beschouwd zou het naar we meenen een nadere kennismaking ten zeerste waard zijn.

Antonin VAN ELSLANDER

Latijnsche lexicographie der XVe en XVIe eeuw in de Nederlanden
Naar aanleiding van Prof. Dr. R. Verdeyen's studie over Petrus Dasypodius en Antonius Schorus

In de 'Verslagen en Mededeelingen der Kon. Vl. Academie voor Taal- en Letterkunde', jaargang 1939, publiceerde Prof. Dr. R. Verdeyen een omvangrijk stuk over '*Petrus Dasypodius en Antonius Schorus. Bijdrage tot de studie van de Lexicographie en het Humanisme.*' Speciale overdrukken er van werden enkelen tijd

(7) Deze Kamer behaalde den eersten prijs op de eerste en den tweeden prijs op de tweede 'vrage'.
(8) Deze Kamer werd de eerste en de derde prijs op de tweede 'vrage' toegekend.
(10) Deze Rederijkerskamer wordt enkel bij F.J. MONE, *a.w.*, bladz. 255, noot, vermeld. De aanwezigheid van deze twee Kamers uit Breda is wellicht een aanwijzing dat we hier eerder aan 1580 dienen te denken, daar de stad in Juni 1581 door de Malcontenten ingenomen werd, waarbij de Rederijkerskamers afgeschaft werden.
(11) Deze Kamer wordt enkel bij PR. VAN DUYSE, *a.w.*, bladz. 155 opgegeven. Haar benaming en spreuk, ten minste voor wat de XVIe eeuw betreft, is niet gekend; zie hierover: *Bibliotheca Belgica.* C 643 *Chambres de Rhétorique et sociétés dramatiques des Pays-Bas...*, *Chambres Secondaires*, bladz. 139 -; en FR. DE POTTER-J. BROECKAERT, *Geschiedenis van de Gemeenten der Provincie Oost-Vlaanderen*, 3e Reeks, d. 3, Gent, 1879, bladz. 205-.
(12) PR. VAN DUYSE, *a.w.*, bladz. 155.

later op de markt gebracht door de firma A. Manteau te Brussel, als uitgave van het Seminarie voor Nederlandsch der Rijksuniversiteit te Luik, waarvan Prof. Verdeyen de directeur is. (8°, 168 pp.).

Wat hier grondig besproken wordt is ‘een van de eerste moderne woordenboeken, het *Dictionarium latinogermanicum* en *germanicolatinum* van Petrus Dasypodius en de Nederlandsche bewerking er van door Antonius Schorus van Hoogstraten.’ (p. 3)

De grondige bespreking dezer woordenboeken laat Schrijver voorafgaan door een uitvoerig levensbericht der betrokken auteurs, allebei verdienstelijke humanisten. Petrus Dasypodius (Peter Hasenfus) († 1559) was vooral werkzaam te Straatsburg, als leeraar in de classieke talen aan het door den bekenden paedagoog, Johannes Sturmius, in 1538 gestichte Gymnasium Argentinense. De oprichting van deze Latijnsche school en de toestand van het onderwijs te Straatsburg in de eerste helft der XVI[e] eeuw worden door Prof. Verdeyen breedvoerig besproken. (p. 6 sqq.)[(9)]

(9) Deze Kamer viel de tweede prijs op de eerste ‘vrage’ te beurt.

Onze landgenoot Antonius Schorus is een veel minder bekende figuur. Tal van bijzonderheden (p. 23 sqq.) over zijn bewogen levensloop - achtereenvolgens te Antwerpen, Straatsburg, Heidelberg en Lausanne - konden slechts dank zij critisch archiefonderzoek door Prof. Verdeyen verzameld worden: nieuw zijn o.m. gegevens over Schorus' vlucht uit Antwerpen en zijn daarmee verband houdenden brief aan Dryander, en over de vele moeilijkheden die hij in en om het jaar 1545 ondervond aan de Universiteit te Heidelberg, in verband met de stichting van het Paedagogium.

* * *

Dasypodius beschouwde zichzelf als een pionier: in het voorbericht tot den eersten druk van zijn Latijnsch-Duitsch woordenboek, gedateerd 25 Februari 1535, veroordeelt hij zonder genade al de woordenboeken die, toentertijd, in Duitschland in omloop waren, - inzonderheid de in alle scholen verspreide 'Gemma's'. Wat hij wil is een echt lexicon, en dat bestaat in het Duitsch nog niet: 'quod lexicon, in quo dictionum proprietas, & significationes multiplices luculenter nostra lingua explicentur nondum, quantum scire datur, quisquam tradidit'. Het buitenland geeft het voorbeeld: in Italië Nicolaus Perrottus en Ambrosius Calepinus, in Spanje Anthonius Nebrissensis; ook Frankrijk blijft niet ten achter (Schrijver meent dat hiermede Etienne bedoeld wordt.) (p. 10 sqq.)

Het loont de moeite, dunkt ons, Prof. Verdeyen's bevindingen in verband met de samenstelling en de beteekenis van dit lexicon bondig te resumeeren.

Eerst en vooral, een volledig woordenboek is het niet, alleen de meest gebruikelijke woorden worden opgenomen, - logisch trouwens waar het een schoolboek geldt: '(ut) saltem illas dictiones, quae sunt in usu frequentiori scriptoribus latinis quoad fieri posset patria lingua redderem'.

Hoogst eigenaardig - en leerrijk - is de wijze waarop Dasypodius zijn Dictionarium neerschreef: op aandringen van vrienden heeft hij 'in zijn schaarsche verloren uren, vóór daglicht soms, een proeve van bewerking gemaakt. Die bewerking droeg de goedkeuring van enkele van zijn vrienden weg en ging daarop onmiddellijk naar de drukkerij, zoodat het werk, nu er eenmaal mee begonnen was, wel moest voortgezet worden. Dag aan dag heeft Dasypodius dan zijn kopij geleverd, niet in de mate die hij zelf zou gewild hebben, maar naar de eischen van den drukker ('nec quantum libebat mihi, sed quantum efflagitabat praelum quotidie scribebatur'), die er, met het oog op den nakenden verkooptijd, spoed achter zette. Elken dag bekroop hem de vrees, dat hij een dwaasheid beging en zijn werk wegens overhaasting in een zeer onvolmaakten vorm zou verschijnen' (p. 12). Die vrees was inderdaad, bij dergelijke werkwijze, maar al te zeer gegrond, - en wij moeten er Dasypodius des te meer om bewonderen, dat zelfs in dusdanige omstandigheden zijn boek geen mislukking is geworden. Evident is dat hij niet zelfstandig heeft gewerkt en niet zelf den woordenschat van zijn Dictionarium moeizaam uit de antieke auteurs heeft samengelezen; interessant ware het de door hem gebruikte bronnen (de in zijn voorbericht vermelde Italiaansche, Spaansche en Fransche lexicografen?) na te gaan. De voor ons vanzelfsprekende werkwijze met steekkaarten heeft hij dus ook niet gebruikt.

Nog andere eigenaardigheden van de door hem gevolgde methode doen ons vreemd aan: 'Voor de bewerking, deelt Dasypodius ons nog mede, heeft hij de alphabetische orde gevolgd, behalve voor de afleidingen en samenstellingen, die bij het simplex zijn behandeld. [cf. het voorbericht tot de derde uitgave (1537) p. 107: "Ordinem... qui doctis merito probatur, quoque nos non temere sumus usi, propterea quod dum primae positionis vocabulo composita simul, & ab eo deductitia subjiciuntur, facili puer opera totam ipsius progeniem, & cognationem videt, ac memoria citius complectitur"]. De namen van boomen, planten, kruiden, steenen en zekere dieren heeft hij niet alle kunnen opnemen, ofwel omdat er geen aequivalent voor bestaat in het Duitsch, ofwel omdat zij aan de beste geleerden nog onbekend zijn of ook nog omdat zij het voorwerp zijn van discussie. Het geheel staat in het teeken van de pedagogische opvattingen van *Vives,* van wien, feitelijk als motto, een uittreksel uit het *De tradendis disciplinis* in de liminaria is opgenomen. Daarin betoogt Vives, dat een Latijnsch woordenboek moet samengesteld worden uit de goede Latijnsche schrijvers en niet volledig noch juist genoeg kan zijn. Bij elk woord hooren een korte "interpretatio" en citaten, opdat de lezer zeker zou zijn en tevens te weten komen, wat hem anders, zonder voorbeeld, verborgen zou blijven. Verder acht hij voor de leerlingen een dubbel woordenboek wenschelijk, een gedeelte *Latijn-Volkstaal* en een tweede *Volkstaal-Latijn,* zooals Nebrissensis dat voor het Spaansch heeft gedaan' (p. 13).

De tweede druk - reeds het volgende jaar (1536) noodzakelijk![1] - ondergaat een nauwgezette herziening; hij wordt bovendien aangevuld met een lijst van plaats- en riviernamen in Duitschland, namen van maten, gewichten, munten en dies meer. ‘Die lijst is feitelijk niets anders dan een groepsglossarium, een zgn. Vocabularius Rerum, gemoderniseerd natuurlijk, maar toch zuiver middeleeuwsch van opvatting, zoodat het boek thans een tamelijk hybridisch karakter krijgt’ (p. 16). De 5e uitgave (1540) blijkt dan weer te zijn ‘recognitum et locupletatum per authorem, generibus nominum, verborumque praeteritis & supinis adiectis’.

Het boek had zooveel succes, dat er al spoedig geruchten opdoken over een ‘valschen druk’ waardoor de verminkte arbeid van Dasypodius tegen lageren prijs op de markt zou gebracht worden. In het voorbericht tot de derde uitgave (1537) gaat de schrijver fel te keer tegen die ‘Sorices’, die diefachtige veldmuizen, die zijn arbeid plunderen en bovendien nog trachten hem als minderwaardig voor te stellen. (p. 18 sq.) De warme bijval dien dit Dictionarium oogstte, blijkt ook uit het groote aantal uitgaven, die elkaar snel opvolgen: 1535, 1536, 1537, 1539, 1540, 1541, 1543, 1544, 1547, 1548, 1554, 1559, eene vóór 1562, 1562, en nog een andere in 1562, 1563, 1564, 1565, 1569, 1570, eene tusschen 1564-1592, 1577, 1592, 1596, 1626, drie andere tusschen 1605-1650, 1616-1630, ± 1630-1652 en nog twee niet nader te dateeren drukken; in 1560 verscheen een Latijnsch-Tsjechische, in 1642 een Latijnsch-Duitsch-Poolsche versie; en een Catholieke bewerking, onder de benaming *Dasypodius Catholicus,* werd gedrukt in 1634, 1642, 1653, 1660, 1667, 1670, 1676, 1682, 1692, 1694, 1709.

* * *

Geen wonder dat ook in de Nederlanden al spoedig Dasypodius' Dictionarium de aandacht trok. In 1542 vertaalde Antonius Schorus, ten behoeve van zijn Antwerpsche studenten, beide deelen in het Nederlandsch (aan de hand van Dasypodius' uitgave van 1540, - cf. p. 45). In het voorbericht, - dat overigens geen lexicographische problemen behandelt maar een uiteenzetting geeft van 's schrijvers paedagogische opvattingen[2], hoofdzakelijk betreffende doel en methode der rhetorica (résumé p. 39 sqq.) - drukt ook hij er zijn verwondering over uit ‘dat niemand onder “onze mannen” tot dusver er aan gedacht heeft een dergelijk woordenboek te maken, waaraan voor de kinderen werkelijk behoefte bestond’ (miror quod haec dictionaria tam necessaria pueris, à nemine nostrorum hominum, hactenus scholis exhibita sunt) (p. 27).

Van de eerste uitgave (Antwerpen, G. Montanus, 1542) is alleen het eerste stuk, het Latijnsch-Nederlandsch gedeelte, bekend, hoewel ook de Nederlandsch-Latijnsche tekst zonder twijfel reeds in dat jaar werd gepubliceerd, zooals blijkt uit de gebruiksaanwijzing van het woordenboek zelf.

In 1556 verschijnt bij Joh. Gymnicus te Antwerpen de tweede, en deze maal afzonderlijke uitgave van het deel ‘Germanico-latinum’; een eigenaardigheid hiervan is dat ‘al de liminaria verdwenen zijn... De drukker vervangt ze door een voorbericht, waarin hij, gebruik makende van de vroegere liminaria, zich beroept op Calepinus,

(1) Ook het Duitsch-Latijnsch gedeelte verschijnt in 1536.
(2) Prof. Verdeyen wijst terecht op Schorus' groote beteekenis als humanistisch paedagoog: daarvan getuigen ook zijn overige werken, opgesomd op p. 41 sq.

Vives, Robert Estienne e.a. om de vooropzetting van het Nederlandsch te rechtvaardigen. Van Schorus geen woord'. (p. 37).

In 1567 maakt dezelfde Johannes Gymnicus van het Latijnsch-Nederlandsch woordenboek een Triglotton, door er een Grieksche vertaling der woorden aan toe te voegen (p. 37).

Uit allerlei bijzonderheden blijkt dat Schorus zeer trouw, zelfs slaafs zijn model heeft nagevolgd. Evenals Dasypodius plaatst hij 'de samengestelde woorden... niet op hun alphabetische plaats naar de beginletter, maar op het voornaamste woord van de samenstelling, het simplex' (p. 37), - een gezonde methode, die van paedagogisch standpunt uit zeker te verdedigen valt. Maar een minder hoogen dunk van Schorus' wetenschappelijken geest krijgen wij, als wij die aspecten van zijn arbeid onderzoeken, waar hij eenigszins zelfstandig optreden moest.

In het latino-germanicum blijven 'de Nederlandsche vertalingen zoo dicht mogelijk bij het Duitsch, waarvan de invloed duidelijk merkbaar is, b.v. in: na *den* avontmael (nach *dem* nachtmael), aen *des raets* side (auf *des rahts* seiten), van joncx *op* (von jugent *auff*), *onvroen* (*unfrumm*: ab animo improbus), *voersprekers* (*fursprecher*: oratores) dat Schorus verduidelijkt door *taelluyden*' (p. 54). In het Nederlandsch-

Latijnsch gedeelte stelt men hetzelfde vast: ‘Men kan er inderdaad aan twijfelen, - aldus Prof. Verdeyen, - of woorden als *aventachtich, achtbaerlick, onachtbaerlick, welachtinge, onachtinge,* en een uitdrukking als *niet achten eens handels* kunnen beschouwd worden als behoorende tot het gewoon Nederlandsch taalgoed’. Het antwoord op deze vraag is van het grootste belang voor de Nederlandsche taalwetenschap: ‘In deze en dergelijke gevallen zal men dus goed doen steeds het Duitsch voorbeeld in 't oog te houden, alvorens, op gezag van Schorus, tot het bestaan of het gebruik van woord of uitdrukking in het Nederlandsch te besluiten. Hetzelfde voorbehoud geldt dus eveneens voor de dubieuze lemmata, die via Schorus in Plantijn's Thesaurus, in Kiliaan of in andere woordenboeken mochten zijn terechtgekomen’ (p. 54).

Stemt deze afhankelijkheid reeds tot nadenken, perplex staat de lezer bij de vaststelling dat Schorus niet schijnt te beseffen waartoe de alphabetische ordening der woorden dienen moet: in het Nederlandsch-Latijnsch Dictionarium laat hij de lemmata precies op dezelfde plaats staan, die zij in zijn model bekleedden, ook als de Nederlandsche woorden niet met dezelfde letter beginnen als de correspondeerende Duitsche woorden. Zoo vinden wij, in de enkele bladzijden van de uitgave 1556, die Prof. Verdeyen overdrukt (p. 46 sqq.), o.m. de navolgende steekwoorden: tusschen *‘Aventmael’* (Duitsch: *Abentbrot*) en *‘Abt’*: *‘Maer, nochtans’,* eenvoudig omdat op die plaats het Duitsch *‘aber’* voorkwam; *‘Och, o hei’* (Duitsch: *Ach leyder*) staat tusschen *Afwesende* (cf. Duitsch *Abwesende*) en *Assche* (cf. Duitsch *Achs*); en waar in den Duitschen tekst vanzelfsprekend op elkaar volgen *‘Achs, Achsel, Achten’,* neemt Schorus deze rangschikking klakkeloos over: *‘Assche, Schouder, Achten’!*

Veel begrip voor de taak van den lexicograaf toonde Schorus dus zeker niet. Toch had ook zijn Nederlandsche bewerking, ondanks haar gebreken, een ongemeen groot succes, - wel een treffend bewijs dat de behoefte aan Latijnsche woordenboeken zich in die jaren sterk deed gevoelen. Prof. Verdeyen beschrijft (p. 86 sqq.) de navolgende uitgaven, alle te Antwerpen verschenen: 1542 (Lat.-Ned. [en N.-L.]), 1546 (L.-N.), 1556 (N.-L.), 1557 (L.-N.), 1567 (L.-N.-Grieksch), 1569 (N.-L.), 1569 (N.-L.), 1573 (L.-N.).

In 1573 komt Plantin's *Thesaurus Theutonicae Linguae* van de pers, in 1574 Kilianus' *Dictionarium teutonico-latinum*: van dat oogenblik af is de Dasypodius-Schorus definitief verouderd en wordt hij niet meer herdrukt, maar hij blijft voortleven én in den *Thesaurus* én in Kilianus' *Dictionarium*, want, zooals Prof. Verdeyen het aantoont op p. 55 sqq., hebben beiden rijkelijk uit die bron geput.

* * *

Wat Prof. Verdeyen vanzelfsprekend in de eerste plaats heeft geïnteresseerd is - behalve de biographische en bibliographische problemen - de beteekenis van dit woordenboek voor de Nederlandsche philologie. In den loop van zijn uiteenzetting onderzoekt hij critisch de karakteristieken van Schorus' Nederlandsch, de verschillen in spelling en woordvorm tusschen de onderscheiden uitgaven, het doordringen der diftongeering, de evolutie van verschillende klanken, de vervanging van den dudoor den ghy-vorm, etc.

Ook zijn vergelijking Schorus-Plantin-Kilianus is hoofdzakelijk op de Nederlandsche termen gesteund. Zoo brengt ook hij een steen bij voor het gebouw der Nederlandsche lexicographie, waaraan velen reeds, - zooals Kluyver, Oudemans, Spanoghe, Vercoullie, Jacobs, Sermon, de Vooys, W. de Vreese, Bellaard, Claes, Riemens, Gessler, Goemans, Fokkema, Van Loey, Michels e.a. - meewerkten.

De conclusie die hij trekt is dan ook deze van een Neerlandicus: '(Schorus') Nederlandsch-Latijnsch woordenboek is, voor zoover men tot dusver weet, *het eerste* van dien aard, dat, wat ook zijn gebreken mogen zijn, den Nederlandschen woordenschat systematisch en op wetenschappelijken grondslag heeft bewerkt' (p. 38).[(3)].

(3) Prof. Verdeyen's boek bevat verder nog: 1) p. 59-96: een zeer uitvoerige bibliographische beschrijving van al de gekende uitgaven van Dasypodius' en Schorus' woordenboeken; - en p. 92-94 een bondige bibliographie van Schorus' overige werken (ontleding van zijn tooneelwerk 'Eusebia sive Religio' p. 42 sqq). - 2) p. 97-159: een rijke verzameling 'Documenten', waarvan de inhoud door schrijver als volgt wordt samengevat: 'Van de woordenboeken van Dasypodius en Schorus, en ook van den Dasypodius Catholicus hebben wij alle in de verschillende drukken verschenen stukken opgenomen, die buiten het eigenlijke woordenboek vallen (opdrachten, inleidingen, privilegies e.d.). Aan elke groep gaat een overzichtelijke vergelijkende tabel vooraf met opgave van de stukken en de orde, waarin zij in de drukken voorkomen. Wat Schorus betreft, zijn wij verder gegaan en hebben wij ook alle *personalia* verzameld, die ons in den loop van onze opzoekingen onder de oogen kwamen'; - 3) de bibliographie der benuttigde boeken. -
Op enkele *corrigenda* moge hier de aandacht gevestigd worden:
1) p. 38 'Alles te samen zijn dus van het Ned.-Lat. woordenboek van Schorus drie uitgaven bekend (1542, 1556, 1569)'; moet zijn: '1556, 1569, 1569 [twee verschillende uitgaven])'; er is geen exemplaar bekend van de uitgave 1542.
2) p. 89 wordt onder nr. 5 het *Triglotton* vermeld als zijnde uitgegeven door Aegidius Diestemius; moet zijn: door Joannes Gymnicus (ook te verbeteren in den 'Index op de lijst van drukken' p. 95).
3) p. 99 de critische aanteekening 'Na liber...' slaat niet op vers 4, maar op vers 5.
4) p. 141: in de 'Litterarum Compendia': Praerot = drukfout voor Praetor?
5) p. 144, 5e regel onderaan: *ab ditas,* lees: *abditas.*

Maar dit Dictionarium is ook - zooals Prof. Verdeyen zeer goed heeft ingezien - een belangrijk document voor de geschiedenis van het Humanisme, inzonderheid van de Latijnsche lexicographie in de Nederlanden, die tot nog toe niet veel belangstelling genoot. Toch stelt zij een aantal vraagstukken, waarvan de oplossing ons weer een stap nader kan brengen tot het rechte begrip van die schijnbaar zoo verwarde en tegenstrijdige XVIe eeuw.

Met het doel tot dergelijk systematisch, én historisch, én philologisch onderzoek der laat-XVe en XVIe eeuwsche Latijnsche woordenboeken in ons land op te wekken, en op gevaar af een aantal bekende dingen hier nogmaals neer te schrijven, wagen wij het de perken van een boekbespreking te buiten te gaan en den lezers enkele losse beschouwingen voor te leggen betreffende dat schijnbaar saaie, maar voor wie het met liefde ter hand neemt zeer boeiende onderwerp: het Latijnsche lexicon.[(4)].

* * *

En zoo moeten wij al dadelijk blijven stilstaan bij de *Colloquia* en het *Vocabulare* van NOEL DE BERLAIMONT († 1531), een Nederlandsch-Fransch leesboekje, waarschijnlijk voor het eerst uitgegeven circa 1530 (de oudste, bekende uitgave is de 2e, van 1536), dat gesprekken, modellen van brieven, een glossarium, twaalf regels voor de uitspraak van het Fransch en gebeden bevat, maar al spoedig uitgroeide tot een meertalig woordenboek. In één van zijn meest volledige gedaanten werd het door Prof. Dr R. Verdeyen uitgegeven en grondig besproken: *Colloquia et Dictionariolum septem linguarum, gedrukt door Fickaert te Antwerpen in 1616* (Uitgave van de Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen, n^{rs} 39, 40 en 42, resp. 1926, 1925 en 1935).

Dit boekje, dat niet zoozeer bestemd was voor de school dan wel voor kooplieden, die genoodzaakt waren vreemde talen te leeren, kende een geweldig succes. In den loop der jaren en in verschillende landen werd het uitgebreid tot 4-, 6-, 7- en 8-talige woordenboeken; het werd vertaald in negen verschillende talen; nl. (behalve het oorspronkelijk Nederlandsch en Fransch): Latijn en Spaansch (Castiliaansch) (1551), Italiaansch (1558), Duitsch, Engelsch (1576), Portugeesch (1598), Czechisch (1602), Bretoensch (Armorikaansch) (1626), Poolsch (1646).

Berlaimont's boekje verdrong al de oudere werken, waardoor zijn voorgangers hadden gepoogd de Middeleeuwsche vocabularia te vernieuwen, - b.v. het *Vocabulare pour aprendre romain et flameng*, (Antw., Roland van den Dorpe, 1501), en het *Vocabulario pars aprender Franches, Espannol y flaminco* (Antw. 1520); het werd bron en voorbeeld voor vele, ook buitenlandsche, paedagogische boekjes, en werd zelfs als een kostbaar bezit meegenomen door hen die naar Amerika uitweken. Voor de geschiedenis der moderne talen is het van buitengewone beteekenis: ‘In dit opzicht zijn de Colloquia wellicht eenig in hun soort en hebben zij voor de taalstudie een bijzondere waarde. Er is geen tweede boek uit denzelfden tijd bekend, dat ons een beeld geeft van wat wij kunnen noemen een beschaafde spreektaal uit negen landen

(4) Om de Latijnsche woordenboeken in de Nederlanden te situeeren binnen het kader van de Latijnsche lexicographie in het algemeen, bediene men zich van GEORGIUS GOETZ: *De glossariorum Latinorum origine et fatis* (Leipzig-Berlin, 1923), - welk werk het eerste deel uitmaakt van het *Corpus Glossariorum Latinorum* (7 deelen, 1888-1923).

van Europa: de Nederlanden, Frankrijk, Duitschland, Engeland, Italië, Spanje, Portugal, Bohemen en Polen'[5] (en als tiende is daar nog aan toe te voegen: Bretagne).

(5) VERDEYEN, *Colloquia* I p. L.; cf. deel III.

Zooals gezegd verscheen in 1551 een versie met Latijnschen tekst (naast Nederlandschen, Franschen en Spaanschen), en deze werd samengesteld door niemand minder dan den bekenden Leuvenschen humanist CORNELIUS VALERIUS, professor aan het Collegium Trilingue Buslidianum.(6). Dank zij hem 'kreeg het (boekje) toegang tot de universiteitskringen en menig Leuvensch student zal het wel naar het buitenland hebben medegenomen en aldaar tot zijn verspreiding hebben bijgedragen' (Verdeyen, Colloquia, I p. XX).

Zoo speelt deze viertalige versie van Noël de Berlaimont's Vocabulare, die in 1556 verscheen onder den titel *Dictionarium quatuor linguarum*, een belangrijke rol in de geschiedenis van de Latijnsche lexicographie.

Ook in zijn studie over dit werk heeft Prof. Verdeyen zich natuurlijk in de eerste plaats op het standpunt der Nederlandsche philologie geplaatst.(7). Maar in zijn analyse van den oudsten bekenden druk (1536) komen een aantal bemerkingen voor die door vergelijking ook voor het onderzoek van de Latijnsche woordenboeken van belang kunnen zijn. Een paar aanhalingen mogen den lezer duidelijk maken hoe eigenaardig de samenstelling van een dictionarium te dien tijde was. 'Wel zijn de lemmata volgens de beginletters a, b, enz. gerangschikt, maar verder gaat de alphabetische orde niet; de letter A begint met *aendoen,* maar *abt* staat ongeveer aan het einde... Onder elke letter zijn de woorden evenwel niet willekeurig door elkaar gegooid. Vooraf gaat steeds een serie werkwoorden; daarop volgen bijwoorden, voegwoorden, naamwoorden, enz., oogenschijnlijk zonder eenige orde. Bij nader toekijken ontdekt men er evenwel groepen onder, welke niet aan een bloot toeval hun ontstaan moeten te danken hebben' (b.v. ambachtslieden, dieren, lichaamsdeelen) (Verdeyen, Coll., I, p. LXII). En verder: 'Het gebruik van een kapitale letter (in 1540 voorafgegaan door een rubriceeringsteeken) wijst verder op een gewilde onderverdeellng. Onder A worden aldus onderscheiden: 1. een reeks werkwoorden; 2. een reeks bijwoorden, voegwoorden, bijvoeglijke naamwoorden, met een enkel naamwoord er tusschen in; 3. een reeks naamwoorden. Onder de overige letters treffen wij een soortgelijke indeeling aan, doch zuiver is alléén de eerste reeks, bij 2 en 3 sluipen wel eens andere woordsoorten in' (Verdeyen, Coll., I, p. LXIII).

Hier rijst een dubbel probleem, waaraan, naar het ons voorkomt, het wel de moeite waard zou zijn een speciaal onderzoek te wijden. In de eerste plaats een probleem dat verband houdt met de methode der lexicographie: hoe en dank zij welke geleerde innovators is men er ten onzent toe gekomen de primitieve Vocabularia van het eind der XVe eeuw, die meestal in keuze, rangschikking en verklaring der woorden nog zeer weinig gemeens hebben met het begrip 'Dictionarium', uit te bouwen(8) tot de groote werken die, in het begin der XVIIe eeuw, op enkele details na reeds kunnen beschouwd worden als volwaardige vertegenwoordigers van het moderne

(6) Cf. G. KUIPER: *Orbis artium en Renaissance. I. Cornelius Valerius en Sebastianus Foxius Morzillus als Bronnen van Coornhert* (Harderwijk 1941) p. 59 sq.

(7) Zijn onderzoek leidde tot interessante conclussies: 'Door de zestiende-eeuwsche [Nederlandsche] lexicographie loopt een rechte draad van het Vocabulare van Noël de Berlaimont naar het Etymologicum van Kiliaan over het Naembouck en den Thesaurus'. (VERDEYEN, *Coll.,* III p. XXI). Ook het bronnenonderzoek van het Vocabulare is bijzonder belangwekkend: I p. LVII sqq., III p. XVI sqq.

(8) Ook in Plantin's Thesaurus (1573) is de alphabetische volgorde nog alles behalve volmaakt (VERDEYEN, *Coll.,* III p. XXVI).

wetenschappelijke woordenboek? En een tweede probleem, meer van typographischen aard: welke drukkers zijn, in ons land, de scheppers geweest van het lexicon zooals wij het kennen? Want ook in dit opzicht doen werken als de hierboven besproken Dictionaria van Dasypodius en Schorus vreemd aan: het lemma wordt niet alleen niet duidelijk in het licht gesteld, maar het blijft vaak verdoken onder allerlei andere elementen, als woordbepaling, verklaring, typische zinswendingen, vermelding van de bron, etc., die alle in hetzelfde lettertype worden gedrukt. Zoo leest men b.v. in Schorus' uitgave van 1546, waar het gaat over het voorzetsel *A (Ab)*:

A Praepositio, cum ablativo, significat van

Interdum post, ut A partu nae der gheboorten.

Aliquando denotat officium, ut ille est à secretis Caesaris, die is des keysers secretaris.

Similiter apud Terentium, A facundia, doer wel spreken (cf. Verdeyen, p. 46 sqq.).

Het lijkt méér een doorloopende tekst dan een lexicon.

* * *

Het ‘aanvullen van een leemte’ is niet alleen een geliefkoosde gemeenplaats van

onze moderne auteurs, zij was ook erg in trek bij de XVIe eeuwsche lexicografen, - en beantwoordde ook toen niet steeds aan de waarheid. Wij hoorden Schorus in 1542 reeds uitroepen: ‘miror quod haec dictionaria tam necessaria pueris, à nemine nostrorum hominum, hactenus scholis exhibita sunt.’ Vier jaar later uitte Johannes Servilius alias Knaep of Knapius dezelfde klacht in het voorbericht tot zijn *Dictionarium triglotton: Hoc est tribus linguis, Latina, Graeca & ea qua tota haec inferior Germania utitur, constans* (Antwerpen, Mich. Hillenius, 1546); ‘Soli nos praeter nescio quas gemmulas atque gemmas (ut caeteros multo ineptiores taceam) ex mera eorum qui Latinam puritatem sordibus suis contaminarunt, fece atque illuvie conflatas, habemus nihil.’

En toch hadden de lexicografen in ons land al heel wat gepresteerd. Wie enkele bibliographische repertoria naslaat - als Campbell's *Annales de la Typographie néerlandaise au XVe siècle* en Nijhoff-Kronenberg's *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540* - staat verbaasd niet alleen over het aantal Latijnsche woordenboeken die in die tijdspanne van circa 65 jaar het licht zagen, maar ook en vooral over het groote aantal uitgaven die zij beleefden en die er ongetwijfeld op wijzen dat de behoefte aan lexicographische literatuur, in en buiten de school, zich sterk deed gevoelen.

Wij denken er natuurlijk niet aan den lezer met een volledige bibliographie der laat-XVe en XVIe eeuwsche Latijnsche woordenboeken te vermoeien: het opstellen van een dergelijke lijst zou trouwens heel wat moeizame opzoekingen vergen. Maar wij wagen het er toch maar op een aantal titels op te sommen: wij beoogen er mede diegenen, die zich voor het onderwerp interesseeren, tot nadere, grondige studie aan te sporen, door aan te toonen welk overvloedig werkmateriaal den historicus der Latijnsche lexicographie ter beschikking staat.

In de eerste plaats, de Nestor van de serie: GHERARD VANDER SCHUEREN'S *Teuthonista of Duytschlender*, gedrukt in 1475, Latijnsch woordenboek met vertaling in Nederduitsch-Kleefsch dialect, in twee deelen: Kleefsch-Latijn en Latijn-Kleefsch.[(9)]

Vervolgens de lange reeks ‘Edelsteenen’ en -steentjes, waarvan Servilius meende dat zij gevormd waren ‘uit louter moer en slijk door hen die door hun vuiligheden de zuiverheid van het Latijn hadden bezoedeld.’ Erg veel zaaks waren die *Gemmae* en *Gemmulae* ook werkelijk niet: Spanoghe vindt er ‘een verbazende opstapeling van dwaasheden’ en ‘stuitende ongerijmdheden’ in, waarvan hij enkele stichtende voorbeelden aanhaalt. Toch is er in deze werkjes een vooruitgang te bespeuren op het verleden: want in tegenstelling tot de oudere woordenboeken, die het Latijnsche woord slechts door een Latijnsche verklaring toelichtten, - wat natuurlijk van paedagogisch standpunt uit verkeerd is, - voegen zij er meestal een Nederlandsche vertaling aan toe. De uitgever van het *Vocabularius copiosus* heeft zelfs het belang daarvan ingezien voor de Nederlandsche taalkennis en taalwetenschap[(10)]. Maar is het Nederlandsch gedeelte van die woordenboekjes degelijk en interessant, ‘de andere helft, het Latijn, verdiende ten volle den smaad van Servilius...: de lingua sacra werd er in ontsierd door een samenraapsel van barbaarsche en verminkte termen, door

(9) Opnieuw uitgegeven door C. BOONZAJER (Leyden, 1804, met voorrede van J.A. Clignett) en uitvoerig besproken door D.H.G. BELLAARD ('s Hertogenbosch, 1904).

(10) Zie de teksten bij E. SPANOGHE: *Synonymia Latino-Teutonica (ex Etymologico C. Kiliani deprompta)* (Uitg. v.d. Ver. d. Antw. Bibl. nrs. 16, 18 en 22, 1889, 1892, 1902) I p. XII n. 1 en XIII n. 2.

kinderachtigen etymologischen onzin'[11]. Kluyver noemt ze 'gebrekkige woordenboekjes, die vooral kerkelijke literatuur moesten verklaren'[12]. Van den nieuwen humanistischen geest is er dus in die *Gemmae* nog niet veel te bespeuren; ook de zeer talrijke afkortingen geven hun een nog sterk Middeleeuwsch karakter.

Desondanks hadden zij een reusachtig succes en bleven, jaren lang, met den 'Donaat' en het Doctrinale van Alexander de Villadei, het onmisbaar attribuut van elken schoolknaap. Navolgend lijstje van de uitgaven moge er den lezer van overtuigen. *Gemmula vocabulorum.* (Lat.-Ned.): Antwerpen 1484; verbeterd en uitgebreid:

Gemmula vocabulorum cum addito: diligenter revisa et emendata: Antwerpen 1486, 1487, 1488, 's Hertogenbosch 1488, Deventer 1489, Antwerpen 1490, Deventer 1491, Zwolle 1492, Deventer 1493, Delft 1493.

Gemma vocabulorum (Lat.-Ned.), ook bevattend: *propria nomina clarorum hominum populorum urbium provinciarum montium ac fluviorum magis insignium ex Johanne Tortellio*: Antwerpen 1494; en aanzienlijk uitgebreid: *Vocabularius optimus Gemma vocabulorum merito dictus quia duobus milibus optimorum vocabulorum maior est*

(11) SPANOGHE, I p. XV.

(12) A. KLUYVER: *Proeve eener critiek op het woordenboek van Kiliaan*, ('s Gravenhage, 1884) p. 13.

priori gemmula et multo correctior: Deventer 1495, 1497, 1498, 1498, 1502, 1505, Antwerpen 1505.

Gemma gemmarum, seu vocabularius optimus, Gemma vocabulorum dictus (Lat.-Ned.): Zwolle, s.d., Deventer 1500, (1501 ?), Zwolle (c. 1510 ?), Antwerpen 1511, Leiden 1515, Antwerpen 1515.

Bij de *Gemmae* sluit nauw aan HERMANNUS TORRENTINUS' *Elucidarius carminum et historiarum vel Vocabularius poeticus, continens fabulas, historias, provincias, urbes, insulas, fluvios et montes illustres*: Deventer 1498, 1501, 1503, 1505, 1505, (c. 1510?), (c. 1512?), 1515; onder den titel *Pinachidium et omnium gemmarum collectarium*: Leiden 1515 en Antwerpen 1515; als *Elucidarius poeticus*: Antwerpen c. 1524 (?), 1527, 1531, 1534, 1535, 1537, 1546; en als *Dictionarium poeticum*, waarbij nog gespecifieerd wordt 'accesserunt synonyma poetica per Ioannem Ravisium Nivernensem collecta': Antwerpen 1536. Nog in 1637 verscheen er een druk te Antwerpen, onder den titel: *Parvum Dictionarium Poeticum*!

Tot dezelfde reeks schoolboekjes behooren ook het *Curia pallatium* (Ned.-Lat.), aldus genaamd naar den aanvang: 'hof pallaes bordi sale huys // Curia pallacium castrum aula domus': Deventer (c. 1486), en drie uitgaven s.d. (c. 1500), een uitg. s.l.s.d., Rotterdam (c. 1501); - het werkje, om gelijkaardige reden genaamd *Os, facies, mentum* (Lat.-Engelsch), waarvan twee uitgaven bekend zijn, ééne te Antwerpen (c. 1510?) en een andere, waarschijnlijk in dezelfde stad, maar die niet kan gedateerd; - het *Vocabularius ex quo* (Lat.-Ned.) (aldus, genaamd omdat het voorbericht begint met de woorden 'ex quo'): Zwolle 1479; - en ten slotte de *Vocabula iuvenibus multum necessaria* (Lat.-Ned.): Deventer 1504 en Antwerpen s.d.

Meer voor universitair gebruik bestemd waren het *Vocabularius copiosus et singularis unus ex diversis diligentissime theutonicatus* (Lat.-Ned.): s.l.s.d. (Leuven, c. 1483), en het *Vocabularius juris utriusque:* s.l.s.d. (Leuven, c. 1475). Geen schoolboek. maar een handleiding voor het groote publiek, dat begeerig is niet zoozeer Latijn, dan wel Fransch of Nederlandsch te leeren, is het *Vocabulair pour aprendre Latin, Romain et Flameng,* (Antwerpen c. 1500, en nog een 2^{e} niet te dateeren uitgave)[13].

Reeds veel degelijker en moderner dan die onooglijke *Gemmae* was het werkje van den bekenden humanist en paedagoog JOHANNES MURMELLIUS, *Pappa puerorum*: van 1514 af en gedurende verschillende decennia zal dit Latijnsch-Nederlandsch lexicon ('Menigerley dinghen latijnsche vocabulen met duytschen bedudinghe'; een echt dictionarium is het dus nog niet) het elementaire schoolboek bij uitstek blijven. Het verscheen achtereenvolgens te Deventer 1514 (3 verschillende uitgaven), 1515, (1516 ?), Antwerpen 1516, Deventer 1518.(2 uitg.), 1519, Antwerpen 1519, 1521, 1522, 1530, 1532, 1537. Het eerste gedeelte der *Pappa puerorum* verscheen ook afzonderlijk onder den titel: *Ioannis Murmellii libellus pueris tradens elementaria latini sermonis specimina: cui titulus: Enchiridion nominariorum* (Deventer c. 1515).[14]

Uit denzelfden tijd dagteekenen de *Figura sive forma exemplaria* (latinè et belgicè). (Antwerpen c. 1513?, 1517, c. 1520?) en het *Vocabularium* (Deventer 1516) van JOH. FRANC. BUCC. PYLADES.

(13) Cf. bibliographie hierover bij NIJHOFF-KRONENBERG II nr. 4070.

(14) Cf. A. BÖMER: *Ein verschollenes lateinisch-deutsches Sentenzenbüchlein (Jo-* p. 83-94).

Stilaan doet de invloed van het wetenschappelijke humanisme, van Erasmus en zijn school, zich gelden. Langzamerhand worden de vocabularia echte dictionaria: de woordenschat wordt rijker, de schikking systematischer, de verklaring nauwkeuriger en uitvoeriger, de Latiniteit wordt gezuiverd. Rechtlijnig en snel gaat die ontwikkeling echter niet: bij dezen lexicograaf blijft de werkwijze primitief en onbeholpen, gene plaatst, zonder veel critiek, classieke, postclassieke, archaïsche en middeleeuwsche termen door elkaar, elders worden in de interpretatie der woorden de ergste fouten begaan. Het nauwkeurige verloop van deze evolutie is trouwens nog niet gekend: voor een stelselmatig philologisch onderzoek dezer woordenboeken ligt hier nog een ruim arbeidsveld te wachten. Ziehier enkele van de talrijke Latijnsche woordenboeken in deze periode verschenen:

YSBRANDUS THEODRICI: *Opus perutile grammaticae artis* (Lat.-Ned.) (Amsterdam, c. 1520?), is alphabetisch gerangschikt, en geeft het geslacht der naamwoorden, het praeteritum en het supinum der werkwoorden op.

HIERONYMUS CINGULARIUS: *Synonymorum collectanea cum interpretationibus gallicis et teutonicis* (Lat.-Fransch-Ned.) (Antwerpen 1529 en een niet te dateeren uitg.) is voor

de school bestemd; op de eene uitgave heet het: ‘iuventuti latine discenti longe utilissima’, op de andere: ‘in puerorum gratiam exposita.’

Te Antwerpen verschenen in 1528 twee uitgaven van de *Interpretationes Hebraeorum*, *Chaldaeorum, Graecorumque nominum Novi Testamenti*, te vergelijken met het gelijkaardige werk dat opgenomen is in de *Biblia* (Antwerpen, Mart. de Keyser, 1534), en toegeschreven wordt aan Remigius van Auxerre, maar door de Keyser werd overgenomen volgens de grondige omwerking van Robertus Stephanus (cf. Nijhoff-Kronenberg I, nr. 349).

‘Seer profijtelic alle beminders der talen’ heet het *Dictionarius quinque linguarum, Latinae, Teuthonicae, Gallicae, Hispanicae, Italicae*, in 1534 door J. Steels te Antwerpen uitgegeven en waarvan het *Dictionarius septem linguarum, Latinae, Teutonicae, Gallicae, Hispanicae, Italicae, Anglicae, Almanicae* (Antwerpen 1540, en een tweede uitg. van omstreeks denzelfden tijd) een uitbreiding is. Geen van beide werken heeft iets met het Vocabulare van Noël de Berlaimont te maken, zooals verkeerdelijk werd beweerd (cf. Nijhoff-Kronenberg I, nr. 711).

Het eind der jaren '30 was een gulden tijd voor de Latijnsche lexicographie. In 1538 verscheen te Antwerpen het *Dictionarium in figuram seu exemplaris interpolla introductorium* (Lat.-Ned.); het heet te zijn ‘iuvenibus multum accomodatum pristina vocabulario multo uberius, facillimo iam alphabetico ordine collectum [dit kon toen nog als een nieuwigheid aangeprezen worden!] ac denuo revisum, barbaris huic inde vocabulis reiectis ac excisis.’

SIMON PELEGROMIUS (Pelgrom) gaf in 1537 te 's Hertogenbosch een werk uit dat een belangrijke bijdrage tot de lexicographie beteekent: *Synonymorum Sylva... in usum eorum qui compositioni student epistolari congesta.* In dit werk, dat talrijke herdrukken beleefde (Antwerpen 1539, 1541, 's Hertogenbosch 1546, 1548, Antwerpen 1555, 1556, 1577, Amsterdam 1615, 1635), geeft de auteur Nederlandsche, Latijnsche en Grieksche synoniemen op. In een voorbericht gericht tot de ‘studiosae iuventuti’ brengt hij hulde aan zijn voorgangers; Erasmus' De verborum copia en Jacobus Montanus Spirensis' Collectanea (cf. hieronder); hij spreekt eveneens over den hierboven reeds vermelden Hieronymus Cingularius. L.C. Michels, die aangetoond heeft dat het een bron is van Kilianus, spreekt met lof over het werk van Pelgrom: ‘Ter bereiking van zijn doel heeft Pelgrom zich redelijke moeite gegeven, en zijn nederlandse woorden en uitdrukkingen een stoet van onderling synonieme vertalingen achterna gestuurd, waarmee de stijl van brieven en humanistische schoolverzen naar believen kon worden gevarieerd, ook een enkele maal ten opzichte van begrippen, die thans niet zo vrij zouden gehanteerd worden. Men heeft hem die rijkdom, als niet gedifferentieerd, verweten, zo b.v. Valerius Andreas en Paquot... Ik laat daar, dat verwijzingen naar bepaalde auteurs bij Pelgrom niet ontbreken, noch ook waarschuwingen als: apud poëtas, apud jurisconsultos, apud comicos; meermalen ook wordt het speciale latijnse woord nog weer in het Nederlands toegelicht, of met “metaphoricè” op beeldspraak attent gemaakt’. Het gaat hier dus om méér dan een gewoon compilatiewerk: Michels legt den nadruk op het feit ‘dat ook Pelgrom reeds blijk gaf van wetenschappelijk besef, door nl. voor ongewone vertalingen het gezag van een klassiek of humanistisch auteur aan te voeren, door opmerkingen over het gebruik der woorden of hun herkomst; ten slotte dat hij door overvloedige weergave

kennelijk niet alleen in practische, maar ook in stilistische behoeften heeft willen voorzien'[15].

JOHANNES SERVILIUS (Knapius) liet in 1539 te Antwerpen (drie verschillende uitgaven!) verschijnen: *Lexicon Graecolatinum, post Vualderi, & caetera omnia in hunc usque diem ubivis gentium edita, ut castigatissimum, ita & recens non contemnenda vocum accessione adiecta, longe copiosissimum, omniumque novissime excusum*. De bekende Antwerpsche humanist Cornelius Grapheus bleek het daarmee volkomen eens te zijn, want op het titelblad zelf liet hij navolgend getuigenis drukken: 'Cornelius Grapheus lectori. / Cum tot Lexica sint ubique, plus iam / Centies decies recusa, cunctis / Unum hoc praetulerim, bene eruditi /Knapii studio ac labore, longe / Cultius, locupletiusque Lector / Redditum, experientia id probarit'. Een 4^{e} druk verscheen te Antwerpen in 1540. In verband met dit Grieksche woordenboek moge nog vermeld worden het werk van P. CURIUS: *Rerum vulgarium congesta Vocabula Graece et Teutonice interpretata* (Antwerpen, 1538, 1543, 1550), een schoolboek 'in puerorum gratiam', en aansluitend bij Murmellius' Pappa puerorum.

Dan volgt het door Prof. Verdeyen besproken *Dictionarium Latinogermanicum et vice versa Germanicolatinum, ex optimis Latinae linguae scriptoribus concinnatum* van

(15) L.C. MICHELS: *Kiliaen en Pelgrom. Bijdrage tot de kennis der bronnen van Kiliaen* (Tijdschr. voor Taal en Letteren, 28, p. 215-234; vooral p. 227 sq. en 233 sq.).

ANTONIUS SCHORUS, Antwerpen 1542, 1546, 1556, 1557, 1567, twee verschillende uitgaven in 1569, 1573; de uitgave van 1567 verscheen onder den titel: *Dictionarium Triglotton ex optimis Latinae linguae scriptoribus concinnatum, Autore Petro Dasypodio.* Hier moge ook vermeld worden, alhoewel het niet in de Nederlanden werd gedrukt, een ander belangrijk werk van Antonius Schorus: *Thesaurus verborum linguae latinae Ciceronianus, in usum et gratiam sfudiosae iuventutis collectus* (Straatsburg 1551, 1557, 1570, 1580, 1586, 1597, 1608, 1618).

Te Gent geeft in 1544 (2^{e} druk 1561) JOHANNES PALUDANUS uit: *Dictionariolum rerum maxime vulgarium, in communem puerorum usum, ex optimis quibusque autoribus congestum, cum Flandrica & Gallica interpretatione.* Dus ook een schoolboek, 'een nomenclator... waarin de meest gebruikte Latijnsche woorden naar hunne beteekenis in drie en veertig hoofdstukken gerangschikt zijn'[(16)].

In 1546 komt te Antwerpen het hierboven reeds vermelde werk van JOH. SERVILIUS van de pers: *Dictionarium triglotton: Hoc est tribus linguis Latina, Graeca & ea qua tota haec inferior Germania utitur, constans.* Spanoghe (I p. XVI) acht het een 'verdienstelijke poging, doch het was nog ver van volkomen te mogen heeten; inzonderheid liet de overzetting in 't Nederlandsch veel te wenschen over, door de matte, lange omschrijvingen die een taalkenner had kunnen vervangen door treffende, bondige uitdrukkingen.' Het boek werd herdrukt in 1560 en in 1581.

In 1545 brengt de Antwerpsche drukker Johannes Loeus een Nederlandschen druk van ROBERTUS STEPHANUS' *Elucidarius poeticus, sive Dictionarium Nominum propriorum virorum, mulierum, populorum, idolorum, urbium, fluviorum, montium, caeterorumque locorum quae passim in libris prophanis leguntur,* ter vervanging van den verouderden Elucidarius van Hermannus Torrentinus.

Van den etymoloog JOHANNES CUSTOS BRECHTANUS verschijnt te Antwerpen in 1549 een *Dictionarium trilingue, videlicet Latinum, Gallicum, et Teuthonicum, Exemplorum Etymologiae Brechtanae, Scholiorumque ad eandem pertinentium commoda narratio: non solum exercitatioribus verum & grammaticen auspicantibus conducens.*

Van 1551 dateert de hierboven reeds besproken viertalige uitgave van Noël de Berlaimont, met Latijnsche versie door CORNELIUS VALERIUS: *Vocabulaer in vier spraken Duytsch, Francois, Latijn, ende Spaensch, profiteliick allen den ghenen die dese spraken leeren willen... Dictionarium Quadrilingue, Teutonicum, Gallicum, Latinum atque Hispanicum, eas linguas discere volentibus utilissimum, D. Cornelio Valerio Traiectensi interprete.* Deze eerste uitgave verscheen te Antwerpen, de tweede te Leuven in 1556, onder den titel: *Dictionarium Quatuor Linguarum, Teutonicae, Gallicae, Latinae & Hispanicae;* de Latijnsche versie komt verder nog voor in de 6-talige uitgave: *Colloquia cum Dictionariolo sex linguarum: Teutonicae, Anglicae, Latinae, Gallicae, Hispanicae & Italicae* (Antwerpen 1579, in 1583 twee verschillende uitgaven, 1584, Basel 1585), - in de 7-talige versie: *Colloquia et Dictionariolum septem linguarum, Belgicae, Anglicae, Teutonicae, Latinae, Italicae, Hispanicae, Gallicae* (Antwerpen 1586, Luik 1589, 1591). Latere uitgaven mogen hier onvermeld blijven. De meeste van die drukken vermelden als auteur Cornelius Valerius, die aldus verkeerdelijk als de schrijver van het heele werk kan beschouwd worden.

(16) SPANOGHE, *o.c.*, I p. XVI.

Ten onzent verschenen ook uitgaven van vreemde woordenboeken, die vanzelfsprekend veel invloed hebben kunnen uitoefenen op de Nederlandsche lexicografen en diensvolgens ook dienen onderzocht te worden. Zoo b.v. AMBROSIUS CALEPINUS: *Pentaglottos, Hoc est, quinque linguis, nempe Latina, Graeca, Germanica, Flandrica, & Gallica constans* (Antwerpen 1546), één van de talrijke bewerkingen van het zeer bekende woordenboek van den Italiaanschen humanist Ambrosio da Calepio of Calepino (vandaar het Fransche woord 'calepin'), waarvan de eerste uitgave verscheen in 1502; - van denzelfde: *Dictionarium... in quo latinis dictionibus adiectae sunt Graecae, Gallicae, Italicae, & Hispanicae* (Antwerpen 1572); - en van den bekenden Spaanschen lexicograaf AELIUS ANTONIUS NEBRISSENSIS: *Dictionarium Latinohispanicum, et vice versa Hispanicolatinum* (Antwerpen 1560 en 1570). De historicus der Latijnsche lexicographie in de Nederlanden heeft natuurlijk ook tot taak na te gaan wie de Nederlandsche bewerking van woordenboeken als den hierboven vermelden Calepinus van 1546 bezorgde.

En zoo zijn wij dan gekomen tot de Plantijnsche Woordenboeken. Zij mogen zich in een bijzonderen roem verheugen.

Het eerste van de serie - althans voor zoover zij bewaard zijn gebleven (cf. hieronder) - is het in 1562 verschenen *Dictionarium tetraglotton seu voces latinae omnes, et graecae eis respondentes, cum Gallica & Teutonica, quam passim Flandricam vocant,*

earum interpretatione. Een viertalig woordenboek dus: Latijn, Grieksch, Fransch en Nederlandsch. Een passus uit de praefatio vertelt hoe dit werk tot stand kwam: 'Voces itaque latinas ex linguae latinae thesauris, partim nostra, partim doctorum aliquot virorum diligentia collectas et alphabetico ordine dispositas, viro cuidam exercitato recolligendas, castigandas et duabus linguis, gallica videlicet et teutonica (quam fere et re, et nomine flandricam fecit usum) interpretandas exhibuimus: ut totius Galliae Belgicae pubes commune habeat vernaculo idiomate Dictionarium'. Plantin zelf, en na hem enkele van zijn geleerde medewerkers hebben dus de Latijnsche (en Grieksche) woorden verzameld uit bestaande woordenboeken - men veronderstelt dat hier in de eerste plaats dat van Estienne wordt bedoeld - en ze gerangschikt; de vir exercitatus die er de Fransche en Nederlandsche vertalingen aan toevoegde en het heele werk nogmaals nazag, kan volgens Rooses niemand anders zijn dan de corrector Cornelius Kilianus, - althans de Nederlandsche tekst is zeker van zijn hand[17]. Ook dit Dictionarium was een schoolboek, maar bij den eersten oogopslag merkt men reeds met welke reuzenschreden de lexicographie sedert het begin der eeuw was vooruitgegaan. Toch oordeelt Spanoghe dat dit Tetraglotton nog 'zeer onvolledig (was) en, voor het Nederlandsch gedeelte, tegen het Nederl.-Lat. Etymologicum [Kilianus' later werk] niet opwegen (kon)'.[18]. Al de exemplaren er van werden door Plantin gedrukt, maar met verschillende uitgeversadressen: nl. dat van Plantin zelf, dat van Plantin met de specificatie 'sumptib. haeredum Arnoldi Bierckmanni', dat van Johannes Steelsius en dat van Gulielmus Silvius. Een exemplaar van dit Tetraglotton, in het Museum Plantin-Moretus bewaard (R 380), werd in margine, gedeeltelijk door C. Kilianus (cf. hieronder), voorzien van een zeer groot aantal correcties en aanvullingen in handschrift; ook de titel werd licht gewijzigd (de woorden 'omnes' en 'quam passim Flandricam vocant' vielen weg). Het werd blijkbaar persklaar gemaakt met het oog op een nieuwe uitgave van het Tetraglotton, die echter nooit verscheen

Een tweede woordenboek, dat van de Plantijnsche pers kwam en bestemd was om door progressieve uitbreiding, het Tetraglotton te vervangen, is het *Promptuarium latinae linguae.* Een eerste druk er van moet verschenen zijn in 1561, maar, naar ons weten, is er geen exemplaar van bewaard: wij kennen het bestaan er van dank zij wat Plantin mededeelt in zijn inleiding tot de uitgave van 1564: 'Tantum affirmare possum, priùs à me editum anno 1561 Latinae linguae Promptuariolum mille & octingentis Latinis dictionibus Rob. Steph. Dictionariolum exuperasse. Atqui hoc idem à me iam denuo excusum, adeó illius Dictionarolium, prioremque meam editionem in numero vocabulorum antecellit, ut plures, quàm mille, Latinae dictiones, praeter varias Gallico idiomate interpretationibus, ampliùs accesserint. Insuper non minorem in Gallicolatino Dictionario curam, operamque posuimus...'. De uitgave van 1564 verscheen onder den titel: *Promptuarium latinae linguae: Iam recens post omnium editiones excusum, necnon bis mille et octingentis dictionibus Latinis, unà cum Gallica earum interpretatione, adauctum,* voor het Latijnsch-Fransch gedeelte, en den titel: *Les mots francoys selon l'ordre des lettres, ainsi qu'il les fault escrire, tournez en Latin. Augmentez de plusieurs dictions Françoises & Latines,* voor het Fransch-Latijnsch gedeelte. Het eerste van deze beide deelen werd afzonderlijk

(17) M. ROOSES: *Hoe de woordenboeken van Plantijn en Kilianus tot stand kwamen* (Ned. Museum 1880).

(18) SPANOGHE, *o.c.*, I p. LX.

herdrukt in 1568 en 1571. In 1576 werd dit tweetalig woordenboek uitgebreid tot een Triglotton door toevoeging van een Grieksche vertaling: *Promptuarium latinae linguae, Iam recens post omnium editiones repurgatum, et infinitis paene dictionibus, adiuncta Graeca et Gallica interpretatione, adauctum,* waarbij aansluit een herdruk van het Fransch-Latijnsch gedeelte: *Les mots françois selon l'ordre des lettres*, gedateerd 1575. Jan Moretus gaf dit drietalig Promptuarium opnieuw uit in 1591; het voorbericht van dezen druk leert ons dat ook dit werk werd tot stand gebracht ‘a meis domesticis’, d.w.z. door de correctors der Plantijnsche drukkerij. Hij was van plan het nogmaals uit te breiden, door toevoeging van een Nederlandschen tekst, en op die wijze een nieuw Tetraglotton tot stand te brengen: tot uitvoering kwam het echter niet (cf. hieronder).

Intusschen was, in 1567 (tweede uitgave ‘multo quam antea emendatior ac locupletior’: 1577) van de pers gekomen: HADRIANUS JUNIUS' *Nomenclator, omnium rerum propria nomina variis linguis explicata indicans*[19]. ‘Ook dit boek

(19) Er verschenen exemplaren met het Antwerpsch uitgeversadres van Plantin, andere met het Parijsche: ‘Parisiis, Sub Circino aureo, via Iacobaea, M.D.LXVII’.

werd ten behoeve van het onderwijs geschreven. Junius zag, dat zoo menigeen ten gevolge eener gebrekkige woordenkennis werd gedwongen tot het gebruik van vage en algemeene termen. Dit keurde hij af, en bracht uitvoerige lijsten bijeen van namen, behoorende tot allerlei gebied, en waarvan men zich in 't vervolg zou kunnen bedienen. Het Latijn staat voorop, gevolgd door eene vertaling in het Hoogduitsch, Nederlandsch, Fransch, Italiaansch en Spaansch'[20]. Uit deze bron heeft later Kilianus ruim geput.

Van dit boek bezorgde Plantin een vereenvoudigde schooluitgave in 1585: *Nomenclator, omnium rerum propria nomina duabus linguis explicata indicans. Multo quàm antea brevior et emendatior: in usum Scholarum* (Lat.-Ned.-Fransch). Herdrukken verschenen, bij verschillende uitgevers, in 1591, 1611, 1623 en 1630.

Met al deze proeven van lexicographische wetenschap nam Plantin echter geen vrede. Van 1563 af, en gedurende 10 jaar, liet hij verschillende van zijn geleerde medewerkers arbeiden aan het groote woordenboek, dat in 1573 van de pers kwam onder den titel: *Thesaurus theutonicae linguae. Schat der Neder-duytscher spraken. Inhoudende niet alleene de Nederduytsche woorden / maer oock verscheyden redenen ende manieren van spreken / vertaelt ende overgeset int Francois ende Latyn.* Aan dezen Thesaurus, die minder bestemd was voor kinderen dan wel voor vreemdelingen, die Nederlandsch of Fransch wenschten te leeren, werd - naar Plantin vertelt in zijn inleiding - gewerkt door vier verschillende personen. Max Rooses heeft ze, aan de hand van in het Plantijnsch archief bewaarde documenten, kunnen identificeeren: Cornelius Kilianus vertaalde een Latijnsch-Fransch woordenboek in het Nederlandsch; Andries Madoets zette den Franschen tekst van een Fransch-Latijnsch woordenboek over in het Nederlandsch. Plantin had nl. als systeem aangenomen zijn medewerkers zelfstandig te laten werken, - hen zelfs gedeeltelijk een gelijkaardigen arbeid te laten verrichten, om achteraf de resultaten er van te vergelijken en te combineeren. Volgens Rooses gebruikte Madoets voor zijn vertaling een exemplaar van het Dictionnaire Francois latin corrigé et augmenté par maistre Jehan Thierry (Paris, Jacques Du Puys, 1564): het boek in margine van enkele Nederlandsche aanteekeningen voorzien, wordt nog steeds in de Plantijnsche Bibliotheek bewaard (B 834). Als derde herzag Meester Quinten Steenhartsius den arbeid van Madoets en een zekere Augustin, wiens aandeel in het tot stand komen van den Thesaurus blijkbaar slechts gering was, herzag 'le dictionnaire flameng'[21]. Een tweede uitgave van den Thesaurus werd voorbereid, maar zag nooit het licht. Met het oog op dezen herdruk liet Plantin, in een nog bewaard exemplaar van de uitgave 1573 (Mus. Pl.-Mor. R 337), talrijke aanvullingen in margine schrijven: de meeste zijn van de hand van Cornelius Kilianus. Opdrachten en titelblad bleven ongewijzigd: alleen zou op dit laatste 'teutonicae' gedrukt worden in plaats van 'theutonicae', en Plantin zou er zich 'architypographus Regij' noemen in plaats van 'prototypographus Regij'. Het manuscript - want zóó mag men het wel noemen - was zelfs reeds voorzien van de kerkelijke goedkeuring; achteraan komt nl. de navolgende verklaring in handschrift voor: 'Dictionarium istud nihil habet S. Romanae Eccl. fidei contrarium (?) aut Rei pub. offensivumque attestor. Sebastianus Baer Delphius insign. Cath. E[ccl.] S. Mariae Hantwerpien. Plebanus et Canon..' Daar deze Sebastianus Baer, die plebaan-kanunnik genoemd werd in 1566,

(20) KLUYVER, *o.c.*, p. 17.
(21) ROOSES, *o.c.*, p. 8-11.

stierf op 2 Februari 1576 (of 1577)[22], moet deze nieuwe uitgave vóór 1576 (of 1577) ontworpen geweest zijn.

Een practisch doel - de studie van het Latijn - wendde CORNELIUS KILIANUS voor wanneer hij in 1574, zijn *Dictionarium teutonico-latinum, praecipuas linguae Teutonicae dictiones Latine interpretatas, seduloque cum Germanicis et Gallicis collatas, breviter complectens,* in het licht zond. In feite echter - en zóó heeft het nageslacht het ook begrepen - stelde de auteur zich tot doel: het verspreiden van wetenschappelijke taalkennis. Hij verklaart 'in de voorrede, dat hij is te werk gegaan novo quodam modo, a nomine hactenus observato. Die nieuwe methode bestaat daarin, dat de lezer door beknopte aanteekeningen wordt ingelicht over den verschillenden oorsprong der woorden binnen het gebied zijner eigen taal'[23]. Daartoe gebruikte hij o.m. de afkortingen *gal*(licum) en *germ*(anicum). Kilianus' wetenschappelijke bedoeling en originaliteit blijken nog duidelijker uit de latere uitgaven

(22) Mededeeling van Dr. F. Blockmans, dien wij daarvoor onzen oprechten dank betuigen.
(23) KLUYVER, *o.c.*, p. 9.

van zijn werk: is de eerste nog een ‘zeer beknopt Lexicon, alleen de latijnsche vertaling der voornaamste woorden opgevende en de samengestelde ter zijde latende’[24], de tweede, in 1588, ‘editio altera, priore auctior et correctior’, is ‘van gansch verschillenden aard en ruim driemaal uitgebreider dan de eerste. Door het vermeerderd aantal wortelwoorden, door de bijvoeging van hunne afleidingen en koppelingen...’[25], en door een nog belangrijker innovatie van Kilianus, - éénig in het Europa der XVIe eeuw: ‘Plantijns woordenboek [de Tesaurus] gaf enkel de Antwerpsche of Brabandsche omgangstaal weder: Kilianus liet alle Duitsche tongvallen tot hun recht komen en nam hunne meest gebruikelijke woorden op’ (nl. Vlaamsche, Zeelandsche, Hollandsche, Friesche, Sicambrische - d.i. van Gelderland, Kleef en Gulik -, Saxonische en Alamanische, - d.i. resp. Neder- en Hoogduitsche). Met het woord *vetus* duidt hij verouderde uitdrukkingen aan[26]. Met het oog op een derde uitgave teekende Kilianus, in margine van een exemplaar van 1588 (Mus. Pl.-Mor. XVII. 14), een groot aantal correcties en aanvullingen op; hij wijzigde er ook grondig het Voorbericht, evenals den titel, die thans luiden zou: *Dictionarium teutonico-latinum, praecipuas teutonicae linguae dictiones & phrases Latine interpretatas et cum alijs nonnullis linguis collatas complectens. Editio tertia, prioribus auctior & correctior.* Maar hetzij de auteur zelf, hetzij de uitgever met deze omwerking geen vrede nam, zij verscheen in elk geval niet. Kilianus nam zijn werk opnieuw ter hand en gaf het nogmaals veel meer uitbreiding: zoo verscheen ten slotte, in 1599, de derde uitgave bij Jan Moretus, onder den titel: *Etymologicum teutonicae linguae: sive Dictionarium teutonico-latinum... Opus Germanis tam superioribus quàm inferioribus, Gallis, Anglis sive Anglosaxonibus, Italis, Hispanis, & aliis lectu perutile.... editio tertia, prioribus auctior & correctior.* Deze uitgave ‘werd verrijkt met een menigte vergelijkende aanhalingen, meestal uit het Engelsch en Hoogduitsch, ook uit het Fransch, Spaansch en Italiaansch geput; tegenover de uitgave van 1588 kan die van 1599 bijna een vergelijkend woordenboek genoemd worden. Die vergelijking moest dienen om de echte, oorspronkelijke beteekenis (□τυμον) der Nederlandsche woorden des te beter te staven’[27].

De historicus der Latijnsche lexicographie stelt natuurlijk de vraag: welke is de waarde van het Latijnsch gedeelte van Kilianus' woordenboek? Lipsius oordeelde: ‘hij schenkt ons zuiver en rein Latijn’ (‘Et pura & puta dat simul Latina’), en Spanoghe stipt daarbij aan: ‘ofschoon op Kilianus' Latijn meer dan eene aanmerking te maken ware en al zijne vertalingen niet even gelukkig, ja soms onnauwkeurig of onvoldoende zijn, toch had hij volkomen het recht te zeggen dat zijn werk rijk was aan synonymis largè copiosèque ex probatissimorum auctorum messe depromptis’[28]. Maar dit oordeel steunt slechts op een indruk, bij de studie van het Nederlandsch gedeelte van het woordenboek opgedaan: zoowel Spanoghe als de overige geleerden die Kilianus' arbeid hebben onderzocht, hebben al hun aandacht gewijd aan den Thesaurus onzer moedertaal, - en niemand heeft tot nog toe het Latijnsch gedeelte er van aan een diepgaande linguistische, philologische, en literair-historische critiek onderworpen. Evenmin werd de invloed onderzocht, door Kilianus' Etymologicum uitgeoefend op

(24) Rooses, *o.c.*, p. 15.
(25) Spanoghe, *o.c.*, I p. XX.
(26) Spanoghe, *o.c.*, I p. XX.
(27) Spanoghe, *o.c.*, I p. XXXV.
(28) Spanoghe, *o.c.*, I p. XXXVI n. 1; Lipsius in de liminaria van het Etymologicum.

het humanistisch onderwijs en de Latijnsche studiën in de XVIIe eeuw; in welke richting zou dienen te worden gewerkt, duidt Kluyver aan: ‘In de zeventiende eeuw was het Etymologicum vooral een schoolboek, dat bij 't vertalen in 't Latijn goede diensten bewees... Indien Kiliaan minder uitvoerig ware geweest in zijne Latijnsche omschrijvingen, indien hij niet zooveel synoniemen had opgegeven, en zich, evenals Plantijn en zijn' Thesaurus, tot een enkel woord had bepaald, dan zou het boek waarschijnlijk niet tienmaal zijn uitgegeven’[(29)].

* * *

Cibi satietas et fastidium, denkt de lezer die den moed gehad heeft deze lange - en nog onvolledige - lijst door te lezen. En toch maken deze drukwerken slechts een deel uit van de bronnen, waarover de historicus der Latijnsche lexicographie beschikt. Want ook in handschrift zijn er nog tal van woordenboeken en met lexicographie verband houdende werken bewaard. Zij zijn verspreid over de meest ver-

(29) KLUYVER, *o.c.*, p. 2.

scheidene, openbare of particuliere archivalische depots, en slechts ten koste van het uitpluizen van vele catalogussen en inventarissen zou men ze kunnen verzamelen. Het ligt natuurlijk niet in onze bedoeling in deze bladzijden een dergelijke lijst te publiceeren. Maar het kan wellicht nuttig zijn, als voorbeeld, te vermelden wat één enkel van die depots, het Museum Plantin-Moretus, aan dergelijke handschriften bezit, waarvan enkele wel, andere niet het voorwerp van eeu publicatie zijn geweest.

Het oudste is een Latijnsch-Nederlandsch-Fransch woordenboek uit de XVe eeuw (OB. 1, Catal. Denucé, n^{r} 97), waarvan het incipit luidt: *Incipiunt expressiones vocabulorum in tribus ydeomatibus.* Het is een klein volume (14,5 × 7,5 cm.) van 303 bladen papier. De tekst, in XVe eeuwsch schrift, verdeeld over één kolom per bladzijde, bevat eerst het Latijnsche lemma, daarna de meestal bondige Nederlandsche en Fransche vertaling, - deze laatste ontbreekt echter in veel gevallen. Er komen gemiddeld een twintigtal woorden per bladzijde voor, zoodat wij mogen schatten dat dit Dictionarium niet minder dan 12.000 termen vertaalt. Het feit dat het woord Brabantia een ongemeen lange toelichting krijgt, zou wellicht het vermoeden rechtvaardigen dat een Brabander dit woordenboek oamenstelde. Een mooie XVe eeuwsche stempelband, gesigneerd 'Petrus me fecit', omsluit dit kostbare manuscript.

Wij vermeldden hierboven het Latijnsch-Nederlandsch-Fransch *Dictionariolum* van JOHANNES PALUDANUS; deze had het plan opgevat zijn werk uit te breiden tot een Tetraglotton, door toevoeging van een Grieksche vertaling. Hij gebruikte daartoe een geïnterfolieerd exemplaar van de uitgave 1544 en schreef op deze tusschen geschoven bladzijden de Grieksche woorden ('huic postremae editioni accessit graeca usitatiorum dictionum nomenclatura, cum vulgarioribus graecolatinis loquendi formulis, graecae linguae studiosis apprime necessariis'). Dit viertalig woordenboek, hoewel niet volledig afgewerkt (de Grieksche vertaling van een aantal termen ontbreekt) werd waarschijnlijk Plantin ter publicatie aangebeden, want het handschrift berust nog thans in de bibliotheek van het Museum Plantin-Moretus (R 407, Cat. Denucé n^{r} 388). Dit gebeurde waarschijnlijk omstreeks het jaar 1565, want het voorbericht 'Ioannes Paludanus Nervius Candido Lectori S.D.' is gedateerd uit Bergen, in Henegouwen, 'Calendis Septemb. An. XVcLXV'. Vermoedelijk oordeelde de aartstypograaf dat, na het verschijnen van zijn eigen Dictionarium Tetraglotton in 1562, er geen aanleiding meer bestond om het viertalige woordenboek van Paludanus op de markt te brengen[30].

In verband met de Plantijnsche woordenboeken bleven verschillende belangwekkende handschriften in het Museum Plantin-Moretus bewaard. Tot deze reeks mogen gerekend worden enkele, hierboven reeds besproken gedrukte exemplaren met aanvullingen in handschrift: nl. een *Dictionarium Tetraglotton* van 1562 (R 380), met talrijke aanvullingen 'blijkbaar afkomstig van verschillende personen, maar, naar 't mij toeschijnt, voor een deel ook van Kiliaan', aldus Kluyver[31]; verder een *Thesaurus theutonicae linguae* van 1573, met veel aanvullingen, meestal van Kilianus (R 337); en tallooze verbeteringen van Kilianus' eigen hand komen ook voor in een exemplaar van de tweede uitgave van zijn *Dictionarium* (1588) (XVII. 14).

(30) SPANOGHE, *o.c.*, I p. XVI.
(31) KLUYVER, *o.c.*, p. 6.

Veel belangrijker is een exemplaar van Plantin's *Promptuarium linguae latinae,* in de uitgave van 1591 (M 368, Catal. Denucé nrs 198 en 496). Jan Moretus had blijkbaar de bedoeling dit drietalig woordenboek (Lat.-Grieksch-Fransch) uit te breiden tot een nieuw *Tetraglotton,* dat het oude van 1562 zou vervangen. Hij liet daarom door Kilianus op bladen schrijfpapier, tusschen de gedrukte bladzijden ingelascht, op twee kolommen een Nederlandschen tekst schrijven: deze bestaat in de eerste plaats uit al wat het Tetraglotton van 1562 bevatte, en vervolgens uit talrijke latere toevoegingen van Kilianus(32). Naar het eerste folio van het handschrift leert zou het boek verschijnen onder den titel: *Tetraglotton Latinè, Graecè, Teutonicè & Gallicè. Collectore Cornelio Kiliano Dufflaeo.* Maar tot het ter perse leggen van dit werk kwam Jan Moretus niet. Zijn opvolger, Balthasar I Moretus, schijnt het plan opnieuw in overweging te hebben genomen: hij vertrouwde het manuscript toe aan Pater Anselmus, die het van nog enkele aanvullingen voorzag, en er in 1614 een nieuw, zuiver afschrift van maakte, dat echter slechts de letter A tot 'Allapsus' bevat (III 76, Catal. Denucé nr 79). Origineel en copie stuurde hij in 1616 terug aan den drukker: in den begeleidenden brief drukte hij er zijn spijt over uit dat de tijd en de krachten hem ontbraken om den arbeid te voltooien, en drong hij ten zeerste op publicatie aan: 'Finem faciam, & dominum denuo rogo, ut non diu amplius abscondat hunc thesaurum,

(32) Cf. SPANOGHE, *o.c.*, I p. LX sq.

sed ad omnium utilitatem edat & promat'[33]. Aan dezelfde zending voegde Pater Anselmus nog een derde volume toe, dat hij eveneens van Balthasar Moretus had ontvangen: nl. een aangevuld exemplaar van Kilianus' *Etymologicum,* dat thans in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage berust. De marginalia in dit exemplaar 'komen voor het grootste gedeelte van Kilianus, voor een kleiner van Anselmus, voor weinige woorden van een derde, van een vierde en misschien van een vijfde hand'[34].

Geen van beide woordenboeken - het 'utrumque dictionarium Kiliani' waarover Anselmus het heeft in zijn brief, nl. het nieuwe Tetraglotton en het aangevulde Etymologicum - werden ooit uitgegeven. Voor zoover ons bekend werden zij zelfs nooit aan een diepgaand onderzoek onderworpen, - zeker niet wat het Latijnsche gedeelte betreft.

Uitgegeven en grondig bestudeerd - vooral in verband met het Nederlandsch gedeelte - werd daarentegen wel een laatste handschrift van deze serie: nl. de *Synonymia latino-teutonica* (III 77, Catal. Denucé nr 197). De geleerde uitgever, Emile Spanoghe, geeft er de navolgende karakteristiek van: '...zoolang geen bepaalder gegevens komen opdoemen, kan men de Synonymia latino-teutonica beschrijven als wezende de letterlijke omkeering [nl. van Nederl.-Lat. in Lat.-Ned.], doch met gewijzigde spelling, van Kilianus' Etymologicum uit den jare 1599 (de Appendix en Rudolphus Potterus' dierenlijst inbegrepen); een arbeid die door twee onbekenden (de eerste voor de letter A, de tweede voor het overige) in de eerste helft der 17e eeuw werd uitgevoerd door toedoen der twee gebroeders [Justus en Francistus] Ravelingen; beide schreven er aanteekeningen voor, en Franciscus voegde er eene bloemlezing toe van rechtstermen uit Grotius' werk geplukt'.[35] Daar dit laatstgenoemde boek in 1631 verscheen, valt de bewerking van het Etymologicum na dien datum, - en dus lang na Kilianus' dood.[36] Ons interesseert vooral het Latijnsch gedeelte; daarover schrijft Spanoghe: 'Het is wel eene uitmuntende Synonymia teutonica, maar niet latina: het Latijnsch deel is uit den aard der zaak zeer onvolledig - in een tweetalig woordenboek is de taal waarin men overzet immer misdeeld; in ons geval was die tweede taal, zonder vermeerdering, de eerste geworden - ten tweede is dat Latijn niet immer onberispelijk; louter volledigmaking was niet genoeg; het boek moest besnoeid en gekuischt worden, om de hoogte te bereiken waarop de philologie zich omtrent het midden der XVIIe eeuw in Nederland bevond. Buiten het groot aantal middeleeuwsche maakwoorden, die Kilianus met *vulgo* bestempelt, zijn er niet alleen uitdrukkingen, waaraan hij eene beteekenis geeft, die op niets steunt of verkeerd is, maar ook, waar het Latijn te kort schoot, overnam of smeedde hijzelf maar splinternieuwe woorden uit oud Grieksch ijzer'.[37]

Ten slotte moge hier nog vermeld worden, - al valt het buiten de behandelde periode -, het manuscript van een *Vocabularium Juris* (slechts bevattend de letters R-Z), door een XVIIe eeuwsche hand geschreven (M 264, Catal. Denucé nr 294).

(33) Cf. SPANOGHE, *o.c.*, I p. LXI sqq.
(34) SPANOGHE, *o.c.*, I p, CXXXVI, cf. p. LXV sq.
(35) SPANOGHE, *o.c.*, I p. XCIX.
(36) SPANOGHE, *o.c.*, I p. LXX.
(37) SPANOGHE, *o.c.*, I p. CI sq.

* * *

Naast drukken en handschriften van woordenboeken, zijn ook archivalia een waardevolle bron van kennis voor den lexicograaf. Een paar voorbeelden - toevallig ontdekt - mogen er den lezer van overtuigen. Het Werkliedenboek 1563-1574 (Plant. Arch. 31 f° 71v^{o} en 72) leert dat corrector Mattheis Ghisbrechts op 1 November 1563 werkte aan classieke uitgaven en aan een *Thesaurus linguae graecae.* Op de schutbladen van het exemplaar AD 94 uit de bibliotheek van het Museum Plantin-Moretus van AELIUS ANTONIUS NEBRISSENSIS' *Dictionarium Latinohispanicum, et vice versa Hispanicolatinum* (Antwerpen, 1560) komt in handschrift een tekst voor getiteld: 'Garcia Lopius Portalegrensis Medicus ad candidum lectorem': het is het Voorbericht voor een blijkbaar door Plantin ontworpen, maar niet gedruktè nieuwe uitgave van bedoeld woordenboek; het boek zelf is met de hand verbeterd en op veel plaatsen door Garcia Lopius aangevuld, hoofdzakelijk waar het gaat over geneeskundige kruiden. Wij twijfelen er niet aan of een minutieus onderzoek van rekeningen, brieven en andere documenten uit het Plantijnsch Archief zou nadere inlichtingen over deze ontworpen woordenboeken aan het licht brengen.

* * *

Welke methode de historiograaf van de laat-XVe en XVIe eeuwsche Latijnsche lexicographie te volgen heeft, kan slechts de practijk uitwijzen. Maar, bij het doorlezen van de hierboven afgedrukte lijst, rijzen den lezer een aantal vragen voor den geest op, waarvan de beantwoording ons reeds een duidelijker inzicht in de structuur en de evolutie van die woordenboeken geven zou.

In de eerste plaats dient onderscheid gemaakt tusschen de verschillende soorten van woordenboeken en hun diverse bestemming. Het voorbeeld van de Synonymia toonde aan hoezeer de opbouw van een Latijnsch-Nederlandsch woordenboek verschilt van deze van een Nederlandsch-Latijnsch: de woordenschat van de eerste, te verklaren taal, is, wegens de systematische behandeling die zij met het oog op de rangschikking ondergaat, zeker volledíger en meestal ook meer verzorgd dan deze der tweede, de verklarende taal. In wezen verschillend zijn ook de woordenboeken naar gelang van het publiek waarvoor zij zijn bestemd: hetzij zij bedoeld zijn als schoolboek voor het lager of middelbaar onderwijs, als hulpmiddel voor het universitair onderricht, als vademecum voor leergierige leeken of schrandere kooplieden, die zich vreemde talen willen eigen maken, of ten slotte als wetenschappelijke bijdrage tot de taalstudie en bewaarplaats van een in onbruik rakenden woordenschat. De taak van den historicus is elk van deze typen nauwkeurig te karakteriseeren.

Voor den philoloog is het arbeidsveld zeer ruim: hij toch moet, van elk van die woordenboeken, de structuur ontleden. Hoe is een bepaald lexicon tot stand gekomen? Heeft de schrijver bestaande modellen - en welke? op het eind der XVe en in het begin der XVIe eeuw meestal Italiaansche en Fransche? - gecopieerd en eventueel door eigen middelen aangevuld? Gebruikt hij ééne of meer bronnen, en welke is dan de 'afstamming' van zijn woordenboek? Heeft hij de nagevolgde voorbeelden met verstand geïnterpreteerd of slaafs - met fout en al - gecopieerd? Ofwel de andere mogelijkheid: zelfstandige arbeid; maar is er wel één onder de hierboven vermelde woordenboeken, waarvan de schrijver op eigen hand de antieke auteurs is gaan excerpeeren om aldus zijn woordenlijst samen te stellen? En heeft hij, in dit geval, het voor ons zoo vanzelfsprekend steekkaartensysteem gebruikt? Door welke overwegingen hebben de lexicografen zich laten leiden bij het vaststellen van hun woordenlijst? Hebben zij rekening gehouden met de behoeften van een bepaalde groep lezers, waarvoor hun werk was bestemd, of namen zij een bepaalden canon van antieke auteurs in acht? Hiermee houdt rechtstreeks verband de vraag naar de 'latinitas': werd de woordenschat geselectionneerd en alleen dàt behouden, wat beantwoordt aan het zuiver classicisme, of werden integendeel archaïsche, classieke, postclassieke, vulgair-Latijnsche, middeleeuwsche en Renaissance-woorden in een bonte mengeling en zonder onderscheid opgenomen? Werd er een plaats ingeruimd aan eigennamen (vooral in verband met de mythologie), aan rechts- en philosophische termen? Onderzocht dient ook te worden hoe de rangschikking der woorden mettertijd veranderde, hoe de verschillende systemen - zuiver alphabetisch, alpabetisch op het simplex, per gedachtengroep of per woordsoort - beantwoorden aan de bestemming van het lexicon, hoe de 'techniek' der woordschikking allengs tot volmaking kwam, en welke humanisten daartoe het meest bijdroegen.

Al deze vragen betreffen het lemma; de woordverklaring stelt er een aantal andere. Wordt deze beperkt tot een loutere woordvertaling of worden ook zinswendingen, staande uitdrukkingen en spreekwoorden ter illustratie van het juiste woordgebruik

aangehaald? Geeft de samensteller blijk van critischen zin door de bron, nl. den auteur te vermelden aan wien bepaalde woorden of uitdrukkingen zijn ontleend? Wordt het lemma grammaticaal beschreven door de vermelding van woordsoort, geslacht, genitief, praeteritum, supinum, infinitief, comparatief en onregelmatige hoofdtijden? Wordt er aan (in de XVIe eeuw meestal fantastische) etymologie gedaan?

Heeft de philoloog aldus de structuur en de waarde van een woordenboek vastgesteld, en een duidelijk beeld geschetst van den langen en moeizamen weg dien velen hebben moeten afleggen alvorens men van improvisatie tot wetenschappelijke lexicographie geraakte, dan komt de historicus aan de beurt, die de woordenboeken moet situeeren in het cultuurcomplex. In de eerste plaats moet hij de rol bepalen die de onderscheiden woordenboeken hebben gespeeld in het onderwijs en welke de redenen zijn waarom sommige daarvan gedurende vele decennia, soms gedurende eeuwen op de schoolbanken zijn blijven prijken. Even gewichtig is de vraag in hoeverre zij hebben bijgedragen tot de vervulling van den humanistendroom, de ruime verspreiding van het Latijn onder het groote publiek; hier raakt de historicus aan een aantal hoogstbelangrijke problemen: b.v. het gebruik van het Latijn als internationale taal, ook voor de handelscorrespondie, de overwoekering van de Rederijkersliteratuur met classieke reminiscenties en Grieksch-Latijnsche termen, - onze geleerde Retrozijnen hadden

zeker evenveel behoefte aan een Latijnsch woordenboek als de Italiaansche epicus Luigi Pulci, de schepper van 'Morgante', die voor eigen gebruik in een 'Vocabulista' een 700-tal, meestal Latijnsche en Grieksche termen en eigennamen had verzameld, om zijn dichtwerk aan de mode van den tijd te kunnen aanpassen(38).

Maar in verband met dezen invloed van het Latijnsche woordenboek op de volkscultuur, is het meest belangrijke probleem - want de ontwikkeling van de taal zelf bepalend voor de komende eeuwen - dit: in hoeverre is de levendige bloei der Latijnsche lexicographie in de XVIe eeuw een leidende kracht geweest bij de vorming der Nederlandsche taal? Het lijdt immers geen twijfel dat het Latijnsch woordenboek - evenals de Latijnsche grammatica - er in zeer ruime mate heeft toe bijgedragen om aan het Nederlandsch, dat tot dan toe in eerste instantie een gesproken, dus onvaste en steeds wisselende volkstaal was gebleven, een hechte en logisch gebouwde structuur te geven; dat het Latijnsche woord, met zijn wel omschreven, vaste beteekenis, de kern is geweest waarrond de wankelbare Nederlandsche termen zich hebben gecristaliseerd. Het is geen toeval dat een Coornhert en een Spieghel humanistisch geschoolde geleerden waren. En in dit vormingsproces der Nederlandsche taal mag zeker aan Kilianus de beteekenis van een baanbreker toegekend worden.

Zelfs de eenvoudige bibliographie der verschillende woordenboek-uitgaven kan tot belangwekkende resultaten leiden; inzonderheid ware het de moeite waard na te gaan welke de voornaamste centra der woordenboek-productie waren, en om welke redenen er in sommige steden bijzonder veel werden gedrukt: toeval is het zeker niet dat de overgroote meerderheid der Gemmae, Gemmulae en Vocabularii uit den incunabeltijd en het begin der XVIe eeuw te Deventer en te Antwerpen van de pers kwamen.

Ook voor den historicus der typographie is er - zooals wij hierboven reeds zegden - een taak weggelegd: uit te maken welke drukkers, na veel tasten en veel mislukkingen, aan het woordenboek zijn moderne uitzicht schonken.

De studie van de Latijnsche lexicographie houdt - dat lijdt geen twijfel - ten nauwste verband met verschillende takken der wetenschap: classici, germanisten, romanisten, historici, bibliografen moeten elk op hun gebied een omvangrijk detailonderzoek instellen, waaruit, naar wij hopen, eenmaal een groote synthese groeien zal, waarvan het belang voor de cultuurgeschiedenis niet kan onderschat worden, vermits zij nieuw licht werpen zal op de meest essentieele uitingen van den menschelijken geest: taal, letterkunde en onderwijs.

* * *

Wij hopen het geduld van den lezer niet te zeer op de proef te stellen, door dit artikel te besluiten met een nieuwe reeks titels van boeken. Wij zouden er aan de hand van een reeks voorbeelden willen op wijzen, dat diegene, die de geschiedenis schrijven wil der Latijnsche lexicographie, zich niet mag beperken tot het onderzoek der woordenboeken zelf, maar ook aandacht wijden moet aan een aanzienlijk aantal

(38) Cf. C. De Boer: *De Renaissance der Letterkunde te Florence vóór 1500,* ('s Gravenhage, 1927) p. 141.

humanistische tractaten, waarin woordverklaring, etymologie, zinsbouw, spreekwoord enz. worden behandeld.

In de XVIe eeuw zijn die tractaten, ook ten onzent, legio. Het verzamelen van deze menigvuldige en soms hoogst zeldzame geschriften en geschriftjes en misschien meer nog het schiften er van in bruikbaar en onbruikbaar, zal hem, die dezen arbeid aandurft, ongetwijfeld heel wat hoofdbreken kosten. Maar voor het ontsluiten van dien doolhof - doolhof vooral voor wie poogt de onderlinge verhouding dier werkjes te ontwarren - zullen velen hem een dankbare hulde brengen: want juist de talrijkheid en de betrekkelijke gelijkenis, soms zelfs volledige gelijkaardigheid van deze tractaatjes (en dergelijke over rhetorica, logica, grammatica, etc.) vormen een van de zwaarste hinderpalen voor het tot stand komen van een geschiedenis van het Humanisme in de Nederlanden.

Bij de hierna volgende lijst, zullen wij zeer weinig commentaar voegen: de meeste titels zijn zóó duidelijk, dat het verband met de lexicographie onmiddellijk in het oog valt.

Van overwegenden invloed zijn ongetwijfeld de werken geweest van den grooten Italiaanschen humanist, Laurentius Valla. Bewerkingen er van werden herhaaldelijk in de Nederlanden uitgegeven: o.m. *De elegantiis terminorum ex Laurentio Valla et quorundam aliorum secundum ordinem alphabeti breviter collectis* (ook verschenen onder andere, licht gewijzigde titels): Antwerpen 1487, 1488, Deventer 1490, 1495, 1497, s.d., 1504, 1508, 1517; - GUIDO JUVENALIS (Jouenneaux): *In lingua latina ex Valla*

et Gellio sumpta eruditio cum thematis gallicanis et theutonicis (= belgicis): Parijs, J. Badius Ascensius, 1508: JACOBUS MONTANUS SPIRENSIS: *Elegantiae vocabulorum ex Lauren. Valla, Frontone, Capro, Agraetio, Nonioque in ordinem alphabeticum redactae:* Antwerpen, 1526, 1536.

Van groot belang zijn natuurlijk ERASMUS' geschriften, zoowel zijn *Paraphrasis in elegantiarum libros L. Vallae,* als tal van andere werken: *Isagoge rhetorices de copia verborum, De duplici copia rerum et verborum commentarii II* en de *Adagia,* met de overtalrijke uittreksels en bewerkingen die daarvan het licht zagen, en waarvan ook Plantin er enkele uitgaf: b.v. *Apophthegmatum ex optimis utriusque linguae scriptoribus, per Desiderium Erasmum Roterodamum collectorum libri octo,* 1564, en, in hetzelfde jaar: *Erasmi Roterodami Epitome adagiorum ex novissima Chiliadum recognitione excerpta*, samengesteld door CONRADUS BRUNSSENIUS, 'ad commodam puerorum institutionem', naar het getuigenis van VICTOR GISELINUS die zelf, in 1566, het vervolg er op uitgaf: *Epitomes adagiorum omnium, quae hodie ab Erasmo, Junio et aliis collecta extant, pars altera.* Verzamelingen van spreekwoorden en kernspreuken zijn verder nog b.v. ANTONIUS TUNNICIUS: *In germanorum paroemias monosticha cum germanica interpretatione* (Deventer, 1513); *Sententiae latino-belgicae* (twijfelachtige titel) (Leiden, c. 1540) - die Nederlansche vertalingen zijn van lexicographisch standpunt uit van veel belang -; LAMBERTUS DANAEUS: *Politicorum aphorismorum Sylva, ex optimis quibusque tam graecis quam latinis scriptoribus collecta,* (Plantin, 1583) en J. FUNGER: *Nova proverbiorum farrago ex graecis et latinis auctoribus collecta* (Plantin, 1585).

Op de grens tusschen woordenboek en tractaat staan werken als: ANTONIUS MANCINELLUS: *Vocabularius de floribus nominum* (Deventer 1502, 1505, 1506); - BARTHOLOMAEUS COLONIENSIS: *Epistola mythologica cum quorundam difficilium vocabulorum in ea positorum luculenta interpretatione* (soms met gewijzigden titel): Deventer c. 1489-1490. Delft 1495, Deventer 1496, 1496, 1503); - en JOHANNES DE GARLANDIA: *Textus equivocorum cum commento. Composita verborum cum commento. Verba deponentialia. Synonymia cum notatis* (Deventer, s.d.), in welk werk, volgens Campbell, tal van Nederlandsche teksten voorkomen, en, van denzelfde: *Multorum vocabulorum equivocorum interpretatio;* in den colophon er van wordt gepreciseerd: 'Libro equivocorum quorundam vocabulorum secundum ordinem alphabeti una cum interpretatione anglice lingue' (het werd in 1507 te Antwerpen gedrukt door Dirk Martens voor de Londensche uitgevers Judocus Pelgrim en Henricus Jacobi). Nijhoff-Kronenberg (n^r 3264) merkt daarbij aan: 'Zeer waarschijnlijk niet van Johannes de Garlandia, maar van Matthieu de Vendôme of van Geoffroi de Vinesauf, evenals het Liber Synonymorum, waar het een vervolg op is'.

Met dit *Liber synonymorum cum expositione magistri Galfridi Anglici* (Antwerpen 1507) raken wij een ander genre van tractaten aan, dat van belang is voor de lexicographie: nl. deze handelend over synonymie; tot die reeks behoort ook JOHANNES RAVISIUS (TEXTOR): *Synonyma quaedam poetica* (Antwerpen 1528), dat heet te zijn 'scholis sanè, ac poëticis ingeniis multo commodissima', - wellicht één van die werkjes die bijzonder onze Rederijkers moeten hebben bekoord.

Over woordenschat en woordconstructie, spreekwijzen en uitdrukkingen handelen een heele reeks werken, waarvan enkele typische vertegenwoordigers zijn:

HERMANNUS TORRENTINUS: *Opusculum perutile de generibus nominum, de heteroclitis, de patronymicis, de nominum significationibus* (Deventer, verschillende uitgaven c. 1500, c. 1501 (?). c. 1502): - ANTONIUS MANCINELLUS: *Thesaurus varie constructionis* (Deventer, 1502, c. 1506 (?), s.d., 1517): - RUTGERUS SYCAMBER (?): *Collectanea latine loquutionis* (Deventer 1516): - NICOLAUS LIBURNIUS: *Exempla copiae Latini sermonis* (Antwerpen, 1526): - THEODORICUS MORELLUS: *Enchiridion ad verborum copiam* (Antwerpen, 1535, 1539); - ANDREAS FRUSIUS S.J.: *De utraque copia, verborum et rerum, praecepta, una cum exemplis, dilucido brevique carmine comprehensa, ut facilius et jucundius edisci, ac memoriae quoque firmius inhaerere possint* (Plantin, 1568, 1574) - mnemotechniek voor de school -; CHRISTOPHORUS VLADERACCUS: *Selectissimae latini sermonis phrases, ex uno soloque Cicerone Belgice & Gallice redditae et ex omnibus Ciceronis operibus collectae* (Plantin, 1586), dus met Nederlandsche en Fransche vertaling, - en, van dezelfde: *Polyonymia Ciceroniana vario indice, ut diversarum nationum linguis servire possint accommodatissimè conscripta* (Plantin, 1588, 1610, 1616), gericht 'ad Latini & incorrupti sermonis studiosam iuventutem': geeft het Nederlandsche en het Fransche woord, en daarna een heele reeks Latijnsche synoniemen of gelijkwaardige uitdrukkingen.

Vanzelfsprekend mogen ook werken over etymologie niet verwaarloosd worden: b.v. TIMANNUS KEMENERUS: *Compendium aureum etymologie* (Deventer 1502,

1503, 1509, 1513); - JOHANNES CUSTOS BRECHTANUS: *In etymologiam collectarius* (Antwerpen, 1515) en *Etymologia* (Antwerpen 1525); de tweede uitgave, (Antwerpen 1539) is vermeerderd: 'accessit index singularum vocum ad maiorem iuventutis commoditatem, per ordinem alphabeti'; - ten slotte de beruchtte *Origines Antverpianae* van JOAN. GOROPIUS BECANUS (Plantin, 1569), waaruit Kilianus met volle hand heeft geput.

Met de schoolwoordenboeken zijn ten nauwste verwant - en door lexicografen naarstig gebruikt - twee genres van tractaatjes: deze die men kan samenvatten onder den naam 'De conscribendis epistolis', en deze die model-dialogen bevatten.

Met de eerste groep - waarvan er menigvuldige varianten bestaan - zijn verwant: b.v. JACOBUS MONTANUS SPIRENSIS: *Collectanea latine locutionis quae veluti quaedam progymnasmata sunt artis componendarum epistularum* (Deventer 1511, 1512, 1512, 1514, 1514, 1515, 1516), dat o.m. bevat 'Index dictionum et orationum vernacularum', - en zijn *Collectaneorum latine locutionis opus secundum* (Deventer 1521, twee verschillende uitgaven). De tweede groep omvat geschriften als CORNELIUS CROCUS: *Colloquiorum puerilium formulae* (Antwerpen, 1536); - SEBALDUS HEYDEN: *Formulae puerilium colloquiorum* ('s-Hertogenbosch, 1540), waarin o.m. voorkomen 'Aliquot salutationum formulae, Adagiorum centuria in Germanicam linguam translata'; - JOHANNES LUDOVICUS VIVES: *Familiarium colloquiorum formulae sive linguae latinae exercitatio... unà cum rerum & verborum memorabilium diligentissimo indice* (Antwerpen, 1539, 1540), met de Fransche vertaling er van: *Les Dialogues dc Ian Loys Vives, traduits de Latin en François pour l'exercice des deux langues* (Antwerpen 1575), dat een beknopt woordenboekje bevat in den vorm van een 'Index Latino-Gallicus'; - en ANTONIUS SILVIUS: *Puerilium colloquiorum formulae ex probatissimis quibusque auctoribus in gratiam studiosorum tyrunculorum coactae, unà cum Gallica & Teutonica interpretatione* (Plantin, 1580, 1589), - ook in deze reeks dus verschillende werkjes met Nederlandsche en Fransche vertalingen van de Latijnsche teksten.

* * *

Het was ons doel aan te sporen tot een diepgaande studie van de Latijnsche woordenboeken der laat-XVe en XVIe eeuw in de Nederlanden; wij hopen door het onthullen van een gedeelte van het 'werkmateriaal' den bereidwilligen vorscher niet te hebben afgeschrikt!

H.F. BOUCHERY

Juan Luis Vives

Ter herinnering aan de vierhonderdste verjaring van het overlijden van den Spaanschen humanist J.L. Vives († 6 Mei 1540), die bij ons een tweede vaderland had gevonden, heeft de Brusselsche uitgeverij Valero et Fils een reeks werken ter perse gelegd, waarvan tot nog toe drie deelen verschenen: 1) *Ludovicus Vives Valentinus, De l'Assistance aux Pauvres*, traduit du latin par RICARDO AZNAR CASANOVA et LEOPOLD CABY (1943); 2) *Jan Loys Vives, Reproductie der origineele*

uitgave Secours van den Aermen, gedrukt te Antwerpen 1533 (facsimile, - z.d.), en 3) *60 Lettres de Juan-Luis Vives,* traduites du latin par RICARDO AZNAR CASANOVA (1943). Drie bundels, klein in-8°, van resp. 290, 220 en 431 bladzijden, geïllustreerd.

Vives was, na Erasmus, de belangrijkste figuur van ons vroeg-XVIe eeuwsche Humanisme. Zijn werken getuigen van een zoo veelzijdig en tegelijk diep inzicht in de meest verscheiden problemen van zijn tijd - die vaak nog erg actueel zijn -, dat zij ongetwijfeld de belangstelling kunnen opwekken van den modernen lezer, - ten minste als deze zich weet te ontdoen van den tegenwoordig zoo algemeen verspreiden, maar volkomen misplaatsten afkeer voor zedenkundige beschouwingen. Want Vives, philoloog, paedagoog, theoloog, zelfs psycholoog en socioloog, was, zooals de meeste humanisten, bovenal een moralist.

Dit blijkt ook uit zijn *De subventione pauperum*, van 1525, in het Vlaamsch verschenen in 1533 onder den titel: *Een suverlycke Tracteyt ende ordonnancie / gemaect by Meester Jan Loys Vives / op tonderhoudt / hulpe / bystant / ende secours vanden Aermen.*

In dit tractaat wijdt Vives een onderzoek aan het probleem van het pauperisme, één der ergste kwalen die in zijn tijd zijn geliefde Brugge (aan welke stad zijn hoek

is opgedragen) teisterden. In het eerste gedeelte van zijn werk onderzoekt hij de houding van het individu, in het tweede deze van de maatschappij tegenover de armoede en haar corollarium, de liefdadigheid. In de eerste twee hoofdstukken zet hij een theorie uiteen over het ontstaan en de ontwikkeling van behoefte, rijkdom en armoede in de samenleving en de daaruit voortvloeiende noodzakelijkheid van wederzijdsch hulpbetoon. De volgende hoofdstukken zijn gewijd aan het, van veel psychologisch doorzicht getuigend onderzoek van de verschillende, hoogere en lagere vormen van dienstbetoon en liefdadigheid, van de motieven die den enkeling tot liefdadigheid aanzetten of hem er van weerhouden, van de wijze waarop de armen zich gedragen en van deze waarop zij zich zouden moeten gedragen, en ten slotte van den vorm dien welbegrepen liefdadigheid aannemen moet. In het tweede gedeelte volgt, op een bezielde aansporing tot de magistraten om aan hun plicht tegenover hun minder bedeelde medeburgers niet te kort te schieten, een grondige uiteenzetting over de organisatie der openbare weldadigheid: telling en indeeiing, tewerkstelling en onderhoud der armen, - kinderzorg, opvoeding en onderwijs, - contrôle op de beheerders en de genieters van steungelden, bronnen van inkomsten voor de weldadigheidsinstellingen, en hulpverleening aan toevallig of tijdelijk in nood verkeerende burgers. Dit tweede gedeelte wordt besloten met de weerlegging van mogelijke bezwaren tegen het ontworpen plan en een enthousiast betoog over de voordeelen die het oplevert, - materieele en spiritueele.

Fijne opmerkingen, verheven gedachten, kernachtige gezegden treffen den lezer op elke bladzijde. Vives is de verpersoonlijking van het Christelijke Humanisme, de éénige vorm van Humanisme dien de Nederlanden hebben gekend[1], synthese eenerzijds van het erfdeel der Middeleeuwen: een op zuiver Christelijken grondslag berustende levenshouding, maar bevrijd van de wereldverachting en van den dwang van het dogma, - en anderzijds van de Renaissance-idee: verheerlijking van den Mensch, bevrijding van het individu, cultus van de Ratio en van de antieke Letteren, - maar zonder het antikerkelijke en zelfs anti-christelijke karakter dat het Italiaansch humanisme eigen was.

Door en door christelijk is Vives' moraal. Hoogste gebod voor hem is de naastenliefde; Christus' woord aanhalend ‘hoc est praeceptum meum, ut diligatis invicem’ (bemin elkander), roept hij uit: ‘hoe est caput, hoc primum dogma’. Christen moet men zijn niet alleen met het woord, maar met de daad: ‘quid aliud dicam, nisi sic nos loqui tanquam omnia credamus, sic vivere tanquam nihil’. Hoeveel eerbied hij ook hebbe voor de oude philosofen, hun wijsheid blijft steeds de mindere van de Christelijke leer: ‘Ciceron, Aristote, Théophraste, Panaetios, Posidonios, Hécaton, Sénèque et tous ceux qui écrivent au sujet des actes de la vie commune, établirent certaines lois qui prescrivent au profit de qui, de quelle nature, en quelle quantité, en quel temps et de quelle manière il faut faire l'aumône, accomplir le bienfait ou témoigner la reconnaissance. Mais comme ils envisagent seulement les choses humaines, ils ne purent tout embrasser dans leurs préceptes, parce que la nature humaine, par sa variété, offre un infini, que le Seigneur seul, en sa qualité d'auteur et de créateur, peut comprendre. Et il le comprit en sa brève, unique et divine formule; rien que par le précepte de l'amour de Dieu et du prochain, il assigna une infaillible

(1) Cf., in verband hiermee, H. de Vocht in de *Biogr. Nat.* 26, col. 794: ‘Ignace de Loyola passa quelque temps sous son toit hospitalier, ce qui explique la grande ressemblance du système éducatif adopté dans la jeune Société avec celui de Vives’.

norme, une règle, un canon, selon lequel on peut gouverner entièrement la vie de tous les mortels'. (p. 165 sq.) Vives' geheele betoog in het slot van het eerste gedeelte (hoofdstuk X en XI) steunt uitsluitend op argumenten ontleend aan het Christelijke geloof en getrokken uit Bijbel en gewijde auteurs: klaarblijkelijk beschouwde hij juist die kapittels als de bekroning van zijn uiteenzetting.

Desondanks is hij een volbloed Renaissancist. De zelfoverschatting van sommige Italiaansche humanisten, die den Mensch tot God verhieven, keurt hij af; maar - als wij zijn tekst goed begrijpen - werpt hij, die trouwens met vuur de 'pseudo-dialectici' en de doctoren der oude school had aangevallen, de schuld van dien godlasterenden hoogmoed op de bekrompen en kortzichtige Middeleeuwen, die dergelijke buitensporige reactie hebben uitgelokt: 'Prier et supplier le Seigneur sont même réputés actes inconvenants et peu décents, afin que nous ne paraissions pas admettre que Dieu soit plus grand que nous et que nous ayons besoin de son secours en quoi que ce soit. Tout cela nous a été apporté par quelques siècles d'ignorance, de stupidité et de barbarie'. (p. 106)[(2)].

Dit samengaan van traditioneele vroomheid en rationalistisch Renaissance-indivi-

(2) 'nec orare quidem honestum satis, ne videamur deum maiorem nobis fateri, et aliqua nos illius ope indigere. Atque haec omnia barbarissimis et stolidissimis seculis invecta'.

dualisme geeft aan Vives' werk een eigenaardig, dualistisch karakter, dat wel eens aanleiding geeft tot interne contradicties.

Naar het voorbeeld der antieke philosofen spant Vives zich in om zijn betoog over de noodzakelijkheid der naastenliefde en der liefdadigheid en zijn weerlegging van al de egoïstische overwegingen die het hulpbetoon in den weg staan, te staven door streng logische redeneeringen, meestal gevat in dwingende syllogismen. Overtuigd, zooals alle humanisten, dat de deugd kan aangeleerd worden, toont hij den lezer op grond van een rationalistische bewijsvoering - waarbij vaak aanhalingen uit antieke auteurs te pas komen - aan dat wederzijdsch hulpbetoon een ethisch gebod is, nuttig en noodzakelijk. In zooverre vertolkt hij dus de typisch Renaissancistische leekenmoraal.

Maar daarnaast mengt hij in zijn betoog ook zuivere geloofsargumenten, die de Ratio volkomen vreemd zijn. Sprekend tot de armen zegt hij: ‘Car ce qui nous entretient, ce n'est ni l'argent ni le pain qui, d'aucune façon, ne manquera à ceux qui seront de vrais pauvres comme Jésus les aime: simples, purs, humbles, aimables’ (p. 98)[(3)], en verder nog: ‘S'ils pratiquent ce que nous avons dit, s'ils vivent de la sorte, j'affirme, et j'ose m'en porter garant, au risque de ma tête et de ma vie, que si la nourriture leur manque parmi les hommes, Dieu, du haut du ciel, les pourvoira. Celui qui n'y croit point, c'est qu'en réalité il n'accorde pas foi aux promesses du Christ et ne comprend pas que le principe de conservation de sa vie n'est nullement en premier lieu la nourriture, mais la volonté de Dieu’ (p. 102)[(4)]. En de rijken drukt hij op het hart: ‘Mais pour que personne ne retienne sa main de secourir le pauvre, ou ne le fasse parcimonieusement par crainte de tomber dans le dénuement, écoutons Salomon: “Celui qui donne au pauvre ne se verra pas dans le besoin; celui qui renvoie le necessiteux avec dédain ou mépris souffrira de la misère”’ (p. 125)[(5)], en hij herinnert hen aan het woord van Paulus: ‘que la prière et l'action de grâce, qui s'élèvent vers Dieu par l'aumône qui a été donnée, obtient de sa Majesté les augmentations de ces mêmes biens dont nous avons fait aumône’ (p. 127)[(6)]. En om deze ‘paroles et recommandations’ meer kracht bij te zetten, illustreert hij ze met exempels: de geschiedenis van den Profeet Elias en de weduwe van Sarepta. Vives beperkt er zich dus niet niet toe zijn betoog te staven met teksten en voorbeelden getrokken uit de Schrift; hij doet ook beroep op zuiver religieuze argumenten, die slechts overredingskracht kunnen bezitten voor wie in de wonderbaarlijke almacht van den Christelijken God gelooft.

Tot tegenspraak leidt die vermenging van rationalistische leekenmoraal, erfdeel van de Oudheid en van het Italiaansch humanisme, en van Christelijke geloofsmoraal, waar het gaat over de verantwoordelijkheid van rijken en armen. Voor Vives zijn de

(3) ‘non enim pecunia est quae nos alit, aut panis, minime defuturus iis, qui vere se tales pauperes praebuerint, quales ipse [Christus] diligit, simplices, puros, verecundos, amabiles’.

(4) ‘Haec si egerint, si sic vixerint, scio et capitis ac vitae meae periculo ausim spondere, ubi ab hominibus cibus defuerit, caelitus a deo nunquam defuturum, quod qui non credit, profecto is ne Christi promissis fidem habet, et suam vitam non intelligit neutiquam cibo propagari, sed voluntate dei’.

(5) ‘Sed ne quis subtrahat pauperi manum metu ne desit sibi, aut certe praetenuiter impartiat, Solomonem auscultet. Qui dat pauperi, non indigebit. qui despicit deprecantem, sustinebit penuriam.’

(6) ‘Sic ille. Videlicet oratio et gratiarum actio, quae fit propter eleemosynam deo, impetrat ab illo incrementa eorum commodorum, per quae misericordiam operamur’.

armen het slachtoffer van een berooving door de rijken en, wanneer deze laatsten aalmoezen schenken en steun verleenen, doen ze in feite niets anders dan restitueeren: ‘que cet argent soit distribué en aumônes aux pauvres qui le mériteront, ou, pour mieux dire, qu'on leur restitue, aux pauvres, cet argent, parce qu'on le leur doit et c'est plutôt restitution que libéralité’ (p. 134)[7]. Deze opvatting vloeit voort uit Vives' rationalistische - en typisch humanistische - verklaring voor het ontstaan van armoede en rijkdom in de samenleving: ‘Et comme l'échange direct des choses entre elles, le seul qui avait été usité jusqu'alors, paraissait incommode, on inventa la monnaie de commun et public accord, comme une marque qui, autorisée par la garantie de la cité, devait suffire pour que quiconque reçut la chaussure de la main du cordonnier, le pain du boulanger et le drap du fabricant... Au début, on frappa une foule de ces monnaies et on les répartit entre les citoyens pour que, chacun d'eux s'en servant, elles fussent données en paiement du travail ou des biens des autres, et reçues en échange des siens propres. On conserva, par ce moyen honnêtement appliqué, les commodités de la vie. Elles furent transmises des uns aux autres et, leur répartition s'équilibrant par les

(7) ‘probis indigis elargiantur. imo tanquam debitum els persolvantur’.

échanges réciproques des métiers de la cité, chacun put avoir sa part' (p. 63 sq.)[8]. Deze evenredige verdeeling hield niet lang stand en wegens allerlei omstandigheden - ziekte, oorlog, rampen, verval van ambacht of bedrijf - kwam er ongelijkheid: armoede en rijkdom. Voor Vives (en hierin herkennen wij den humanist) zijn de armen dus het slachtoffer van een natuurlijke evolutie in het goederenverkeer; hun gebrek is niet een straf, niet het gevolg van een zonde: de goede kan arm en de slechte kan rijk zijn. Deze zienswijze wordt herhaaldelijk tot uiting gebracht in den loop van dit tractaat, dat soms den toon aanslaat van een lofzang op de armoede. Maar zij staat in tegenspraak met twee andere meeningen, die op zichzelf weer een contradictie vormen. Eenerzijds verklaart de moralist Vives - die deugd beloond en zonde gestraft wil zien - dat de goede altijd in staat zijn zal in zijn levensonderhoud te voorzien, dank zij zijn deugden zelf, en dat de slechte, hoe rijk hij ook moge wezen, onvermijdelijk den weg der ellende opgaat: 'l'argent n'est nécessaire ni au bon héritier ni au mauvais, parce que celui-là l'acquerra facilement et celui-ci le gaspillera au moment voulu' (p. 132)[9], - en, zooals bij deze volkswijsheid, zoo sluit Vives zich ook aan bij het woord van den profeet: 'Jamais, en mes jours, je ne vis un juste sans ressources, ni ses fils réduits à demander l'aumône' (p. 134)[10]. Anderzijds - en dit staat in tegenspraak zoowel met deze opvatting over de belooning der deugd als met de theorie over het ontstaan van de armoede uit de wisselvalligheden van het sociale leven - bevestigt Vives met klem de machteloosheid van den arme om zijn toestand te veranderen: bijna wordt hem het recht daartoe ontzegd, want 'Ils [les pauvres] doivent d'abord considérer que la pauvreté leur fut envoyée par le jugement mystérieux d'un Dieu très juste, pour leur utilité même; car elle leur enlève l'occasion et la matière du péché, et cette grâce leur est donnée pour qu'ils s'exercent plus facilement à la vertu. Partant, non seulement il faut supporter cette pauvreté avec patience, mais il faut l'accueillir avec plaisir comme un don de Dieu' (p. 97)[11].

Zoo zien wij boe Vives zich nu eens stelt op het standpunt van den humanistischen theoreticus, dan weer op dat van den idealistischen moralist, of op dat van den vromen Christen.

Aan den objectieven waarnemer, - wij zouden bijna zeggen, den realistischen socioloog -, hebben wij een merkwaardig beeld van de sociale toestanden in het XVIe eeuwsche Brugge en een scherpzinnige analyse van de problemen die zij stellen, te danken. Met meesterlijke pen schetst hij de ellende waarin de behoeftigen en vooral de bedelaars leven, en hoe zij onvermijdelijk leidt tot vernedering der persoonlijkheid,

(8) 'Et quum rerum permutatio, quae apud seculum priscum in usu fuerat, parum visa est commoda, numus excogitatus est publica forma tanquam tessera. qua civitatis fide et a cerdone calceos quisque acciperet, et a pistore panem, et a textore pannum... Hi numi a primo aliquammulti cusi, et divisi per cives, ut quisque negociaretur, daret pro alienis laboribus aut rebus, vicissim pro suis acciperet, hoc modo facultates vitae honesto exercitamento conservaret, et libratis per mutuas commutationes civitatis officiis, res unicuique sua consisteret'.

(9) 'nec bono haeredi opus est pecunia, nec malo, ille facile quaeret, hic cito perfundet.'

(10) 'Audi iam et prophetam et hominem senem. Iunior fui, etenim senui, et non vidi iustum derelictum, nec semen eius quaerens panem.'

(11) 'Primum reputare oportet eos inopiam illam missam sibi a deo iustissimo et occulto consilio, et ipsis vehementer utili, adempta viciorum materia, et tributa, in qua se virtus facilius possit exercere. ideo non modo tolerandam aequo animo, sed libenter quoque amplectendam, tanquam dei munus.'

tot zonde en misdaad (b.v. p. 89 sqq.); hij toont aan hoe zij de oorzaak is van sociale beroering en opstand, hoe zij noodzakelijk zedelijk verval voor gevolg heeft, een gevaar uitmaakt voor de openbare gezondheid, en het bestaan zelf van de maatschappij in het gedrang brengt (p. 184-192): ‘inopia, quae primum ad vicia et turpes mores, tum ad haec (furta, flagitia, latrocinia, caedes, capitalia scelera, lenocinia et veneficia) sollicitat ac impellit’ (cf. p. 259). Men voelt zijn ontroering en diepe verontwaardiging als hij het sociale onrecht aanklaagt (p. 120 sqq.).

De schuld van al deze ellende en slechtheid wijt hij niet aan de armen, maar aan de maatschappij, wier slachtoffer zij zijn, en die hen aan hun erbarmelijk lot overlaat: ‘Tout bien considéré, presque tous les vices des pauvres doivent nous être attribués (p. 113) ... Si nous secourions les pauvres avec promptitude et à temps, sans doute en résulterait-il un grand bien public, à savoir que, vu la condition et l'état de leurs affaires, ils changeraient leurs moeurs. Mais actuellement, nous laissons les mendiants pourrir dans leurs besoins; car que peuvent-ils tirer de leurs immondes misères sinon

tous les vices que nous avons déjà rapportés? A cause de cela, leurs fautes sont des misères humaines en quelque sorte inévitables, tandis que les nôtres sont volontaires, libres et presque diaboliques' (p. 118 sq.)[12]. Deze schande valt alle burgers ten laste, maar niet het minst de magistraten (unde nascuntur ea vicia... non tam illis [de armen] imputanda, quam et interdum magistratibus, - cf. p. 189): 'ce que j'en ai dit est pour exhorter les hauts magistrats et les particuliers à secourir les pauvres de toute urgence pour qu'une telle grande souillure, un chancre aussi hideux ne s'enracine et ne s'incruste pernicieusement dans le coeur de leur cité' (p. 95)[13].

'Tanta labes et vomica', un chancre aussi hideux: wat staan wij hier ver van de 'inopia, Dei munus', de armoede, geschenk Gods! Niet de armen aan goederen, zoo luidt het nu, maar de eenvoudigen van geest zijn het, die Christus gelukzalig heeft genoemd[14]. Deze opvallende tegenstrijdigheid (die men aantreft op een afstand van amper enkele bladzijden) levert een treffend voorbeeld op van wat wij hierboven noemden: het dualistisch karakter van Vives' christelijk Humanisme. De verklaring er van is wellicht mede te zoeken in het feit dat het schandvlekken der armoede voorkomt in een waarachtig requisitorium tegen de rijken, het verheerlijken er van in het hoofdstuk: 'Quomodo inopibus agendum', d.w.z.: 'Welke de handelwijze zijn moet van de armen'. Het antwoord op deze vraag luidt: 'Qu'ils ne haïssent personne, qu'ils n'envient à personne les biens périssables, mais qu'ils se résignent et cheminent ainsi à grands pas vers les jouissances immortelles. Qu'ils aiment et ils seront aimés' (p. 99)[15].

Zóó spreekt Vives tot de armen, maar tegenover de rijken slaat hij een geheel anderen toon aan. Het is - wij zeiden het reeds - een waar requisitorium. Hoor hoe hij den geldduivel hekelt: 'L'argent, qui ne fut à l'origine qu'un moyen d'acquérir la nourriture et le vêtement, devint l'instrument universel de l'honneur, de la dignité, de l'orgueil, de la colère, de l'abondance, de la vengeance, de la vie, de la mort, du pouvoir, enfin de toutes les choses que nous mesurons avec l'argent. Son prix s'étant tellement élevé, il n'y a personne qui ne juge qu'on doit s'évertuer à l'acquérir et à le conserver par tous moyens et toutes les voies possibles, avec ou sans raison, justement ou injustement et sans distinction de profane ou de sacré, de légal ou d'illégal. Celui qui l'acquiert est déja tenu pour sage, seigneur, roi, homme de grand et admirable conseil et talent, mais le pauvre est réputé niais, méprisable, et c'est à peine si on lui reconnait la dignité d'homme' (p. 106 sq.)[16]. De rijke, heet het elders, mag zijn

(12) 'Et si quis recte expendat, fere <omnia> inopum vicia nobis sunt imputanda.. Accedit his, quod si mature subveniremus pauperibus, haud dubie cum conditione ac statu rerum, mutarent et mores. nunc vero sinimus mendicos in egestate sua conputrescere. quid possunt ex suis sordibus aliud trahere, quam omnia illa commemorata vicia? Et quidem illorum culpae humanae sunt, et quadam tenus necessariae, nostrae voluntariae, ac pene diabolicae'.

(13) 'Deinde ad cohortandos magistratus, ac privatos, ut paupertati mature subveniant, ne sinant tantam labem et vomicam perniciosissime haerere in visceribus suae civitatis'.

(14) '[Iesus] qui non pauperes pecuniae pronunciat beatos, sed spiritu' (cf. p. 93 van de vertaling).

(15) 'Neminem oderint, nemini invideant mortalia, ad immortalia accincti et properantes: ament, et redamabuntur'.

(16) 'Deinde pecunia, quae initio fuerat instrumentum eorum modo, quae ad victum attinerent, transiit in instrumentum honoris, dignitatis, superbiae, iracundiae, fastus, ultionis, vitae, necis, imperii, omnium denique, quae nos pecunia metimur. Addito pecuniae tam vasto precio, nemo est qui non illam quacunque via et ratione cogendam, conplectendam, conservandam censuerit, iure, iniuria, per fas, et nefas, indiscretis, profanis, sacris, licitis,

schatten niet beschouwen als eigen bezit: ‘Que nul n'ignore donc qu'il n'a pas reçu uniquement pour son usage et sa commodité, le corps, l'âme, la vie ni l'argent, mais qu'il sache qu'il est un dispensateur, un répartiteur fidèle de toutes ces choses et qu'il ne les a reçues de Dieu que dans ce but’ (p. 142)[17]. Of nog: ‘nihil esse cuiquam suum’ (Niemand kan iets zijn eigendom noemen) (cf. p. 144). Alle bezit is dus slechts bruikleen: deze ethische stelregel, wiens

illicitis: eum qui paravit, sapientem, dominum, regem, virum magni et admirandi consilii: pauperem vero stultum, despicabilem, vix hominem’.

(17) ‘Nemo sit ergo huiusce rei insciens, se nec corpus, nec animam, nec vitam, nec pecuniam habere in usum modo suum et commodum data: sed esse illarum rerum omnium dispensatorem. nec alio fine a deo accepisse’.

verreikende beteekenis wel niemand zal ontgaan, staat in verband met Vives' opvatting over de Natuur, ‘la nature, et par là j'entends Dieu lui-même, car elle n'est rien autre que la volonté et le commandement du Seigneur’ (p. 139)[18]. Al wat de Natuur in overvloed voortbracht, heeft zij in de aardsche woonstede verzameld, opdat het ten dienste staan zou van al haar kinderen gemeenschappelijk (‘denique quaecunque protulit, in hac proposuit domo communia iis, quos progenuit’, - cf. p. 140). Maar de mensch heeft, door zijn boosheid, de Natuur geweld aangedaan: ‘Ainsi, par notre malignité, nous faisons notre propriété, de ce que la nature libérale avait fait commun à tous. Ce qui est mis à la vue et à la disposition de tous, nous le détournons, le cachons, l'enfermons, le défendons des autres et nous le gardons d'autrui par des écriteaux, des murs, des serrures, du fer, des armes et enfin par des lois. Et ainsi, notre avarice et notre malignité a introduit la disette et la faim dans l'abondance de la nature et mis la pauvreté dans les richesses de Dieu’ (p. 140 sq.)[19].

Maar... het gaat hier om een boekbespreking en niet om een studie over Vives' *De Subventione Pauperum*: wij moeten ons beperken en kunnen derhalve niet uitwijden over tal van interessante aspecten van dit werk; b.v. wat Vives schrijft over de schuld van de Kerk, die aan haar plicht tegenover de armen te kort schiet (p. 22 sqq., p. 188 sq.); over de noodzakelijkheid een gezonde en definitieve organisatie der weldadigheid op te richten en de ontoereikendheid van tal van lapmiddelen (p. 191 sq.); over de verplichting voor elken arme te werken en zich nuttig te maken, verplichting die Vives trouwens uitbreidt tot alle burgers (‘quocirca non patiendum est quemquam in civitate ociosum vivere, in qua tanquam in domo bene instituta unumqumque decet esse in officio’) (p. 199 sq.); over de wederaanpassing, de opvoeding en de repatrieering der bedelaars en hun tewerkstelling in de lakennijverheid of in openbare diensten (p. 200 sqq.); over de noodzakelijkheid ook zedelijk bedorven elementen te helpen en te onderhouden, en over het regime waaraan zij moeten onderworpen worden om weer volwaardige burgers te worden (p. 202); over de bestrijding van misbruiken in gestichten, zoowel bij kostgangers als bestuurders (p. 205 sq., p. 229); over de behandeling der krank- en zwakzinnigen (p. 208 sqq.); over de inrichting van de contrôle der ondersteunden en over de daartoe aangestelde ‘censors’, wier voornaamste hoedanigheden moeten zijn: tact, vriendelijkheid en medegevoel (p. 211, 217 sq.), en die, merkt Vives terloops aan, ook wel eens de rijkemanskinderen mochten in het oog houden (p. 218); over de opvoeding der arme jeugd, en in het bijzonder der vondelingen (van het grootste belang zijn degelijke leermeesters: dáárop mag in geen geval bespaard worden; bijzonder begaafde elementen moeten in de gelegenheid gesteld worden verder te studeeren) (p. 213, 215); over de noodzakelijkheid van verstandhouding onder de verschillende steden, die elkaar in hun liefdewerk moeten helpen (p. 226)...

Het wordt een opsomming zonder eind. Besluiten wij met Vives' ‘nomenclatuur’ der liefdadigheid die, zegt hij, wil ze eenige waarde hebben, volkomen spontaan en vrijwillig tot uiting komen moet (p. 232): ‘De même que l'homme, ayant besoin de

(18) ‘Natura, per quam volo deum intelligi. nam nihil est natura aliud, quam illius voluntas et jussus’.

(19) ‘Ergo quod natura liberalitate sua dedit commune, nos malignitate nostra proprium facimus. quod illa obvium proposuit, nos avertimus, recondimus, claudimus, tuemur, arcemus alios poste, pariete, seris, ferro, armis denique legibus. Itaque avaricia et malicia nostra caritatem et famem indicit abundantiae naturae, et divitiis dei paupertatem adfert’.

secours de toutes parts, ne doit pas être uniquement secouru en ce qui touche la subsistance, nos bienfaits ne doivent pas non plus se limiter au don d'argent. On doit faire le bien d'abord en rapport avec ce qui est propre à l'âme, comme l'espérance, le conseil, la prudence et les préceptes pour la vie; ensuite, avec ce qui est inhérent au corps, à savoir, la présence matérielle, les paroles, les forces, le travail et l'assistance; et enfin avec ce qui est externe, comme la dignité, l'autorité, la constance, les amitiés et l'argent en y comprenant tout ce qui s'acquiert par lui' (p. 77 sq.)[(20)].

Uit dezen tekst blijkt duidelijk - en wij komen daarmee tot ons uitgangspunt terug - dat Vives, hoe modern ook zijn visie op het sociale probleem moge aandoen,

(20) 'Ergo quemadmodum non soli victui subveniendum est, quum totus undique homo auxilio indigeat, sic nec beneficia nostra sola pecunia concl[u]denda. benefaciendum iis, quae sunt in animo, votis, consilio, prudentia, praeceptis vitae, et quae in corpore, presentia corporum, verbis, viribus, labore, procuratione, et externis, dignitate, authoritate, gratia, amicitiis, pecunia, sub qua, ea sint mihi conprehensa, quae pecunia conparantur'.

toch steeds in wezen een moralist blijft. ‘Precipuum et summum beneficium est, si quis virtutem cuiusquam adiuvet’ (cf. p. 70)[21]. Al schijnt hij ook het mechanisme van het maatschappelijke getij te hebben vermoed, voor hem blijft de determineerende factor van recht en onrecht in de samenleving steeds het moreele, het geweten van het individu: ‘si quid in nobis charitas valeret, ipsa esset nobis lex, quae amanti non est posita; ea faceret omnia communia’ (cf. p. 193); verleende elkeen gehoor aan het christelijke gebod der naastenliefde, dan waren maatregelen der openbare macht overbodig, want dan zou er geen sociaal onrecht bestaan. De ellende, waartegen thans de strijd wordt aangebonden, is een schande voor het Christendom: ‘Profecto turpe, ac pudendum est nobis Christianis, quibus nihil est magis imperatum, quam Charitas’ (cf. p. 190 sq.).

* * *

De door R. Aznar Casanova vertaalde brieven vormen slechts een gedeelte van Vives' bewaard gebleven correspondentie, nl. de verzameling in 1556 te Antwerpen uitgegeven door Willem Simon onder den titel: *Ioannis Lodovici Vives Valentini Epistolarum, quae hactenus desiderabantur, Farrago: adiectis etiam iis, quae in ipsius operibus extant.*

Ook deze brieven weerspiegelen Vives' geestesgesteldheid, die vooral is gericht op problemen van ethischen aard. Brieven als deze aan Gaspar de Castro (p. 73) en Aegidius Gualopus (p. 99) toonen duidelijk aan welke de hoofdgedachten zijn van Vives' christelijk-humanistische moraal: verheerlijking van het Geestelijke (deugd en ontwikkeling) boven het aardsche (zinnelijk genot en weelde), en: beheersching der driften door de Rede, die als het leidend principe van het zedelijke leven wordt beschouwd, en waarvoor Vives, als volbloed Renaissance-mensch, een ware vereering koestert: ‘mihi mea ratio instar est omnium principum’, roept hij uit, als de Koning en de Koningin van Engeland, Hendrik VIII en Catharina van Aragon, elk van hun kant hem willen dwingen een houding aan te nemen die hij niet billijken kan: ‘Mij is mijn Rede evenveel waard als alle vorsten samen’! Van zijn moed, zijn stoutmoedigheid zelfs tegenover de machtigen der wereld legt trouwens zijn brief aan Hendrik VIII (p. 23) van 13 Januari 1531 een prachtig getuigenis af: ‘Voyez aussi quel exemple vous allez donner, quel scandale vous fournirez à beaucoup’ (‘Cogita cuius exempli sis futurus auctor, et quantam offensionem multis praebiturus’).

Het spreekt vanzelf dat de correspondentie van een figuur als Vives zeer belangwekkend van inhoud zijn moet. Verschillende brieven handelen over de opkomst van het Protestantisme, waarvan Vives de meest bewogen phasen heeft meegeleefd: zoo de brief aan Alphonsus Viruesius (p. 13), deze aan den theoloog Joh. Vergara (p. 205) en verschillende brieven aan Erasmus, o.a. deze van 19 Januari 1522 (p. 265), waarin hij de houding van den Rotterdammer op godsdienstig gebied bespreekt. Merkwaardig is ook wat hij zegt (op 13 Nov. 1524). over den nadeeligen invloed die de religieuze twisten uitoefenen op de humanistische activiteit en boekenproductie in Duitschland, waar de geleerden zich geheel laten in beslag nemen door den strijd voor of tegen Luther: ‘Etiam miror tam raros nunc prodire veterum

(21) Cf. ook den volgenden tekst: ‘In quo peccant multi, qui dum in consilio dando toto animo ac cogitatione pecuniam intuentur, bonae mentis et virtutis obliviscuntur’ (cf. vert. p. 70).

libros excusos in Germania. Ista vel pro Luthero, vel in Lutherum excusserunt de pectoribus studiosorum omnem aliarum literarum curam' (cf. p. 347).

Boeiend is wat hij Erasmus vertelt over het leven aan de Parijsche Universiteit, in de kringen van humanisten en scolastici, en over Guillaume Budé, den beroemden Franschen humanist, met wien hij ook bevriend was (p. 237), en over wiens philologisch-historischen arbeid hij handelt in zijn brief aan Georges d'Halewyn (p. 185). Zélf geeft hij beschouwingen over de oudste taal der Romeinen in een anderen brief aan denzelfden Halewyn (p. 199) en bijzonder treffend is wat hij vertelt over het Ciceronianisme, die slaafsche navolging van Cicero's taal en stijl, die sommige Humanisten als hoogste ideaal beschouwden: 'Uw "Ciceronianus", schrijft hij aan Erasmus op 1 October 1528, heb ik eerder geproefd, dan gelezen. Ik zelf kreeg uit Italië een brief van een man die, niet alleen een vriend, maar ook eenigszins mijn verwant, mij aanspoort om, gedurende volle twee jaren, niets anders dan Cicero te lezen, en hem na te volgen in zienswijze, woord en beeld: zoo zou ik Longolius en vele anderen

verre achter mij laten. Ik heb erbij gelachen met die kinderachtige naäping, die zich van veel geesten als een waanzin heeft meester gemaakt' (cf. p. 390).[(22)].

Vives wisselende gemoedsgesteldheid kan men stap voor stap volgen (treffend vertolkt hij zijn neerslachtigheid in zijn brief aan Miranda, p. 51); af en toe weerklinkt een kreet van droefheid en opstandigheid tevens: 'Tempora habemus difficilia, in quibus nec loqui, nec tacere possumus absque periculo', 'wij beleven moeilijke tijden, waarin wij noch spreken, noch zwijgen kunnen zonder gevaar'! (10 Mei 1534, cf. p. 413).

Deze brieven leeren ons Vives kennen als een meester in de kunst der Epistolographie. Hij weet zijn brieven om te tooveren tot fijngeslepen juweeltjes: origineel, geestig en sierlijk: zoo b.v. de briefjes aan Eccius (p. 87) en Barettus (p. 111). Het lijdt geen twijfel dat hij zich de voorschriften der antieke rhetoriek over het briefschrijven volkomen had eigen gemaakt; herhaaldelijk deed Vives ons denken aan dien onovertroffen meester der epistolographie, den Griek Libanius: bij beiden treffen wij dezelfde bevallige wendingen aan, dezelfde origineele manier om dood-gewone zaken op een verrassende wijze te zeggen, dezelfde handigheid om den correspondent zelfs onaangename dingen te vertellen of hem af te keuren, zonder ooit kwetsende termen te gebruiken: zie b.v. hoe Vives Zifreus laat verstaan dat zijn brief hem niets nieuws heeft geleerd (p. 79), of hoe hij Decamius laat voelen dat hij het overbodig achtte zijn schrijven spoedig te beantwoorden (p. 91). De gelijkenis gaat nog verder: evenals Libanius blijkt onze humanist een voorliefde te hebben voor een zekere vaagheid in de uitdrukkingswijze, met soms een tikje geheimzinnigheid (b.v. in den brief aan Malvenda, p. 115), voor allusies, zoowel aan anecdoten uit de Oudheid als aan voorvallen uit de eigen omgeving, en voor handig te pas gebrachte citaten uit de antieke literatuur. En even tactvol als de Griek weet hij stijl en toon van zijn brieven aan te passen aan de personaliteit van zijn correspondent: vriendelijk, familiaar en gereserveerd tevens, soms met de gemoedelijkheid van den zich superieur-wetende tegenover jongeren en minder ontwikkelden, - voorkomend, eerbiedig maar waardig tegenover de machtigen en tegenover hen, die hij als zijn meerderen-in-den-geest beschouwt (men vergelijke b.v. de brieven aan Francus Leardus (p. 195) en aan Thomas Linacre, bekend Londensch geneesheer (p. 95), of deze aan Joh. Claymond (p. 137) en aan den Bisschop van Lincoln).

Men heeft de Humanisten wel eens verweten kamergeleerden en aanbidders van den 'ivoren toren' te zijn: maar hun trachten naar 'otium', naar rust en afzondering, waarin alleen meditatie en studie kunnen gedijen, is geen wereldvervreemding of onverschilligheid tegenover het werkelijke leven. Zoo dit nog diende bewezen te worden, zou er dan wel een treffender voorbeeld te vinden zijn dan den auteur van het *De subventione pauperum,* dan den man die het zijn hoogsten plicht achtte te Dienen? In twee brieven aan Erasmus (resp. van 1 October 1528 en 30 Augustus 1529) omschrijft hij als volgt wat hij als zijn levenstaak beschouwde: 'Publicis commodis multum tribuo: haec libentissime adiuvem, si qua possim: et foelices eos esse censeo, qui his profuerunt' ('J'accorde beaucoup aux intérêts publics. Quand je

(22) 'Ciceronianum tuum degustavi verius quam legi. Et ipse ex Italia literas accepi ab homine non amico modó, verum et nonnihil propinquo, qui me hortatur, ut duos totos annos nihil nisi Ciceronem legam, et eum aemuler in sententiis, in verbis, in figuris: ita futurum, ut longe post me et alios permultos et Longolium relinquam. In quo risi puerilitatem istam imitationis, quae multorum ingenia velut furor quidam invasit'.

le peux, j'y veille très volontiers; et je considère comme heureuses les personnes qui les ont favorisés, - p. 395) en: ‘Si qua hominum moribus prodesse queam, id demum solidum esse arbitror, et permansurum’ (‘Si je puis de quelque façon me rendre utile à la civilisation humaine, je pense que cela enfin est solide et que cela durera’, - p. 401).

Solidum et permansurum is Vives' arbeid inderdaad gebleken.

* * *

Vraagt de lezer ons welke de waarde is van de hier besproken vertalingen, zoo moeten wij vooraf laten opmerken dat, naar de uitgever Rafael Valero Caminero in een voorbericht mededeelt, tot deze publicatie slechts aanleiding heeft gegeven ‘le désir de vulgarisation des principes philosophiques de Vives, à l'époque que nous vivons’.

Aan dit doel schijnt ons over het algemeen de vertaling van het *De subventione pauperum* nogal goed te beantwoorden, al lijkt zij ons hier en daar wat al te vrij, -

zooals trouwens de lezer zelf heeft kunnen vaststellen in de hierboven aangehaalde uittreksels. Een paar keer gaat het zóó ver dat de gedachteninhoud van den oorspronkelijken tekst vervormd wordt: b.v. p. 255: 'En toute espèce de vertu, se rencontrent maintes choses grandement heureuses et reconnues avec gravité et dignité par les gentils eux-mêmes', tegenover het Latijn: 'Multa sunt a gentilibus in omni genere virtutis tum praeclare dicta, tum graviter facta' ('talrijk zijn, in elke soort van deugd, de roemrijke gezegden en de waardige daden der heidenen'). Maar dergelijke passussen komen slechts bij uitzondering voor(23).

Aan wie dienen de verdiensten van deze vertaling toegeschreven: aan Prof. R. Aznar Casanova of aan Prof. Léopold Caby? De lezer moge er zelf over oordeelen, aan de hand van volgende vaststelling: de Latijnsche tekst 'in ambitione, superbia, avaritia transegit vitam, sic vel aedem, vel sacellum, vel sepulchrum, ut opes sufficiunt, sibi extruit argento, auro, marmore, ebore insigne, ut et avaricia vivat in mortuo. sparsis ubique insignibus et ostentata nobilitate generis ad superbiam, armis additis, ut si opus sit vel coelum expugnet armatus' wordt in de vertaling - volgens het titelblad, werk van Aznar Casanova en Caby samen - correct als volgt weergegeven: 'Celui qui passa sa vie dans l'ambition, l'orgueil et l'envie, se fait édifier, selon sa fortune, une église ou une chapelle ou un mausolée ostensiblement orné d'argent, d'or, de marbre et d'ivoire, de sorte que, dans la mort, l'avarice continue à vivre. Les armoiries sont partout répandues, la noblesse du lignage exposée avec orgueil et vanité, les armes offensives et défensives ajoutées, soit pour conquérir le ciel même si c'était nécessaire...' (p. 109). In de inleiding daarentegen, onderteekend door Prof. Aznar Casanova alléén, wordt deze passus, naar aanleiding van een citaat, als volgt 'vertaald': 'celui qui passa la vie dans l'ambition et l'orgueil et la convoitise se fait bâtir une église ou une chapelle ou un sépulcre, selon ses richesses, ornés d'une façon insigne avec argent, or, marbre, ivoire, de telle sorte qu'à sa mort continue à exister d'une façon avare, répandu partout les écussons d'armes et avec ostentation de sa noble lignée et en ajoutant les armes offensives et défensives ou pour conquérir ainsi même le Ciel, s'il était menacé...' (p. 45). Commentaar lijkt ons overbodig.

Van hetzelfde gehalte is de vertaling der *Brieven* van Vives, eveneens het werk van Aznar Casanova alléén. Wij laten buiten beschouwing het 'Fransch' dat hij schrijft, en beperken er ons toe enkele voorbeelden aan te halen van de wijze waarop hij den Latijnschen tekst heeft 'begrepen'.

Edit. 1556, f. 31 v°: 'Quo enim accerseris? ad excercitium flagitiorum omnium, ad approbationem atque applausum scelerum, ad insectationem et derisum virtutis. Memineris horum verborum quae expressa videbis Romae'. Dit beteekent (wij vertalen letterlijk, om den lezer toe te laten woord voor woord den Latijnschen tekst te volgen): 'Immers, waarheen wordt gij geroepen? Naar de beoefening van alle laagheden, naar het goedkeuren en het toejuichen der misdaad, naar de vervolging en de bespotting der deugd. Gij zult u deze woorden herinneren als gij ze te Rome

(23) Wij meenen voorbehoud te moeten maken betreffende de navolgende passussen: p. 52 'considérant les autres commes mes frères'; p. 110 'quant aux vols...' (liever: 'avec le produit des vols...): p. 160 'l'inique Mammon, ou dieu des richesses nous que cherchent... etc.'; p. 173 'comme dignes de double honneur c'est-à-dire de double récompense... etc.' (liever: 'doublement dignes, à cause de leur charge et à cause de leur libéralité'); p. 255 'mais rien ne le fut avec tant de confiance... etc.' (men leze daar ook 'imité' in plaats van 'unité'); p. 257: de vertaling van Ennius' verzen.

verwerkelijkt zult zien'. Bij Aznar Casanova wordt dat (p. 167): 'Où t'appelle-t-on, pour provoquer tous les scandales, pour approuver et applaudir tous les crimes, pour persécuter et tourner en dérision la vertu? Tu te souviendras de ces paroles que tu verras à Rome'.

Edit. 1556, f. 32 v°: 'Quód veró de me ita sentias, vel potius quód me diligas, ingentem habeo gratiam: quamvis debere me tibi in eo nihil putem, ita paria tecum amando facio, posteaquam qui vir esses plané cognovi: Nam antea ducebat me sive affectus nescio quis, sive officium hominis, cui ex animo bene cupio potius quam iudicium'. Letterlijk vertaald: 'Dat gij dergelijke gevoelens jegens mij koestert, of, juister gezegd, dat gij mij vereert en bemint, ik weet er U grooten dank voor: alhoewel ik U in deze niets schuldig meen te zijn, zoo vereffen ik toch mijn vriendschaps-rekening met U, nu ik [letterlijk: nadat ik] precies weet welk man gij zijt; want wat mij voorheen [tot U] dreef was ik weet niet welk gevoel, of de welwillendheid jegens een man, wien ik van harte [= spontaan] genegen ben, veeleer

dan een oordeel [over zijn verdiensten]'. Bij Aznar Casanova, p. 173 sq.: 'Quant à tes sentiments envers moi, ou plutôt quant à ton amitié, je t'en suis extrêmement reconnaissant. Bien que je crois ne rien te devoir sur ce point, cependant je te témoigne une amitié égale après avoir reconnu clairement quel homme tu étais. Car ce qui auparavant m'incitait, c'était tantôt un sentiment, tantôt le devoir de l'homme qui souhaite l'honnêteté plutôt que la sagacité de ses semblables'.

Wat denkt U, lezer, over deze 'interpretatie'? En is U schrander genoeg om het volgende verhaal te begrijpen? 'Ton Justinien retourne en Italie pour faire une cure balnéaire afin d'assayer de souder la fracture de son bras, 'le bras qui, à mon avis est la plus agréable des richesses' et ce qui est plus désagréable, le vaillant dissimulateur de 'la nécessité'. La réserve de cet homme est telle que je la qualifierais volontiers de gauche' (Aznar Casanova, p. 174). Het raadsel wordt opgelost door den Latijnschen tekst: 'Iustinianus tuus redit in Italiam ad salubritatem illam balneorum, ut experiatur an solidari poterit commissura brachii, □α□, □ς □μαι, χρημ□των π□νυ ε□δαιμον□ς, et, quod incommodius, est τ□ς □ν□γ□ης strenuus dissimulator: is est in homine pudor, ut sic dicam, rusticus' (Edit. 1556, f. 32 v° - 33), wat beteekent: 'Uw Justinianus keert naar Italië terug met het oog op de beroemde gezondmakende kracht der baden, om te beproeven of de voeg van zijn [gebroken] arm kan verstevigd worden. Gij, naar ik meen, zijt de gelukkige bezitter van groote rijkdommen, en hij - dat is erg vervelend - een verstokt verberger van zijn armoede: in dien man is, zou ik zeggen, een boersche verlegenheid'. Enkele Grieksche woorden(24) zijn er dus blijkbaar de oorzaak van dat Aznar Casanova deze discrete aansporing tot het verleenen van geldelijken steun aan den armen Justinianus, heeft 'omgedicht' tot een mysterieuzen lofzang op een lichaamsdeel...

Zoo gaat het door, brief na brief. Een zin als: 'Ik beweer dat niet de grammatica zelf de oorzaak is van die fanatieke twisten, maar wel de zeden der Grammatici',(25) wordt: 'Je pense qu'il n'existe pas de grammaire des antithèses ni de controverses sur la constance, mais seulement les moeurs des grammairiens' (p. 185). 'Satis fuerit' (Ed. 1556, f. 33) heet te zijn: 'il était nécessaire' (p. 174); 'gij weet wat ik tot nog toe heb verricht, en wat ik weldra zal doen' ('Habes quae bactenus egerim, quaeque sim brevi acturus', - f. 54 v° - 55), wordt vertaald als: 'Tu possèdes ce dont j'ai manqué jusqu'à présent et ce que je vais faire bientôt' (p. 259), waarbij Prof. Aznar Casanova het perfectum *egi* (van *agere*) heeft verward met het werkwoord *egere*.

Uit het fiere gezegde, dat wij hierboven aanhaalden: 'Mihi mea ratio instar est omnium principum' distilleert Aznar Casanova volgend raadsel: 'mais moi, ma raison est semblable à tout principe' (p. 207), en een 'Genuensis quidam negotiator', een geldhandelaar van Genua, herdoopt hij tot 'un banquier, nommé Genuensis' (p. 352).

Et cetera, et cetera. Wij achten het overbodig den lezer tot groote omzichtigheid bij het gebruiken van deze vertaling van Vives' Brieven aan te sporen: de onbegrijpelijkheid zelf van Aznar Casanova's tekst zal hem tijdig op zijn hoede stellen.

H.F. BOUCHERY.

(24) De in den oorspronkelijken tekst voorkomende Grieksche woorden worden in de vertaling, onderaan op de bladzijde, overgedrukt: zij zijn, bijna zonder uitzondering, op een onmogelijke wijze geradbraakt.

(25) 'Grammaticam non esse autumo contentionum et pervicaciae causam, sed Grammaticorum mores' (Edit. 1556, f. 34 v° - 35).

Verf- en inktrecepten uit de XVIIe eeuw.

Inktrecepten treft men meer dan eens aan in oude handschriften. Dit tijdschrift heeft er reeds verschillende afgedrukt[(1)]. Verfrecepten komen zeldzamer voor. De kennis ervan had voor de klerken veel minder nut. Het verwen van perkament of leder is vooral boekbinderswerk[(2)].

De tekst, die hieronder volgt met enkele voetnotas ter verklaring der vakwoorden, is door een vaste hand, in kleine cursieve-gothieke letter uit de XVIIe eeuw ge-

(1) *De Gulden Passer,* III (1925), p. 225-227; IV (1926), p. 98; VII (1929), p. 152; X (1932), p. 260.

(2) Zie ons artikel: *Reliure en couleurs pour les livres de droit au moyen âge.* Ibidem, XII (1935), p. 39 vg.

* schreven[3]. Hij biedt recepten aan tot het vervaardigen van zes verschillende kleuren: groen, geel, rood, zwart, purper, violet, die, volgens den titel, te gebruiken waren voor perkament, hout, enz.

[1] Om perkement groen te maeken oft houdt etc.
[2] neemt een pintken reghenwaeter / 4 loot spaensgroen / twee loot jndeblauw /
[3] ende 4 loot masticot / alles seer clein gestooten ende tsamen laeten staen werc-
[4] ken eenen dach / dan maeket perkement een luttelken nadt met alluyn waeter
[5] ende laetet een luttel indrincken / dan maeckt de voors.e substantie warm ende
[6] ruertse wel / ende bestrijcket perkement daer mede / met een quispelken, tot
[7] dat ghij siet dattet schoon genoech is / ende laetet indrooghen / daer naer
[8] bestrycket met vernis / ende dan salment pollijsten tot dattet gelans is /
[9] om gheel te verwen
[10] neemt 4 loot masticot / 3 loot schijt gheel / een loot fynen enghelschen
[11] oker / allen seer cleyn gestooten / ende onder een pintken reghenwaeter
[12] laeten staen als voren / ende gebruijket alsoo /
[13] om root te verwen
[14] neemt eenen pot reghenwaeter / een vierendeel fornenbock (dat is vanden
[15] besten breselie) een loot roomschen alluijn ende een haesenotegroot crijt /
[16] ende laetet sieden tot opde helft / ende gebruijcket als voren /
[17] om swert te verwen /
[18] neemt een loot lampswert / vijf lepelkens lijneolie ende twee lepelkens
[19] vernisch / ende menghelet wel onder den anderen / ende men sal tperkement
[20] al drooghen bestrycken / sonder te alluijnen /
[21] om purper te verwen
[22] Als tperkement root is gemaeckt sonder vernissen gelyck voors.e is ende
[23] wel drooghe / soo neemt een commeken van tselve root ende doeter een loot
[24] pot aschen inne ende maeket warm / ende bestrijckt het perkement daer
[25] mede tghene te voren rood is ghemaeckt / ende sal purper worden /

* 2. loot: decagram. 3. masticot: waarschijnlijk hars van den mastikboom. 10. schijtgeel: fr. stil-de-grain. 14. fornenbock (dat is...): fernambukhout (dat is van het beste braziel); niet bij Verwijs en Verdam noch bij Kiliaan. 18. lampswert: fr. noir de fumée. 24. pot aschen: potasch.

(3) Een los blad, 210 × 175 mm. XVIIe eeuw. Leuven, Universiteitsbibliotheek. Fonds J. Helleputte.

[26] om violet te verwen

[27] strycket perkement dunder met het voors.[e] root / ende doet soo vele te meer

[28] pot aschen onder het ander root / ende bestrycket als voren / ende sal

[29] violet worden /

Om jnkt te maeken[(4)]

2	potten regenwater		
1	pint wyn azyn		0 - 7 - 0
1/2	pint fransche brandewyn		0 - 3 - 0
1/2	P[ond] gallenoten	} saemen gestamt	0 - 8 - 0
5/16	gomme arabique	} saemen gestamt	0 - 10 - 0
1/4	koper root	} saemen gestamt	0 - 1 - 0
1/16	[pond] witte suyker candys	} saemen gestamt	0 - 1 - 0
			———
			1 - 10 - 0

L. LE CLERCQ.

(4) Een blaadje 100 × 100 mm., XVIII[e] eeuw, in hetzelfde fonds. Dit recept gelijkt gedeeltelijk op hetgene in *De Gulden Passer,* 1932, p. 260, n[r] 1, voorkomt. Doch het biedt deze bijzonderheid aan dat het de onkosten voor het product opgeeft. Twee potten inkt kosten 1.5 gulden. Omtrent het einde van de XVIII[e] eeuw was de gulden 1.8136 frank waard. Sinds dien, verloor hij, zoo het schijnt, tot in 1914 de 2/3 van zijn waarde.

Werk van de stedelijke middelbare bibliotheekschool van Antwerpen

Onder deze benaming werd in 1943 een nieuwe reeks uitgaven ingeluid met het verschijnen van een verhandeling over *Lezerstypen in de Openbare Gemeentebibliotheek van Schoten,* van de hand van Jos Torfs, Gemeentebibliothecaris (Antwerpen, De Sikkel, 1943, 8°, 136 pp., 71 tabellen).

In deze nieuwe reeks zullen de beste proefwerken verschijnen van de leerlingen der Stedelijke Middelbare Bibliotheekschool, die, onder de bezielende leiding van onze medeleden, de heeren L. Baekelmans en G. Schmook, respectievelijk Bestuurder en Secretaris van de jonge instelling, uitgroeit tot één van de voornaamste centra voor de studie van boek en bibliotheek in ons land. Wij wenschen hen van harte geluk met dezen keurigen eersteling, die, naar wij hopen, spoedig moge gevolgd worden door het aangekondigde tweede nummer: *Geschiedenis van de Stadsbibliotheek van Oostende,* door Frank Edebau.

Met veel belangstelling zien de Vlaamsche bibliophielen ook de publicatie te gemoet van andere, reeds afgewerkte proefschriften, als: L. Vydt-De Bled: *De Bedrijvigheid van het Antwerpsch Drukkersgeslacht De Cort*, P. Van Tichelen: *Bibliographie van en over Emmanuel de Bom,* E. Vos: *Boek, Bibliotheek en Lectuur bij de Vlaamsche Auteurs van de 16e en 17e eeuw. Voorbereidende Tellingen voor een Cutternaamlijst voor Noord- en Zuid-Nederland,* - en, in bewerking: *Bibliographie van de Liersche Drukkers, inzonderheid van Periodieken en Almanakken, Bibliographie van Vlaamsche Reisbeschrijvingen, Boek, Bibliotheek en Lectuur in de Nederlandsche letterkunde der Middeleeuwen, De 'Mannekenspapieren' van Turnhout, De Ontwikkeling van de Illustratie in het Nederlandsche Kinderboek.*

H.F. BOUCHERY.

Taaleigen en aanhalingsteekens

Prof. Dr A. Burssens, van de Rijksuniversiteit te Gent, heeft er onze aandacht op gevestigd dat in ons tijdschrift de aanhalingsteekens op z'n Fransch, en niet op de Nederlandsche wijze ('_____') worden gezet.

Prof. Burssens heeft gelijk. De Franschen drukken inderdaad: '_____'; de Duitschers: '_____'; de Engelschen geven de voorkeur aan: '_____'.

Met deze terechtwijzing, waarvoor wij Prof. Burssens danken, werd reeds in dit nummer rekening gehouden.

DE REDACTIE.

Boekbespreking

De Bock, Eug.: *Beknopte Geschiedenis van de Boekhandel in de Nederlanden.* ('De Seizoenen' n[r] 43, Antwerpen, N.V. De Nederlandsche Boekhandel, 1943, pr. 12.50 fr.)

Deze beknopte geschiedenis van den Boekhandel is de tweede druk van 'Het Nederlandse boek. Overzicht van zijn Geschiedenis', in 1939 uitgegeven door de 'Vereeniging ter bevordering van het Vlaamse boekwezen'. Het is het werk van een vakman, zelf bekend Vlaamsch uitgever, die groote liefde voor zijn schoon vak aan den dag legt en zich door jarenlange studie uitstekend heeft ingelicht. In een sobere taal, wars van alle goedkoope literatuur, vertelt hij ons over oorsprong van het boek, uitvinding van de boekdrukkunst, de boekenfooren te Frankfort en te Leipzig, de privilegies van de boekenverkoopers, de gilden der librarii, de censuur, den bloei en het verval van den boekhandel in Zuid-Nederland (XVI[e] en XVII[e] eeuwen), de Almanakken en de volksboeken, den boekhandel in Noord-Nederland, de reisbeschrijvingen en de vertaalde romans, den toestand van den boekhandel in Noord en Zuid tijdens de XIX[e] eeuw, het honorarium, het nadrukken en het uitgevers- en auteursrecht. Een aantal typische boekillustraties door de eeuwen heen besluit het lezenswaardig boekje.

Een inhoudstafel en een register ontbreken (papierbesparing?), wat jammer is voor de gebruikers, want menig onbekend of minder bekend feit werd in den tekst verwerkt.

Een hoofdstuk over 'prijzen en oplagen' werd weggelaten, wat misschien te verdedigen valt, maar het achterwege laten van de bibliographie is, mij dunkt, in het geheel niet te verantwoorden, vooral niet uit het oogpunt van diepere studie door belangstellenden in bibliographische, literaire en taalkundige vraagstukken. Waar berusten b.v. de in hs. bewaarde kluchten van Pater Justinus en de aanteekeningen over de opvoering en de makers van stukken van de Verdussens (XVIII[e] eeuw)?

We hopen dat de Hr. De Bock er, bij tijd en wijle, zal toe besluiten zijn 'beknopte' geschiedenis in een uitvoerige geschiedenis uit te werken. In afwachting hebben de liefhebbers van het Nederlandsche boek in zijn beknopt overzicht reeds tal van aanwijzingen omtrent leemten in onze kennis van het cultuurleven en het boekwezen in vroeger tijd. Philologen mogen het zich zoo bescheiden aankondigend werkje van den Vlaamschen uitgever allerminst ongelezen laten.

P. DE KEYSER.

Prof. dr A. Bijvank: *De Middeleeuwsche Boekillustratie in de Noordelijke Nederlanden.* Antwerpen, De Sikkel, 84 p., fig., pln.

Dr Bijvanck is wel de eenige geleerde, die een bevattelijk en tevens volledig overzicht kan schrijven van de Noord-Nederlandsche miniatuur-schilderkunst. Aan hem, in samenwerking met Dr Hoogewerff, danken we de uitvoerige kennis die we tegenwoordig bezitten van dit onderdeel der verluchtingsgeschiedenis. De studiën, o.a. die van Dr Vogelsang, die reeds vroeger het licht zagen, zijn uiterst fragmentarisch en haast onbeduidend vergeleken met het ontzaglijk materiaal bijeengebracht en

geordend door bewusten geleerde. De reusachtige taak, waarvan Dr Bijvanck zich met succes heeft gekweten, was dan nog in groote mate ondankbaar, doordat de Hollandsche miniatuur maar bij uitzondering van eersten rang is, en van relatief recenten datum. Met uitzondering van het Evangeliarium van Egmond is geen enkel hs. ouder dan de 14de eeuw, in welken tijd de productie dan nog zeer spaarzaam is gebleken. Maar de 15de eeuw is vrij goed bezet, al blijft Utrecht doorloopend haast het eenige centrum, waar handschriften worden gedecoreerd. Gedurende de eerste helft van deze eeuw ontmoeten we drie belangrijke meesters, den meester van Otto van Moerdrecht, den meester van Zweder van Culemborch en den meester van Catharina van Cleef. Tegelijkertijd en later worden een reeks imposante Bijbels verlucht telkens in samenwerking van verschillende miniatoren. Onder hen zijn er veelzijdige kunstenaars, zooals de meester van den Alexander, en voornamelijk de meester van Evert van Soudenbach, die een eersterangs verluchter is geweest en aanknoopt bij sommige miniaturen van het Turijnsche-Milaneesche getijdenboek. De illustratiekunst in het Oosten is van minder belang, evenals die, welke ontstaan is in Holland, hoofdzakelijk in het Sint Agnesklooster te Delft. Uit het einde der 15de eeuw zijn enkele hss. bekend, waar af en toe invloed uit het Zuiden opvalt.

Deze Noord-Nederlandsche kunst boeit ons door haar naief realisme, en haar autochtoon karakter, dat ze zoo gereedelijk laat onderscheiden van die van het Zuiden; ze biedt ons verder hulpmiddelen tot het nader bepalen van de evolutie van het landschap. De miniaturen van den meester van Zweder van Culemborch kunnen in dat opzicht gelegd worden naast die van den Zuid-Nederlandschen Guillebertmeester.

Bovendien zou het de moeite waard zijn het nauwe verband van het Turijnsche-Milaneesche getijdenboek te bestudeeren met Noord-Nederlandsche meeters als den meester van Otto van Moerdrecht en den Meester van Zweder van Culemborch. Gaat het verraad van Judas in het Turijnsche-Milaneesche getijdenboek niet terug op de groote Brusselsche bladzijde (II 3624) en wordt hetzelfde onderwerp niet andermaal bijna identiek gereproduceerd in een getijdenboek bewaard in de Walters Art Gallery (hs. 168)?

De overeenkomst stemt nog meer tot nadenken, wanneer we in het boek van den Meester van Evert van Soudenbach (Bijbel-Weenen Nat. Bibl. 2771) landschappen aantreffen, welke zeer nauw aanknoopen zoowel door hun compositie als door hun atmospherische eigenschappen bij het Turijnsche-Milaneesche getijdenboek. Wanneer men nu bedenkt dat men in de Vlaamsche productie geen aanknoopingspunten ontmoet met dit vermaarde hs., dan komt men van zelf tot de vraag, welke ik me reeds meermalen heb gesteld: zou het Turijnsch-Milaneesche getijdenboek soms niet in het Noorden zijn ontstaan, zoowat tusschen 1430 en 1450? Dat zou een onverwachte en welkome verrijking beteekenen voor onze Noorderburen en een betreurenswaardige verarming voor onszelf!

FREDERIK LYNA.

Nicolaus Clenardus, door *Prof. Dr Kan. H. De Vocht, Prof. Dr F.M. Olbrechts, E.H.L. Philippen en Drs A. Deheegher, met een Inleiding van Dr H.F. Bouchery.* (Uitgave van het Museum Plantin-Moretus, 1942, De Sikkel, Antwerpen; Prijs: 50 fr.)

Op de beteekenis van Clenardus, alias Nicolaas Beken Cleynaerts, als humanist is in de laatste decennia veelvuldig de aandacht gevestigd zoowel door buiten- als door binnenlandsche geleerden. Na de rijke monografie over Clenardus door V. Chauvin en A. Roersch (Etude sur la Vie et les Travaux de Nicolas Clénard, Brussel 1900) zagen nog heel wat publicaties het licht, hetzij deze de geschriften van Clenardus, voornamelijk de brieven, hetzij ze den humanist zelf in ruimeren kring hielpen bekend maken. Doch Clenardus is veel meer dan een humanist, dan iemand die vooral of zelfs uitsluitend opgaat in de studie van de klassieke talen en letterkunde; hij is een groot, edel mensch en in menig opzicht een baanbreker: als linguist, als paedagoog, als ontdekkingsreiziger, ja, als missionaris met het hart, verdient hij voor ons volk in den vollen zin van het woord populair te worden gemaakt.

Toen dan op 5 November 1942 het 400 jaar geleden was, dat deze zoo hoogstaande mensch zijn edel leven, door hooge idealen gedragen, beëindigde te Granada, verre van zijn vadergrond, zijn geboortestede Diest en zijn ‘dulce Lovanium’, vatte de Directie van het Museum Plantin-Moretus het plan op een plechtige Academische zitting en tentoonstelling in te richten, waaraan een uitgelezen groep kenners en

vrienden van Clenardus hun medewerking zouden verleenen. De tijdsomstandigheden hebben de uitvoering van deze herdenkingsplechtigheid verhinderd; maar over het tijdelijk uitblijven van de ontworpen hulde kunnen we ons heenzetten, daar het inrichtend Comité ons volk alreeds een blijvend monument heeft geschonken: een bundel opstellen gewijd aan zijn leven en zijn levenswerk

Clenardus is innig verbonden met de befaamde drukkerij. De aartsdrukker heeft van meet af aan de grootste belangstelling voor den humanist betoond, heeft zijn brieven gepubliceerd (1566) en het ook, ondanks heel wat wederwaardigheden, klaar gekregen dat diens *Institutiones* en *Meditationes* ten slotte toch van de pers zijn gekomen (1562). Dat de Clenardusbundel verschenen is in de Uitgavenreeks van het Plantinmuseum is dan ook te beschouwen als een symbool en een vernieuwing van de oude banden, die eertijds tusschen den humanist-geleerde en den humanist-drukker hebben bestaan.

Wat biedt ons deze bundel? Geen louter gelegenheidswerk, geen vulgarisatiewerk van de lagere orde; maar een reeks oorspronkelijke studiën, waarin, samen met weinige bekende, veel meer nieuwe gegevens voor de eerste maal het licht zien. En deze gegevens, in zeer leesbaren, ja boeienden vorm verwerkt, zijn de vrucht van vele opzoekingen door vakgeleerden gedaan zoowel in de literatuur over Clenardus en

diens milieu als in Clenardus' eigen geschriften en andere, nog verre van volledig uitgeplozen schatkamers.

Prof. De Vocht, als niet één tehuis in de geschiedenis en het veelbewogen leven van de Leuvensche Alma Mater, omgaande met professoren en studenten uit vervlogen eeuwen als met zijn levende bekenden en vrienden, bestudeert de wijsgeerige, theologische en humanistische vorming van Clenardus, zijn betrekkingen met Leuven of althans - want Clenardus verbleef ook wel tijdelijk elders - met de Leuvensche geleerden. Hij laat ons ook een kijkje nemen in het niet altoos zeer serene leven in en om het Collegium Trilingue, in de atmosfeer waarvan Clenardus, eerst niet zonder vooringenomenheid, later met waardeering voor Erasmus' stichting, zich lang heeft bewogen en waarin hij, reeds student in de theologie, zelf in de studie der drie talen - Latijn, Grieksch en Hebreeuwsch - ingewijd en tot overtuigd humanist is gevormd. Terecht getuigt Prof. De Vocht over het door Clenardus geschreven Latijn, dat hij dit zoodanig heeft beheerscht, dat hij 'de stroeve steltentaal van Cicero en Tacitus heeft weten aan te passen aan het XVIe eeuwsche intellectueel, economisch en sociaal leven.' Het Grieksch had hij ook al spoedig in die mate onder de knie, dat hij een splinternieuwe, in een frisch-verjongden geest opgevatte grammatica *(Institutiones in Linguam Graecam)* met toepassing op de teksten *(Meditationes Graecanicae in Artem Grammaticam)* kon publiceeren. En op het gebied van het Hebreeuwsch verstrekte hij aan de duizelende toehoorders van zijn eigen meester een kostbare hulp door middel van zijn *Tabula in Grammaticen Hebraeam,* een werk, dat doelmatiger was dan Van Campens spraakkunst, omdat het o.m. de groote tekorten in dit laatste werk systematisch aanvulde. Wat trouwens de groote en algemeen erkende waarde van Clenardus' handboeken bewijst, is het feit, dat ze, zij het dan ook met lichte wijzigingen, gedurende eeuwen in gebruik zijn gebleven. De leerling heeft aldus zoowel door den inhoud zijner werken als, meer nog, door de vernieuwde methode zijn leeraars voorbijgestreefd.

Maar Clenardus had ook een apostelziel en zou zijn kennis van en zijn voorliefde en buitengewone begaafdheid voor de studie van vreemde talen, volgens een grootsch plan, hem ongetwijfeld door Vives ingegeven, in dienst stellen van het welzijn van den naaste en de glorie ven God: hij zou ook het Arabisch bestudeeren om aldus, uitgerust met het onontbeerlijk hulpmiddel, den Islam voor de ware Kerk te winnen.

De humanist, die wil bekeeren niet door dwang maar door zachte overreding; de geleerde, die alle gevaren trotseert om naar Marokko Mahomedaansche handschriften te gaan zoeken; de apostelziel, die zijn aangeworven kennis en aangeboren talenten wil aanwenden ter eere Gods en tot het heil der zielen: ziedaar de drie voornaamste aspecten van die groote ziel, dat edelmoedig hart, van Clenardus.

Prof. De Vocht voert ons met Clenardus mede tot in Spanje.

Bij die eerste, rijke studie sluit de niet minder origineele bijdrage aan van de hand van Prof. F. Olbrechts, die voornamelijk handelt over Clenardus' reis naar Marokko en diens verblijf te Fes in de voor hem nieuwe en soms gevaarvolle wereld van den Islam. Cleynaerts als Orientalist. Cleynaerts' pionierswerk op het gebied der Afrikanistiek en der ethnografie, is niet heelemaal onbekend, maar dan toch ook nooit grondig en volledig behandeld geworden. De steller van de tweede bijdrage wil dan ook, aan de hand van Clenardus' brieven maar vooral van externe gegevens, diens verblijf en activiteit te Fes, de hoofdstad van het Marokkaansche rijk, levendiger

voor oogen roepen (bl. 24), een deel van Cleynaerts' beschrijving van dat land en de toestanden aldaar in de 16e eeuw belichten door wat geweten is over het Fes van onze dagen en het aldus mogelijk maken de beteekenis van Cleynaerts' bijdrage tot de kennis van dat land en dat volk naar waarde te schatten (bl. 26). Prof. Olbrechts behandelt achtereenvolgens het voorspel van de Marokkaansche reis zoowel te Leuven als in Spanje en Portugal, dan weer te Granada en ten slotte in Marokko zelf; de beteekenis van Fes als cultuurcentrum van den Islam; de betrekkingen van Clenardus met het hof, de bevolking, het Mella en de Islamietische geleerden. - Een stuk vol pittoreske bijzonderheden, alle evenwel gesteund op authentieke bronnen, w.o., als gezegd, Clenardus' eigen geschriften.

In drie stukken van de hand van Z. Eerw. Heer L. Philippen wordt de geschiedenis en de beteekenis uiteengezet van Clenardus' nieuwe, waarlijk-levende methode bij het onderricht van vreemde, inzonderheid de klassieke talen, - methode, waardoor de humanist door Forster Watson verdiende genoemd te worden ‘an educational pioneer’ (Cf. The Classical Review, 1915). Durfde Clenardus het immers niet aan het moderne beginsel toe te passen, volgens hetwelk het onderwijs in de vreemde taal van den aanvang af ook door middel van die taal moet geschieden? Heeft Clenardus het ook niet gewaagd de kennis der grammatica (hij bedoelde natuurlijk het uitsluitend en domweg

afdreunen van de grammaticale regels) pas den tweeden rang toe te kennen en aangezet om maar dadelijk te beginnen met de lezing van de auteurs?

Verder bespreekt en ontleedt dezelfde steller den eersten druk van het paedagogisch tractaat *De Modo Docendi Pueros Analphabeticos,* te Keulen in 1550 verschenen, dat algemeen als verdwenen werd beschouwd tot wanneer de gelukkige Clenardusvriend een exemplaar (het laatste?) heeft weten te bemachtigen. Hij wijdt ook een paar bladzijden aan den tweeden druk van bewust werkje, - druk waarvan tot aan den brand van Leuven in 1940 vier, thans nog enkel drie (laten we het ten minste hopen!) exemplaren bestaan. Verder publiceert en commentarieert Z.E.H. Philippen twee onuitgegeven documenten: de arbitrage-uitspraak in het geding Clenardus-Bruegel, een vonnis, dat den theoloog ontzette uit het ambt van pastoor van het begijnhof te Diest en hem op nieuwe levenswegen bracht, - alsmede het testament van Clenardus' moeder, Margaretha Meeus, alias Cremers.

Ten slotte vertaalt Drs Deheegher enkele pittoreske fragmenten uit de brieven van Clenardus. Daarin lezen we, in een vlot Nederlandsch, dat het soepel, levend Latijn van den humanist, met zijn speelschen vorm en zijn geestigen inhoud, getrouw weergeeft, hoe Clenardus het aan boord legde om knapen Latijn aan te leeren, hoe hij zelf Arabisch studeerde, hoe hij in Spanje een leermeester zocht voor zijn verdere studie van die taal en zijn strijdplan - eigenlijk zijn missietaak - tegen Mahommed opvatte; hoe het hem verging in een Spaansche herberg en te Fes.

Zoo is dan in deze 108 bladzijden een rijke, gevarieerde buit bijeengebracht, vergaard op het rijke veld van het veelzijdig leven van dezen waarachtigen humanist. Een volledige monografie wil deze bundel, moest hij, na het hooger vermelde werk van Chauvin en Roersch, ook niet zijn. Maar wel bleef nog heel wat na te lezen, wel bleven nog merkwaardige aspecten of losse feiten uit Clenardus' leven en werk op een scherpere belichting wachten. Deze bundel, met zijn hoog wetenschappelijk gehalte, maar toch leesbaar en zelfs boeiend geschreven, vult uitstekend de hier en daar nog bestaande leemten aan in het beeld dat we ons van Clenardus vormen. Hij wijst trouwens ook de oningewijden op de buitengewone beteekenis van een groote, nationale figuur. Dit Clenardusalbum, versierd met verscheidene portretten en andere documentarische reproducties, strekt tot eer niet alleen van den grooten Diestenaar zelf, maar ook van den ‘wijsheyts winckel van het gansche Nederland’, wiens conservator, Dr H. Bouchery, het voorwoord schreef en, natuurlijk ook, de initiatieven heeft gebundeld.

Dr R. VAN POTTELBERGH.

Le livre. les plus beaux exemplaires de la bibliotheque nationale (Collection ‘La tradition française’, dirigée par André Lejard. - Paris, Edit. du Chêne, 1942. - in f°, 170 pp.).

Een schitterend album, in groot formaat (24 × 31 cm.), goed gedrukt op prachtig vóór-oorlogsch papier, met 182 afbeeldingen en 24 gekleurde en buiten-tekst-platen: een voortreffelijke geschiedenis-in-beeld van het Fransche boek, bondig maar overzichtelijk toegelicht door vooraanstaande specialisten in het vak.

Bij de keuze der afgebeelde boeken - enkele juweelen uit den onmetelijken schat der Bibliothèque Nationale - hebben de samenstellers van dit album zich laten leiden door overwegingen van aesthetischen aard, zoo verklaart ANDRE LEJARD in zijn '*Avertissement*': hun doel is geweest 'de présenter ce que l'art du livre a produit de plus exemplaire dans notre pays', - dit is: in Frankrijk (p. 3).

Met welke moeilijkheden men bij de verwezenlijking van dit boek te kampen had, laat MARCEL RIVES, Directeur responsable du Comité d'organisation des Industries, Arts et Commerces du Livre, doorschemeren, wanneer hij in het '*Avant propos*' gewag maakt van de drastische beperking van den papiervoorraad, waarover de uitgevers van boeken in Frankrijk beschikken - nauwelijks 10% van wat zij vóór den oorlog verbruikten -, en hij opkomt voor een rechtvaardiger verdeeling van deze onmisbare grondstof (Frankrijk bracht, op het oogenblik dat Rives deze regels schreef, in Juli 1942, nog een derde van de papierproductie van 1938 voort).

De behandelde stof wordt onderverdeeld in zes hoofdstukken, waarbij telkens een inleidende tekst een groep platen voorafgaat.

Het eerst komt EMILE-A. VAN MOE, van het Handschriftencabinet der Bibliothèque Nationale, aan de beurt: hij handelt over '*Les Manuscrits*'. In zijn karakteristiek van het geschreven boek, wijst hij er op dat elk manuscript, om het even of het een origineel of een copie is, toch een uitgesproken individualiteit bezit, in tegenstelling met de exemplaren van een gedrukt boek. Sprekend over het verband tusschen de miniaturen

en de overige beeldende kunsten, oordeelt hij dat ‘les manuscrits sont le meilleur miroir artistique de l'époque à laquelle ils ont été écrits’ (p. 7). Uitvoerig bespreekt hij de meest voorkomende onderwerpen, afgebeeld in de miniaturen: profane - realistische of historische - en religieuze tafereelen. Na een korte toelichting over de geschiedenis der Bibliothèque Nationale en den oorsprong van haar handschriftenverzameling licht hij de voornaamste afgebeelde manuscripten toe, - waaronder ons vooral het Livre des Tournois du Roi René (afb. 21) heeft getroffen, als wondermooi getuigenis van dat verbazende XVe eeuwsche realisme.

Met ‘*Le Livre aux XVe et XVIe siècles*’ neemt ROBERT BRUN, adjunct-conservator der Bibliothèque Nationale, de gulden eeuw der Fransche boekdrukkunst voor zijn rekening. Handelend over den Incunabeltijd, die in Frankrijk begint in 1470, toont hij aan hoe van den aanvang af (zie afb. 34, het eerste in Frankrijk gedrukte boek) de perfectie werd bereikt, - een wonder waarop men niet genoeg den nadruk kan leggen: ‘Cet art auquel avaient été épargnés les tâtonnements et qui avait produit du premier coup des chefs-d'oeuvre, avait affirmé depuis longtemps sa maîtrise, et nous le recevions à notre tour comme une création déjà parfaite, sans pouvoir songer à l'améliorer’ (p. 39). De oudste Fransche incunabelen hebben een zeer sober en streng uitzicht: pas in 1478 wordt voor het eerst - met Duitsch materieel - een geïllustreerd boek gedrukt. Weldra wordt Lyon een zeer belangrijk centrum van typographie en houtsnede (p. 40), ook Parijs, waar ‘groote’ drukkers als Pierre Le Rouge en Jean Dupré werkzaam zijn, waar sedert 1486 in grooten getale volksboeken en liturgische werken van de pers komen, die een buitengewoon succes kennen (p. 40 sq.). Ten slotte gaat het over den Parijschen uitgever-boekhandelaar Antoine Vérard en over de drukkerijen in de provincie (p. 41 sq.).

Met de XVIe eeuw verandert het boek van uitzicht: ‘Au XVe siècle... on sent encore la liberté de la plume de l'écrivain (nawerking van de traditie van het manuscript);... au siècle suivant, le livre obéit à des lois plus sévères et prend un aspect architectural’ (p. 42).

Met den Italiaanschen invloed doet ook de Renaissance haar intrede. Nieuwe letters worden gesneden, bijzonder zuiver en edel van lijn; de beeldletter wordt gecreëerd. Een blad typographie vormt nu een gesloten geheel, waarvan miniaturen of ornamenten in handschrift nog slechts de volmaakte harmonie zouden kunnen schenden. In de tweede helft der XVIe eeuw valt het hoogtepunt der Fransche typographie. Aan de illustratie der boeken werken de meest befaamde kunstenaars mee. Omstreeks het midden der eeuw wordt een nieuwe (of liever, voorheen slechts sporadisch gebruikte) illustratie-techniek ingevoerd, de kopergravure met droge stift (taille-douce), waarop de Vlamingen, die in Frankrijk werkten, veel invloed hebben uitgeoefend, en waarvan Plantin een der krachtigste promoters is geweest.

Met een hulde aan onzen Antwerpschen aartstypograaf begint JACQUES WILHELM, attaché bij het Musée Carnavalet, zijn ‘*Le Livre au XVIIe et XVIIIe siècles*’. De XVIIe eeuw luidt een tijdperk van verval in voor de Fransche typographie: de redenen er van zijn zoowel van politieken als van technischen aard en houden ook verband met de organisatie van het graphisch bedrijf en de reglementeering der uitgeverij (privileges, censuur, enz.). ‘Ces faiblesses sont mises à profit par les concurrents étrangers et les éditions des Plantin à Anvers connaissent un succès européen. Aussi verra-t-on le début du XVIIe siècle marqué dans l'imprimerie française par l'influence

des Flamands dont beaucoup viennent à Paris sous les règnes d'Henri IV en de Louis XIII' (p. 69). Weldra krijgt de illustratie een nieuw karakter: 'Depuis le début du siècle la technique employée pour l'illustration des livres est celle du burin; vers 1630 on y renonce de plus en plus en faveur de l'eau-forte qui permet plus de fantaisie, traduit exactement le primesaut du dessin' (p. 70). De belangrijkste meesters zijn Jacques Callot en Abraham Bosse. Verder handelt Wilhelm over de stichting der Imprimerie Royale in het Louvre, in 1640, over de organisatie van den Parijschen boekhandel, over de decoratieve elementen gebruikt ter versiering van de boeken, de lettertypen en lettergieters, en de stijlevolutie der illustratie in de tweede helft 'du grand siècle' (p. 70 sq.). Met de XVIIIe eeuw komt er een verandering in den litterairen en artistieken smaak, en meteen ook in het uitzicht van het boek. De illustratie speelt een overwegende rol, zoowel in den vorm van groote buiten-tekst-platen, als in dien van allerlei kleine ornamenten, ('bandeaux, vignettes, culs-de-lampe, etc.'), welke laatste in de tweede helft der eeuw veel gebruikt worden en een eigen cachet aan de werken uit dien tijd geven. Naast de traditioneele, worden ook enkele nieuwe lettertypen gegoten.

Zeer systematisch behandelt PAUL-HENRI MICHEL, bibliothecaris van de Bibliothèque Mazarine, '*Le Livre au XIXe siècle (1801-1870)*'. Een eerste paragraaf geeft een overzicht van de XIXe eeuwsche lettertypen: de 'romain Didot', 'd'une beauté

sévère et glaciale', overheerschend tot het midden der eeuw, - de zg. Elzevier, het oude lettertype gemoderniseerd, in gebruik sedert 1858, - en de minder belangrijke 'antique' en 'égyptienne'. Sprekend over 'Le texte et l'image' toont schrijver aan hoe de illustrators nauwer dan ooit aansluiting zoeken bij den inhoud van den tekst, maar geen begrip blijken te hebben voor de noodzakelijke harmonie tusschen zetsel en illustratie, voor de architectuur van den bladspiegel. Uitvoerig worden de in zwang zijnde illustratie-procédé's besproken: de burijngravure (onder Engelschen invloed nu meestal op staal), vooral gewaardeerd in de eerste decennia der eeuw; - de ets, waaraan de Romantische school van c. 1830 af de voorkeur geeft; - de lithographie, van c. 1815 tot het second Empire, veelvuldig gebruikt voor losse prenten, maar van geringe toepassing in de boekillustratie; - en ten slotte de houtgravure: een nieuwe techniek, uit Engeland overgenomen, nl. de 'taille de bout' (op kophout, in tegenstelling met de traditioneele 'taille de fil', op langshout) maakt een veel grooter fijnheid van lijn mogelijk en kent, van c. 1830 af, een overweldigend succes. Zij biedt het voordeel, als reliefdruk, zich bijzonder goed bij de typographie aan te passen. In de stijlevolutie der illustratie, gedurende de eerste helft der eeuw, onderscheidt Michel drie richtingen: 'le style davidien', 'le style romantique 1830' en 'le style réaliste' (p. 91). Met het second Empire treedt een tijdperk van verwarring en verwatering in.

Dit verval is grootendeels te wijten - aldus JACQUES GUIGNARD, Bibliothecaris der Bibliothèque Nationale, in zijn '*Le Livre au XX*^{e} *siècle*' - aan den vooruitgang der techniek, op typographisch en illustratief gebied, - vooral aan het in 1872 gevonden procédé om photo's langs mechanischen weg op het te graveeren houtblok over te brengen, zoodat de houtsnijder, wiens eenige taak nog is: nauwkeurig nasnijden, zich wel ontwikkelt tot een bijzonder vaardig technicus, maar elken artistieken geest verliest. De tijdgenooten gaven zich daarvan ook rekenschap en stichtten vereenigingen van bibliophielen, die hun aandacht niet wijdden aan de oude drukken, maar beweerden het moderne boek op nieuwe banen te leiden. De resultaten waren eerder negatief, en wij kunnen volmondig Guignard's meening beamen wanneer hij over de periode 1870-1900 zegt: 'C'est le vice de cette époque, qui pratiqua tous les styles, de n'avoir pas le sien propre' (p. 114 sq.). Die zoogenaamde bibliophielen vervielen trouwens alras tot het verfoeilijkst snobisme: zíj hebben in het leven geroepen wat men gemeenlijk noemt: de luxe-uitgave, 'l'exemplaire truffé d'épreuves spéciales ou de remarques, parfois même de reliques saugrenues' (p. 114); zíj hebben ook op hun geweten dat onding dat men noemt de 'beperkte oplage'; de uitgever Conquet heeft deze nieuwigheid voor hen gelanceerd: 'On lui a souvent fait gloire de cette innovation. Elle nous paraît aujourd'hui des plus déplorables et contribua sans aucun doute à répandre la conception du livre de luxe: on verra quelle fâcheuse confusion elle devait introduire dans les esprits et comment se creusa davantage encore le fossé qui séparait le beau livre de l'édition courante' (p. 114). Inderdaad, hierin schuilt het erge van de kwaal: wegens het feit dat bijna alle moderne boeken, waarvan het typographisch uitzicht bijzonder wordt verzorgd en de illustratie toevertrouwd aan vooraanstaande kunstenaars, op een zeer gering aantal exemplaren worden getrokken, d.w.z. met een veel kleinere oplage dan in verband met den mogelijken afzet wenschelijk ware, blijven de ware 'bibliophielen', de minnaars van het boek, totaal verstoken van schoone drukken, die uitsluitend terecht komen in de

handen van enkele weinige, kapitaalkrachtige verzamelaars. Onderhavig album zelf levert het bewijs van dezen ongezonden toestand: onder de 25 boeken, die als de schoonste worden beschouwd van de totale productie uit de jaren 1876 tot 1942, en om die reden hier worden gereproduceerd, zijn er 18 luxe-uitgaven, getrokken op een beperkte oplage, die schommelt tusschen 110 en 380 exemplaren, en slechts in twee gevallen gaat tot 440 en 500 exemplaren. Elk rechtgeaard bibliophiel zal dergelijke speculatie met het boek - want op mercantiele overwegingen komt het immers meestal neer - verfoeien en ijveren opdat, in de toekomst, juist aan het schoone boek een zoo ruim mogelijke verspreiding gegeven worde.

In het laatste hoofdstuk '*La Reliure*', stelt ROBERT BRUN, Adjunct-conservator bij de Bibliothèque Nationale, een gelijkaardig verval van de moderne bindkunst vast: de jongste afgebeelde band dagteekent van 1892. Onder de latere banden kan er geen enkele waardig geacht worden te figureeren in de roemrijke rij kunstwerken, die door Brun worden besproken: de hiëratische banden uit de hooge Middeleeuwen, met smeedwerk, edelsteenen en reliefs in ivoor of metaal; de 'Romaansche' banden, in zwang tot in de XIIIe eeuw, in leder 'décoré à froid de petits fers'; de edele stempelbanden van het eind der XVe eeuw, naar ons gevoelen het schoonste wat de bindkunst heeft voortgebracht (Brun is van een andere meening: '(ils) ne constituèrent pas un progrès au point de vue artistique'); en dan de somptueuse banden der XVIe eeuw, overvloedig verguld (Oostersche techniek, 'dorure à chaud') of, vooral tusschen 1550 en 1570,

gepolychromeerd, hetzij als ‘reliures mosaïquées’ (ingelegd), hetzij geschilderd; het eind van de eeuw brengt de weelderige banden ‘à la fanfare’. De XVIIe eeuw herneemt het gebruik van de ‘roulette’ en geeft de voorkeur aan fijn geciseleerde versieringen, waarbij verschillende stijlen te onderscheiden vallen. De eerste helft der XVIIIe eeuw voelt zich aangetrokken tot zeer eenvoudige banden; met het midden der eeuw komt weer een rijkere versiering in zwang, met polychromie en inlegwerk, thans genaamd ‘reliures à compartiments’, en de bekende ‘reliures à dentelles’, sierlijk als kantwerk. Een eigenaardigheid, omstreeks 1750, zijn de banden met ‘Chineesch’ decor. Op het eind van de regeering van Louis XVI doet zich een ware revolutie in de bandversiering voor: rijkdom en elegantie maken plaats voor groote strengheid en uitersten eenvoud: ‘de simples encadrements de chaînettes, d'oves et de palmettes’ (onder Engelschen invloed) (p. 145). Na de Romantische banden der eerste helft van de XIXe eeuw - ‘des arcatures gothiques et des rosaces flamboyantes, ou bien des architectures hybrides’ (p. 145) - treedt definitief het artistieke verval in.

De evolutie der bindkunst loopt dus volkomen parallel met de geschiedenis der typographie: al maken technische uitvoering en luxus der versiering in den loop der XVIIe en XVIIIe eeuw eerder vooruitgang, artistiek werd nooit meer de edele schoonheid van den incunabeltijd en van de XVIe eeuw bereikt, en band en boek vervallen in de XIXe eeuw tot het laagste peil dat de slechte smaak bereiken kan: van sommige Romantische drukken mag men gerust zeggen - al is dergelijk aesthetisch oordeel natuurlijk subjectief -: une horreur. Sedert enkele decennia is er wel een vooruitgang merkbaar, maar men geeft doorgaans nog te veel toe aan een hang naar exentriciteit, waaraan waarachtige oorspronkelijkheid totaal vreemd is.

Intusschen blijft het een lust dit prachtige album te doorbladeren. Het is een uitstekend idee geweest, onder de afbeeldingen van afzonderlijke illustraties, ook af en toe een opengeslagen boek in zijn geheel te reproduceeren (b.v. afb. 28 van een manuscript, 57 en 58 van een XVIe eeuwschen druk), - en, waar een gravure in lijncliché wordt afgedrukt, de randen van het blad papier door een bijgeteekende lijn aan te geven (b.v. afb. 53): op die wijze kan de lezer zich rekenschap geven van de volmaaktheid der bladcompositie. Onder de afgebeelde illustraties komen er veel voor van de hand van beroemde kunstenaars; wij stippen aan: Holbein, Poussin, Boucher, Fragonard, Delacroix, Daumier, Doré, Corot, Manet, Degas, Toulouse-Lautrec, Steinlen, Maillol, Picasso, Matisse. Het zijn zoovele opera minora van groote meesters, die den leek hier worden onthuld. Soms valt evenwel die kennismaking niet uit ten gunste van de kunstenaars; zoo in het geval van Delacroix' lithographieën voor Goethe's Faust (afb. 97 en H.T. p. 98).

In zijn ‘Avertissement’ spreekt André Lejard met veel lof over Fernand Mourlot ‘qui exécuta les lithographies en noir et en couleur’ (p. 4). Wij veronderstellen dat o.m. de kleurreproducties van miniaturen (Hors texte p. 14, p. 20 en p. 26) zijn werk zijn. Wij zullen niet betwisten dat Mourlot er is in geslaagd ‘(de) redonner à l'art de la lithographie tout l'éclat qu'il êut jadis, et même de lui faire accomplir des progrès incomparables’ (p. 4); maar, wanneer Lejard zelf aanstipt dat ‘certaines formes (de l'artisanat) sont, du reste, à jamais périmées’, dan meenen wij dat ongetwijfeld het gebruik van lithographieën voor de reproductie van documenten als één van die verouderde vormen moet beschouwd worden. Reproductie van documenten eischt

in de allereerste plaats getrouwe weergave, en daartoe is er geen veiliger middel dan het mechanische procédé: de overige kleurreproducties in dit boek, uitgevoerd in rastercliché, bewijzen dit trouwens voldoende. Hoe technisch-voortreffelijk een met de hand uitgevoerde copie van een document ook moge wezen, het kan nooit een volkomen trouwe reproductie zijn, maar blijft steeds een interpretatie. Geen beter middel om zich daarvan te overtuigen dan de vergelijking van de kleurreproductie H.T. p 14 met de zwart-wit-photo van dezelfde miniatuur op afb. 4.

De kleurplaten, gedrukt met raster-cliché naar kleurphoto's, zijn over het algemeen degelijk; hier en daar evenwel - in ons exemplaar b.v. H.T. p. 54 en 57 - zijn de verschillende kleuren niet nauwkeurig over elkaar heen gedrukt. Wij moeten den drukker van dit boek er geen verwijt van maken, want het geldt hier een algemeen gebrek van den modernen kleurendruk; om het even welk boek met kleurplaten men moge ter hand nemen - wij bedoelen natuurlijk voor den gewonen handel bestemde werken en laten speciaal getrieerde exemplaren buiten beschouwing -, steeds zal men er enkele afbeeldingen in aantreffen waarvan de verschillende cliché's niet volkomen haaks over elkaar heen werden gedrukt. Kleurendruk is een van de weinige gebieden waarop onze moderne boekdrukkunst in haar vlucht nog gehinderd wordt door technische moeilijkheden, en de volmaking verre van bereikt is. Er is hier nog een ruim arbeidsveld voor uitvinders.

Het ware te wenschen dat meerdere albums als het onderhavige werden uitgegeven, niet alleen voor de onderscheiden Europeesche landen, die een vooraanstaande plaats in de geschiedenis van het boek bekleeden, maar zelfs voor verschillende belangrijke dépôts van manuscripten en drukwerken; want meestal heeft elk dezer oude bibliotheken of uit particuliere verzamelingen gegroeide musea een eigen karakter. Dusdanige aanschouwelijke platenalbums zouden uitstekend de veelzijdige ontwikkeling van het boek door de eeuwen heen illustreeren.

H.F. BOUCHERY.

Theo Luykx & Jan L. Broeckx Jr: *Brugge* ('Steden en Landschappen' IX, Antwerpen, De Sikkel, 1943. - 280 pp., 80 afb., ing. 130 frs, geb. 150 frs).

Deze monographie over het 'Venetië van het Noorden' bestaat uit twee gedeelten. Het eerste, van de hand van Dr Theo Luykx, behandelt de geschiedenis (p. 7-170). Na een bondige inleiding, hoofdzakelijk gewijd aan een overzicht der bibliographie, worden achtereenvolgens in vier hoofdstukken besproken: I. 'Vorming en ontwikkeling van het Middeleeuwsche Brugge': ontstaan en uitbreiding van burcht en primitieve handelsnederzetting tot gemeente, haar wetgeving, haar inwoners, haar omheiningen; II. 'Brugge, de handels- en havenstad': economische geschiedenis, vorming van Brugge's hinterland en uitbouw van zijn haven, zijn hoogste bloei en langzame verval; III. 'Uit het politieke leven van Brugge': een overzicht, van de XIe tot de XXe eeuw, van de politieke gebeurtenissen waarin de Bruggelingen een rol speelden of die binnen de muren van hun stad voorvielen; IV. 'Uit het godsdienstige leven van Brugge': de bekeering en de kerkelijke inrichting, kloosters, liefdadigheidswezen en godsdienstige plechtigheden.

Het tweede gedeelte, geschreven door Dr J.-L. Broeckx, is getiteld 'Kunsthistorische Schets' (p. 173-274). Schrijver verdeelt zijn stof over drie hoofdstukken, die telkens beantwoorden aan een periode der Brugsche geschiedenis: I. 'Van Burcht tot Wereldstad', gaande tot het eind der XIVe eeuw; II. 'De Vlaamsche Weelde', d.i. de XVe eeuw; III. 'Van Wereldstad tot Museum': achtereenvolgens de XVIe, de XVIIe en XVIIIe, de XIXe en XXe eeuw.

Laten wij, om misverstand in verband met het verdere verloop van deze bespreking te voorkomen, hier dadelijk verklaren: beide essay's zijn voortreffelijk van inhoud. De auteurs hebben met de grootste nauwgezetheid hun materiaal verzameld, zij hebben critisch de bronnen geschift en zijn er volkomen in geslaagd al de voornaamste feiten uit het politieke, economische, religieuze en artistieke verleden van Brugge te verzamelen. De lezer mag volle vertrouwen hebben in dit boek: het is een veilige en degelijke informatiebron.

Wij hebben er prijs op gesteld dit vooraf te bevestigen om niet den schijn te wekken de wezenlijke qualiteiten van deze verhandelingen over het hoofd te zien, wanneer wij critiek op onderhavig boek noodzakelijk achten. Deze critiek is van tweeërlei aard.

Het eerste bezwaar, dat wij meenen te mogen doen gelden, zal, dunkt ons, geen aanleiding geven tot meeningsverschil. Licht dit boek ons volledig in over de politieke geschiedenis, de economie en de plastische kunst te Brugge (architectuur, beeldhouw-, schilder- en nijverheidskunst), de geestesgeschiedenis (behalve dan de kerkelijke) werd totaal verwaarloosd: letterkunde, tooneel, muziek, wetenschap, onderwijs worden heelemaal niet behandeld. Geen woord over de Rederijkers, van Maerlant wordt een enkele maal, heel terloops, vermeld, de naam Gezelle komt (als wij ons niet vergissen) zelfs niet in dit boek voor! Enkele geleerden worden maar even vermeld naar aanleiding van de Reformatie (p. 124); van Humanisten als Vives is heelemaal geen sprake, zelfs niet in het hoofdstuk gewijd aan de liefdadigheid, al diende daar het 'De subventione pauperum' besproken te worden. Eén zinnetje wordt besteed aan het bekende Jezuietencollege (p. 157). Eén enkele maal worden terloops vernoemd Simon Stevin (p. 244), de musicus Jan Obrecht (p. 226), de drukkers Colard Mansion (p. 124) en Jan Brito (p. 226). De boekdrukkunst wordt overigens bijzonder karig bedeeld: houtsnede, blokboek en typographie moeten het samen stellen met 12 regeltjes tekst (p. 228 sq)!

De lezer zal het met ons eens zijn om deze leemte te betreuren: in een synthetisch beeld van Brugge's verleden moet ook de geestesgeschiedenis een waardige plaats bekleeden. Wij hopen dat de uitgever ze, met het oog op een eventueelen herdruk, in een derde essay zal laten behandelen.

Het tweede bezwaar betreft den vorm van het boek. Wij ontveinzen ons niet

dat onze critiek verzet zou kunnen uitlokken bij sommige lezers; wij wagen het er nochtans op ze uiteen te zetten, omdat zij de gelegenheid biedt een interessant probleem aan te raken: hoe moet een vulgarisatiewerk als het onderhavige opgebouwd zijn?

Immers, dat dit 'Brugge' als vulgarisatieboek bedoeld is, lijdt geen twijfel: 'Met deze vier hoofdstukken over de geschiedenis van Brugge, schrijft Dr Luykx, hebben wij ons voorgesteld aan den lezer, die met het verleden van onze groote middeleeuwsche stad aan het Zwin meer vertrouwd wenscht te geraken, een gemakkelijk leesbaar overzicht te schenken' (p. 7).

Bestemd voor het groote publiek, moet dit boek dus zijn: 1) gemakkelijk leesbaar en vlot geschreven, zóó dat het den doorsneelezer kan boeien; 2) bevattelijk voor den ontwikkelden leek, dus zoo helder en duidelijk mogelijk, en zonder omhaal van technische, gespecialiseerde termen; 3) suggestief, zóó dat wat beschreven wordt den lezer werkelijk als in beeld voor den geest verschijnt; 4) degelijk, of, zooals men pleegt te zeggen, wetenschappelijk verantwoord.

Deze laatste voorwaarde is, wij zeiden het reeds, in alle opzichten vervuld, - in zulke mate zelfs dat dit boek er precies uitziet als een gedegen status quaestionis, waaraan alleen de verantwoording in voetnota ontbreekt opdat hij volledig wetenschappelijk zijn zou; kortom: een universitaire dissertatie.

Maar ook gemakkelijk leesbaar, boeiend, bevattelijk en suggestief? Wij wezen er op dat de schrijvers gestreefd hebben naar de grootst mogelijke nauwkeurigheid en volledigheid: de lezer wordt daardoor overstelpt met een massa data en bijzonderheden, die de vlotte lectuur ten zeerste hinderen en vermoeiend werken. Enkele voorbeelden. Dr Luykx behandelt de havens van Zeebrugge en Brugge (p. 70 sqq.): na de afmetingen van kaaien, havengeul, kanaal, enz. te hebben opgegeven, en een aantal cijfers over het passagiersverkeer te hebben opgesomd, beschrijft hij de dokken en de uitrusting met kranen: wij hooren precies hoeveel meter elk dok lang is, en hoeveel ton draagvermogen elke electrische, geëlectrificeerde en stoomkraan bezit. Boeiend is dat niet en suggestief evenmin, althans wanneer het, zooals hier, in doorloopenden tekst wordt verteld. - Elders wil Dr Luykx laten uitschijnen welk belangrijk centrum Brugge was, door er op te wijzen hoeveel vorsten binnen zijn muren verbleven: uitstekende bedoeling; maar op den lezer maakt het slechts een indruk van verveling als hij om de twee, drie bladzijden te lezen krijgt dat die en die vorst van dien tot dien datum in de Zwinstad verbleef: zoo wordt dit verteld van Philips den Stoute p. 96, van hem en zijn gemalin p. 98 en 99, van Jan zonder Vrees p. 100, van Philips den Goede p. 103, 105, 106, van Karel den Stoute p. 108, 109, van Maria van Burgondië p. 110 sq., 112, 114, van Maximiliaan van Oostenrijk p. 112, van Philips den Schoone p. 117, van Karel V p. 118, 120, 121, etc. etc.

Dr Broeckx van zijn kant acht het noodzakeljik - en weer eens, te recht - de voornaamste gebouwen van Brugge te beschrijven; zoo worden, alleen voor de periode gaande tot de XVe eeuw, de bladzijden 180-182, 186-195 en 200-205 gewijd aan de karakteriseering van Brugsche monumenten. Maar zal de lezer het boeiend en suggestief vinden te hooren dat een bepaald gebouw beantwoordt aan 'het type met open westgevel', dat het 'transkapellen', 'blindnissen met gekruiste bogen', 'opgaande diensten', 'gekoppelde boogopeningen' en 'hangfriezen' bezit? Dat een

of andere kerk voorzien is van ‘flankeertorentjes’, van ‘uitkraagtorentjes’, van ‘korfbogen’, dat haar ‘vensters van de bovenlangsmuren drielichten (zijn) door zuiltjes gescheiden’, en haar ‘binnenbeuk met een doorloopende lichtrij’ nog te zien is, dat zij een ‘dakruiter op de viering’ heeft en waarschijnlijk was ‘overkluisd’, ten ware zij zich mocht verheugen in het bezit van een ‘open dakstoel’? Of dat het een ‘zaalkerk’ met of zonder ‘Hallekrocht’ is, dat links een ‘langgevelig’ huis, rechts een met ‘dwarsgevel’ staat, dat hier de ‘weergang’, daar de ‘walgang’ der stadspoort ligt, en gene proostdij een ‘nogal rijke langsgevel met ordezuilen’ bezit? Neen, suggestief is dat heelemaal niet, en ook alles behalve bevattelijk: want welke leek kent dat architecten-taaltje? En de goedgunstige lezer, die den moed zou hebben er zijn van Dale bij op te slaan, zou zelfs voor de helft der hierboven opgesomde termen teleurgesteld worden: zij staan niet eens in het woordenboek...

Wat willen wij dan: al die data en cijfers, al die voor een preciese beschrijving noodzakelijke technische termen weglaten? en vervallen tot nietszeggende vaagheid? Natuurlijk niet. Maar er moet een andere vorm voor een boek als dit gevonden worden, een vorm die de tegenstrijdige eischen van vlotte leesbaarheid en beeldende kracht eenerzijds, en van wetenschappelijke nauwkeurigheid anderzijds opheft.

Hoe die vorm wel zijn kan? Moeilijke vraag, - maar wij willen toch beproeven ze - althans gedeeltelijk - te beantwoorden.

Een synthese over Brugge vertoont twee aspecten: de documentatie en het suggestieve beeld. Vermengt men beide in één doorloopenden tekst, dan wordt het tweede door het eerste verlamd en vernietigd, terwijl het document zoek raakt in den woordenvloed van het verhaal. Laten wij ze dus scheiden. De documentaire gegevens worden samengevat in synoptische tabellen: Dr Luykx stelt de uitrusting met kranen van de haven graphisch voor, maakt een plannetje op schaal van kaaien en dokken, en bundelt alle data betreffende bezoeken van vorsten en prinsen in één chronologisch tabelletje. Zoo blijven die gegevens overzichtelijk en, goed voorgesteld, zullen zij den lezer onmiddellijk treffen. Dr Broeckx resumeert zijn technische beschrijving van gebouwen in 'plan-vorm' (zooals de studenten het noemen die hun cursussen samenvatten), met indeelingen en onderverdelingen: A, B, C, 1°, 2°, 3°, a, b, c, etc.; naam van de kerk, algemeene kenmerken, verschillende onderdeelen, met voor elk - indien noodig - data van constructie, bouwmeesters en karakteristieken. De monumenten onder elkaar vermeld, in chronologische volgorde. De drukker zal, door het gebruik van verschillende lettertypen, helpen om van dit lijstje een sprekend en overzichtelijk, en daardoor gemakkelijk te assimileeren en te onthouden resumé te maken. Vooraan hoort natuurlijk een verklaring van de technische termen (liefst door schetsjes verduidelijkt)(1). Dit documentaire gedeelte komt achteraan in het boek, of achter elk essay; diagrammen en graphieken kunnen tusschengeschoven worden in den tekst.

Het essay zelf vormt een doorloopenden tekst, waaruit alle storende detailbehandelingen, opsommingen van data en cijfers, vermoeiende en vervelende technische beschrijvingen worden geweerd: zijn taak is een suggestief beeld op te hangen van het stadsbeeld van Brugge, zóó dat de lezer de gebouwen als het ware voor zijn oog ziet oprijzen, dat hij de eigen atmosfeer van de stad aanvoelt, dat hij zich verplaatst waant in het drukke bedrijf der XIVe eeuwsche metropool, dat hij de feestelijke optochten meent bij te wonen en den strijd der gemeentenaren als het ware meeleeft...

Hoe dit precies moet uitgewerkt worden, valt moeilijk te zeggen. Maar dat de auteurs van het onderhavige boek er toe in staat zijn, bewijzen sommige bladzijden, b.v. deze welke Dr Broeckx wijdt aan de Vlaamsche Primitieven. Dat is een boeiend en suggestief stuk, met liefde en overtuiging geschreven. Overzichtelijk ook, omdat er doorheen de geheele uiteenzetting een algemeene gedachtengang loopt en de aangehaalde en beschreven voorbeelden, de data, de namen, te gepasten tijde vermeld, slechts dienen ter illustratie van de uiteenzetting; dààr verdwaalt de lezer niet in een doolhof van details, als mozaieksteentjes naast elkaar gezet, en die van de bladzijden gewijd aan de architectuur eerder een beschrijvenden inventaris dan een beeldend essay maken.

Wij geven het grif toe: het is een moeilijke opdracht een dergelijk suggestief essay te schrijven, - moeilijk omdat het van den schrijver niet alleen wetenschappelijke onderlegdheid, maar ook litteraire qualiteiten vereischt. Maar ligt niet juist de waarde van een vulgarisatiewerk in het feit dat het, behalve een betrouwbare informatiebron, tevens een letterkundig kunstwerk is?

H.F. BOUCHERY.

(1) Het ware nuttig aan het boek een kaartje toe te voegen van het moderne Brugge, met aanduiding van de ligging der bewaarde en verdwenen historische monumenten.